ସ୍ରଷ୍ଟା ଓ ସୃଷ୍ଟି

ଅଧ୍ୟାପକ ସୁଦର୍ଶନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ

ସ୍ରଷ୍ଟା ଓ ସୃଷ୍ଟି

ଅଧ୍ୟାପକ ସୁଦର୍ଶନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ

ବିଦ୍ୟା ବୁକ୍ ଷ୍ଟୋର

ଲେଖକ :

ଅଧ୍ୟାପକ ସୁଦର୍ଶନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ
ସ୍ନାତକୋତ୍ତର ଓଡ଼ିଆ ବିଭାଗ
ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟ ।।

ପ୍ରକାଶକ :

ଶ୍ରୀ ଭାସ୍କରଚନ୍ଦ୍ର ପାତ୍ର
ବିଜୟ ବୁକ୍ ଷ୍ଟୋର
ବ୍ରହ୍ମପୁର-୧ ।।

ମୁଦ୍ରାକର :

ସ୍ୱାଧୀନ ପ୍ରେସ୍
ବ୍ରହ୍ମପୁର-୧ ।।

ମୂଲ୍ୟ :

ବନ୍ଧାଇ—ଛଅ ଟଙ୍କା ମାତ୍ର
ଅବନ୍ଧା—ପାଞ୍ଚ ଟଙ୍କା ମାତ୍ର

ପ୍ରଥମ ପ୍ରକାଶ—୧୫ ଅଗଷ୍ଟ, ୧୯୭୨
First Impression—15th August, 1972

SRASTA O' SRUSTI

Prof: Sudarsana Acharya
Post Graduate Dept. of Oriya
Berhampur University

Publisher :

Sri Bhaskar Chandra Patro
Bijoy Book Store
Berhampur-1 (Ganjam)

Price :

Deluxe—Rs. 6-00
Popular—Rs. 5-00

ବ୍ରହ୍ମପୁର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟର

ବରେଣ୍ୟ କୁଳପତି

ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ରଘୁନାଥପ୍ରସାଦ ପାଢ଼ୀଙ୍କ

କରକମଳରେ...

ପଢ଼େ...

ନିଜ ଲେଖା ସମ୍ପର୍କରେ ନିଜେ କହିବା ସୁନ୍ଦର ନୁହେ । ତଥାପି ପାଠକମାନଙ୍କୁ ସଚେତନ କରିଦେବା ନିମିତ୍ତ ଏଠାରେ କିଛି କହି ରଖିବା ଉଚିତ ମନେକରେ । ଏ ପୁସ୍ତକର 'ରାମଚରିତ—ଏକ ଅଧ୍ୟୟନ' ପ୍ରବନ୍ଧରେ ରାମଚରିତ କାବ୍ୟରେ ଥିବା ବିଭିନ୍ନ ଅଳଙ୍କାରର ଏକ ତାଲିକା ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଏ ତାଲିକା ଏକାନ୍ତ ନିର୍ଭୁଲ ବୋଲି କହିବା ସମ୍ଭବପର ନୁହେ । ଲୁପ୍ତୋପମା, ସମାସାଶ୍ରୟୀ ରୂପକ ପ୍ରଭୃତି, ଯାହା କାବ୍ୟ ଭାଷାରେ ସ୍ୱାଭାବିକ ଭାବେ ସ୍ଥାନ ଲାଭ କରିଥାଏ, ଏଠାରେ ପରିତ୍ୟକ୍ତ ହୋଇଅଛି । ସହୃଦୟ ପାଠକବୃନ୍ଦ ସେଗୁଡ଼ିକୁ କାବ୍ୟପାଠରୁ ଗ୍ରହଣ କରି ଅଧିକ ଆଲୋଚନାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେବେ ବୋଲି ଆଶା । ବହୁ ଯତ୍ନ ସତ୍ତ୍ୱେ ଏ ପୁସ୍ତକରେ କେତେକ ମୁଦ୍ରଣଗତ ତ୍ରୁଟି ରହିଯାଇଛି, ପାଠକପାଠିକାମାନେ ଉଦାର ମନରେ ଏଥିପାଇଁ ଲେଖକକୁ କ୍ଷମା ଦେବେ ।

ଏ ପୁସ୍ତକର ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକ ଲେଖିବାରେ ମୋର ପୂଜ୍ୟ ଗୁରୁଦେବ ଡ଼ଃ ନଟବର ସାମନ୍ତରାୟ ହିଁ ମୋର ପଥପ୍ରଦର୍ଶକ । ତାଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଆମ ବିଭାଗର ଡ଼ଃ କୁଞ୍ଜବିହାରୀ ତ୍ରିପାଠୀ ଏବଂ ଡ଼ଃ ବେଣୀମାଧବ ପାଢ଼ୀ ମୋତେ କମ୍ ଉପଦେଶ ତଥା ପ୍ରେରଣା ପ୍ରଦାନ କରିନାହାନ୍ତି । ସେଥିପାଇଁ ମୁଁ ମୋର ଏ ତିନିଜଣ ଶୁଭକାଂକ୍ଷୀ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କ ନିକଟରେ ଚିର ଋଣୀ । ଅଧ୍ୟାପକ ବନ୍ଧୁ ଅନନ୍ତ ପ୍ରଧାନ, ସୁଲେଖକ ବନ୍ଧୁ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାସ ଏବଂ ମୋର ପ୍ରିୟ ଛାତ୍ରବୃନ୍ଦ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥର ଆଶୁପ୍ରକାଶ ପାଇଁ ମୋତେ ଏକପ୍ରକାର ବାଧ୍ୟ କରିଛନ୍ତି ବୋଲି କହିବାକୁ ହେବ । ତ୍ରିକୋଣିକ ଭାବରେ ସେମାନେ ତ ଏଥିପାଇଁ ପ୍ରଥମତଃ ଦାୟୀ । ସ୍ୱାଧୀନ ପ୍ରେସ୍‌ର ପରିଚାଳକ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଅଭିମନ୍ୟୁ ପାଢ଼ୀ ଏବଂ ମୋର ବାଲ୍ୟବନ୍ଧୁ ଶିଳ୍ପୀ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ସୀତାକାନ୍ତ ମହାପାତ୍ର ଏ ପୁସ୍ତକକୁ ସୁସଜ୍ଜିତ ଓ ସୁଦୃଶ୍ୟ କରିବା ପାଇଁ କମ୍ ସାହାଯ୍ୟ କରିନାହାନ୍ତି । ଏଣୁ ଏ ସମସ୍ତଙ୍କ ନିକଟରେ ମୁଁ ଏକାନ୍ତ ଭାବେ କୃତଜ୍ଞ ।

ପାଠକମାନେ ଏହାକୁ ସାଦରରେ ଗ୍ରହଣ କଲେ ଶ୍ରମ ସାର୍ଥକ ହେବ ।

ବ୍ରହ୍ମପୁର
୧୫ ଅଗଷ୍ଟ, ୧୯୭୨ }

ଲେଖକ

ସୂଚୀପତ୍ର

ବିଷୟ	ପୃଷ୍ଠା
୧। ସଟ୍ଟକ	୧
୨। 'ମେଘଦୂତମ୍'ର ଉତ୍କଳ ଭ୍ରମଣ	୧୨
୩। ଗଞ୍ଜାମରେ—ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟଚର୍ଚ୍ଚାର ପରମ୍ପରା ...	୨୩
୪। ରାମ ବିଭା—ଏକ ଅଧ୍ୟୟନ	୩୧
୫। ଭଞ୍ଜୀୟ କାବ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିରେ କବିମାନସ	୫୧
୬। 'ଯେନ ନୈଷଧ ଚରିତେ'	୬୫
୭। ଚତୁର ବିନୋଦର ଗଳ୍ପ-ଗଠନ-କୌଶଳ	୯୧
୮। ପଣ୍ଡିତ ଗୋପୀନାଥ ନନ୍ଦଙ୍କ ରଚନାବଳୀ	୧୨୮
୯। ପଣ୍ଡିତ ଗୋପୀନାଥ ନନ୍ଦଙ୍କ 'କ୍ଲାସ୍‌ନୋଟ'	୧୩୪

ସଟ୍ଟକ

(୧) ଭରତଙ୍କଠାରୁ ଆଧୁନିକ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିଭିନ୍ନ ଆଳଂକାରିକ ଓ ସମାଲୋଚକ ସଂସ୍କୃତ ରୂପକ (ଦୃଶ୍ୟକାବ୍ୟ) ସମ୍ପର୍କରେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଆଲୋଚନା କରି ଆସିଛନ୍ତି । ଏହାର ବିଷୟବସ୍ତୁ, ନାୟକନାୟିକା, ରସବିନ୍ୟାସ କୌଶଳ, ସନ୍ଧି ସନ୍ଧ୍ୟଙ୍ଗ ପ୍ରଭୃତି ଏହି ଆଲୋଚନାର ପରିସରଭୁକ୍ତ । କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ, ସେମାନେ ସାହିତ୍ୟର ଏହି ବିଭାଗଟିକୁ ବିଭିନ୍ନ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରି ପ୍ରତ୍ୟେକର ପୁଙ୍ଖାନୁପୁଙ୍ଖ ଆଲୋଚନାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ପ୍ରଥମତଃ ଏହି ପ୍ରାଚୀନ ଆଳଂକାରିକ-ବୃନ୍ଦ ଏହାକୁ ରୂପକ ଓ ଉପରୂପକ ରୂପେ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରି ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଲକ୍ଷଣ ଓ ବିଶେଷତ୍ୱ ଅନୁଯାୟୀ ପୁଣି କେତୋଟି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରିବା ପାଇଁ ଉଦ୍ୟମ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଭରତ, ଧନଞ୍ଜୟ ପ୍ରଭୃତି ନାଟ୍ୟ-ତତ୍ତ୍ୱବିଦ୍‌ମାନେ ରୂପକକୁ—ନାଟକ, ପ୍ରକରଣ, ଭାଣ, ବ୍ୟାୟୋଗ, ସମବକାର, ଡିମ, ଈହାମୃଗ, ଅଂକ, ବୀଥୀ ଓ ପ୍ରହସନ (୨)—ଦଶ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରିଥିଲେ ହେଁ ହେମଚନ୍ଦ୍ର ନାଟିକା ଓ ସଟ୍ଟକ ଏବଂ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଗୁଣଚନ୍ଦ୍ର

---

(୧) ଭରତ-ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର, ଧନଞ୍ଜୟ-ଦଶରୂପକ, ହେମଚନ୍ଦ୍ର-କାବ୍ୟାନୁଶାସନ, ମମ୍ମଟ-କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ, ନନ୍ଦିକେଶ୍ୱର-ଅଭିନୟ ଦର୍ପଣ, ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଗୁଣଚନ୍ଦ୍ର-ନାଟ୍ୟ ଦର୍ପଣ, ସାଗର ନନ୍ଦୀନ୍-ନାଟକାଲଂକାର ରତ୍ନକୋଷ, ବିଶ୍ୱନାଥ-ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ, ବ୍ୟାସ-ଅଗ୍ନି ପୁରାଣ, ଭୋଜ-ଶୃଙ୍ଗାର ପ୍ରକାଶ, ସାରଦାତନୟ-ଭାବ ପ୍ରକାଶ ପ୍ରଭୃତି ।

(୨) ନାଟକଂ ସପ୍ରକରଣଂ ଅଙ୍କୋ ବ୍ୟାୟୋଗ ଏବ ଚ
ଭାଣଃ ସମବକାରଶ୍ଚ ବୀଥୀ ପ୍ରହସନଂ ଡିମଃ
ଈହାମୃଗଶ୍ଚ ବିଜ୍ଞେୟୋ ଦଶମୋ ନାଟ୍ୟ ଲକ୍ଷଣେ । ଭରତ ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ।

ନାଟିକା ଓ ପ୍ରକରଣୀ ଯୋଗ କରି ଏହାର ସଂଖ୍ୟା ଦ୍ୱାଦଶକୁ ପରିବୃଦ୍ଧି କରିଅଛନ୍ତି । ସେହିପରି ପ୍ରାଥମିକ ନାଟ୍ୟାଲୋଚକବୃନ୍ଦ ଉପରୂପକ ସମ୍ପର୍କରେ ନୀରବ ରହିଥିବାବେଳେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଆଳଂକାରିକମାନେ ଏଗୁଡ଼ିକର ରୂପବିଭବସହ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ସୁପରିଚିତ କରାଇବା ପାଇଁ ଉଦ୍ୟମ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ଅଗ୍ନିପୁରାଣ, ଅଭିନବଭାରତୀ, ନାଟ୍ୟ ଦର୍ପଣ, ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ, ନାଟକ ଲକ୍ଷଣ ରତ୍ନକୋଷ, ଶୃଙ୍ଗାର ପ୍ରକାଶ ପ୍ରଭୃତିରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ନାମାବଳୀ ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା କଲେ ଉପରୂପକର ୨୬ଟି ରୂପ ଆମ ନିକଟରେ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ନ ହେଲେ ହେଁ ଦେଖାଦିଏ, ଯଥା— ତୋଟକ, ନାଟିକା, ଗୋଷ୍ଠୀ, ସଂଲାପ, ଶିଳ୍ପକ, ଡୋମ୍ବୀ, ଶ୍ରୀଗଦିତ, ଭାଣୀ, ପ୍ରସ୍ଥାନ, କାବ୍ୟ, ପ୍ରେଙ୍କ୍ଷଣକ, ସଟ୍ଟକ, ନାଟ୍ୟରାସକ, ଉଲ୍ଲାପ୍ୟକ, ହଲ୍ଲୀଶକ, ଦୁର୍ମଲ୍ଲିକା, ମଲ୍ଲିକା, କଲ୍ପବଲ୍ଲୀ, ପାରିଜାତକ, କର୍ଣ୍ଣୀ, ନର୍ତ୍ତନକ, ବିଳାସିକା, ଭାଣକ, ରାମାକ୍ରୀଡକ ଓ ପ୍ରେରଣ । (୩)

( ) ରୂପକ ସମ୍ପର୍କରେ ଆଳଂକାରିକବୃନ୍ଦ ପୁଙ୍ଖାନୁପୁଙ୍ଖ ଆଲୋଚନାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ ଉପରୂପକ ଆଲୋଚନାବେଳେ ସେମାନେ ବିଶେଷ ସମ୍ପୃକ୍ତ ଥିବାପରି ମନେହୁଏ ନାହିଁ । ଅଧିକାଂଶ ସମାଲୋଚକ ଉପରୂପକଗୁଡ଼ିକର ବିଭାଗୀକରଣରେ ଆଗ୍ରହ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ ହେଁ ତାର ସ୍ୱରୂପ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିନାହାନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ଏଗୁଡ଼ିକ ଯେ ନୃତ୍ୟାତ୍ମକ ଏହା ସର୍ବବାଦିସମ୍ମତ । ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଟୀକାକାର ଅଭିନବ ଗୁପ୍ତଙ୍କ ମତାନୁଯାୟୀ "ଏତେ ପ୍ରବନ୍ଧା ନୃତ୍ୟାତ୍ମକାଃ ନ ନାଟ୍ୟାତ୍ମକା ନାଟକାଦି ବିଲକ୍ଷଣାଃ" । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ "ଏକହାର୍ଯ୍ୟ" ଅର୍ଥାତ୍ ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ବ୍ୟକ୍ତିଦ୍ୱାରା ଅଭିନୀତ । ଡୋମ୍ବୀ, ଶ୍ରୀଗଦିତ, ଭାଣ, ଭାଣୀ, ପ୍ରସ୍ଥାନ, ରାସକ ଓ କାବ୍ୟ 'ଏକହାର୍ଯ୍ୟ' ବୋଲି ଦଶରୂପକର ଅବଲୋକ ଟୀକାରୁ ଜଣାଯାଏ । (୪) ଏଣୁ ଉପରୂପକଗୁଡ଼ିକର ଉଦ୍ଭବ ଓ ବିକାଶ ସମ୍ପର୍କରେ

---

(୩) ପ୍ରାକୃତ ଭାଷା ଔର ସାହିତ୍ୟକା ଆଲୋଚନାତ୍ମକ ଇତିହାସ— ଡକ୍ଟର ନେମିଚନ୍ଦ୍ର ଶାସ୍ତ୍ରୀ— ପୃ: ୧୦୮-୯ ।

(୪) ଡୋମ୍ବୀ ଶ୍ରୀଗଦିତଂ ଭାଣଃ ଭାଣୀ ପ୍ରସ୍ଥାନ ରାସକାଃ
କାବ୍ୟଞ୍ଚ ସପ୍ତ ନୃତ୍ୟସ୍ୟ ଭେଦାସ୍ୟୁଃ ତେଽପି ଭାଣବତ୍ ।

କୌଣସି ମତାମତ ପ୍ରଦାନ କରିବା ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ନାଟ୍ୟାଲୋଚନାର ପରଂପରା ପ୍ରତି ଦୃକ୍‌ପାତ କଲେ ମନେହୁଏ ପ୍ରଥମେ ରୂପକ ସମୂହ ସୃଷ୍ଟି ହେବା ପରେ ଉପରୂପକଗୁଡ଼ିକର ସୃଷ୍ଟି ପ୍ରକ୍ରିୟା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ଏଗୁଡ଼ିକ ନାଟକ ଅପେକ୍ଷା ସମଧିକ ଲୋକପ୍ରିୟତା ଅର୍ଜନ କରି ଲୋକ ଚିତ୍ତରେ ସୁଦୃଢ଼ ଆସନ ସ୍ଥାପନ କରିନେଲା । ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣକାର ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜଙ୍କ ସମୟକୁ ଭାରତବର୍ଷର ପ୍ରାଚ୍ୟ ଭୂଖଣ୍ଡରେ ଅଷ୍ଟାଦଶବିଧ ଉପରୂପକ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ । ବିଶ୍ୱନାଥ ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣର ଷଷ୍ଠ ପରିଚ୍ଛେଦରେ ନାଟକ ସମ୍ପର୍କୀୟ ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ଯାଇ ଏଗୁଡ଼ିକର ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି ।(୪) କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ, ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣକାର 'ରତ୍ନାବଳୀ' ଓ 'ବିଦ୍ଧଶାଳଭଞ୍ଜିକା' ପ୍ରଭୃତି ନାଟିକା; 'ସ୍ତମ୍ଭିତରମ୍ଭମ୍' ତଥା 'ବିକ୍ରମୋର୍ବଶୀ' ତ୍ରୋଟକ; 'ରୈବତ ମଦନିକା' ଗୋଷ୍ଠୀ; 'କର୍ପୂରମଞ୍ଜରୀ' ସଟ୍ଟକ; 'ନର୍ମବତୀ' ଓ 'ବିଳାସବତୀ' ନାଟ୍ୟରାସକ; 'ଶୃଙ୍ଗାର ତିଳକ' ପ୍ରସ୍ଥାନ; 'ଦେବୀ ମହାଦେବ' ଉଲ୍ଲାପ୍ୟ; 'ଯାଦବୋଦୟ' କାବ୍ୟ; 'ବାଳୀବଧ' ପ୍ରେଙ୍ଖଣ; 'ମେନକାହିତ' ରାସକ; 'ମାୟା କାପାଳିକ' ସଂଲାପକ; 'କ୍ରୀଡ଼ା ରସାତଳ' ଶ୍ରୀଗଦିତ; 'କନକାବତୀମାଧବ' ଶିଳ୍ପକ; 'ବିନ୍ଦୁମତୀ' ଦୁର୍ମଲ୍ଲିକା; 'କେଳିରୈବତକ' ହଲ୍ଲୀଶ; 'କାମଦତ୍ତା' ଭାଣିକା ପ୍ରଭୃତିର ସମ୍ପର୍କରେ ଆସିଥିବା ମନେ ହୁଏ ।

(୩) କିନ୍ତୁ କେତେକ ଆଲୋଚକ ଉପରୂପକଗୁଡ଼ିକର ସୃଷ୍ଟି ରୂପକ ସୃଷ୍ଟି ଅପେକ୍ଷା ପ୍ରାଚୀନତର ବୋଲି ମତ ପ୍ରଦାନ କରିଥାନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ରୂପକଗୁଡିକ ପଣ୍ଡିତ କବିମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ସୁଶିକ୍ଷିତ ଦର୍ଶକ ସମାଜ ପାଇଁ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟ ରାଜନ୍ୟମଣ୍ଡଳୀ ଯେପରି ବିଜିଗୀଷୁ ଥିଲେ ସେହିପରି ବିଳାସ ପ୍ରବଣ ମଧ୍ୟ ଥିଲେ । ଯୁଦ୍ଧ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବଳବାନ୍ ଶତ୍ରୁ ରମଣୀମାନଙ୍କର ନୟନାଞ୍ଜନ ଦ୍ୱାରା ଯେପରି ନଦୀ ସମୂହକୁ କାଳିମାମୟ କରୁଥିଲେ, ସେହିପରି ନିଜ ରାଜାମାନଙ୍କର ଆନନ୍ଦ ସଂପାଦନ କରିବା ପାଇଁ ବିଭିନ୍ନ ନୃତ୍ୟଗୀତର ଆୟୋଜନରେ କଦାପି ବୀତସ୍ପୃହ ହେଉ ନଥିଲେ । ଅସ୍ତ୍ରର ଝଂକାର ସହ ନୂପୁରର ନିକ୍ୱଣ, କୋଷମୁକ୍ତ

---

(୪) ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ—୬।୨୭୯ ।

ଖଡ୍‌ଗର ଝଲକ ସହ ଆତସବାଜିର ବିଦ୍ୟୁତ୍ ଛଟା, ବୀର ରସାପ୍ଳୁତ ସମର ସଂଗୀତ ସହ ହଲ୍ଲୀଶକ ବା ରାସକର ସୁମଧୁର ସ୍ୱରଝଙ୍କାର ଏବଂ ଯୁଦ୍ଧଂଦେହିର ଗୁରୁଗମ୍ଭୀର ଆହ୍ୱାନ ସହ ଭରତ ବାକ୍ୟର ଶାନ୍ତିପାଠରେ ଏ ଦେଶର ବାୟୁମଣ୍ଡଳ ଲହରିତ ହୋଇ ଉଠୁଥିଲା । ରାଜାଙ୍କର ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା ଲାଭ କରି ବହୁ ପଣ୍ଡିତ ଓ କବି ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ବାଣୀ ସାଧନାରେ ନିମଜ୍ଜିତ ରହି ଭାରତୀ ଭଣ୍ଡାରର ସମୃଦ୍ଧି ସାଧନ କରୁଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କର ଜ୍ଞାନଦୀପ୍ତ ଲେଖନୀ ଯାହା ସୃଷ୍ଟି କରୁଥିଲା ତାହା ହୁଏତ ସାଧାରଣ ଜନତାର ଆନନ୍ଦ ସମ୍ପାଦନ କରିବା ନିମନ୍ତେ ସମର୍ଥ ହେଉ ନଥିଲା । ତେଣୁ ସେମାନେ ବିଭିନ୍ନ ପର୍ବ-ପର୍ବାଣି, ଯାତ୍ରା-ଉତ୍ସବ ପ୍ରଭୃତିରେ ସାଧାରଣ ନୃତ୍ୟଗୀତର ଆୟୋଜନ କରି ରସାସ୍ୱାଦ-ଜନିତ ଆନନ୍ଦ ଲାଭ କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏଗୁଡ଼ିକର ସଂଖ୍ୟା ଗରିଷ୍ଠତା ତଥା ରୂପବୈଚିତ୍ର୍ୟ ରାଜନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ରଙ୍ଗମଞ୍ଚ-ଅଭିନୀତ ରୂପକ ସମୂହ ଅପେକ୍ଷା ଯେ ନିଶ୍ଚିତଭାବରେ ସମଧିକ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ପୁଣି ଅନୁମାନ କରିବା ଅସମୀଚୀନ ହେବ ନାହିଁ ଯେ ଏହି ଲୋକନୃତ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ରୂପକ ଉତ୍ପତ୍ତି ପୂର୍ବରୁ ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳରେ ସୁପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ଏବଂ ଲୋକପ୍ରଚଳିତ ଭାଷାର ସଂସ୍କାର ଫଳରେ ଯେପରି ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ଉତ୍ପତ୍ତି ହେଲା ସେହିପରି ଏହି ପ୍ରାକୃତ ନୃତ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ସଂସ୍କୃତ ରୂପ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ରୂପକ ଓ ଉପରୂପକ ରୂପେ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ଲାଭ କଲା ।

ପୁଣି ଉପରୂପକମାନଙ୍କର ନାମକରଣ ମଧ୍ୟ ସେଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରାଚୀନତାର ପରିଚୟସୂଚକ ବୋଲି କେତେକ ସମାଲୋଚକ ମତ ପ୍ରଦାନ କରନ୍ତି । ଡୋମ୍ବୀ, ହଲ୍ଲୀଶକ, ସଟ୍ଟକ, ରାସକ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ମୂଳତଃ ପ୍ରାକୃତ ଶବ୍ଦରୂପେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ ପରେ ସଂସ୍କୃତର ପାରିଭାଷିକ ଶବ୍ଦରେ ପରିଣତ ହୋଇଅଛି । ଡୋମ୍ବୀ ସମ୍ପର୍କରେ ଜଣେ ଆଲୋଚକ ଲେଖିଛନ୍ତି, "ଡୋମ୍ବୀର ଅର୍ଥ ଡମ୍ବ ଜାତିର ସ୍ତ୍ରୀବିଶେଷ । ଯେଉଁ ଉପରୂପକରେ ଏହି ଡୋମ୍ବୀମାନଙ୍କର ନୃତ୍ୟ ବିଶେଷ ରୂପେ ସ୍ଥାନ ଲାଭ କରୁଥିଲା ତାହାହିଁ ଥିଲା ଡୋମ୍ବୀ ଉପରୂପକ । ମୋର ଅନୁମାନ ଡୋମ୍ବୀ ଉପରୂପକ ସୁଆଙ୍ଗରୁ ବିକାଶ ଲାଭ କରିଅଛି । କିମ୍ବା ସୁଆଙ୍ଗ ଓ ଡୋମ୍ବୀ ଏକ ଓ ଅଭିନ୍ନ । ନବମ ଶତାବ୍ଦୀର ବିଦ୍ୱାନ ସିଦ୍ଧ କାହ୍ନୁପାଦ ଡୋମ୍ବୀମାନଙ୍କର ଆହ୍ୱାନ ଗୀତରେ ସୁଆଙ୍ଗର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି ଯାଇଛନ୍ତି ।

ନଗର ବାହିରେ ଡୋମ୍ବୀ ତୋହରି କୁଡ଼ିଆ
ଛୋଇ ଛୋଇ ଜାଇସୋ ବ୍ରାହ୍ମ ନାଡ଼ିଆ
ଆଲୋ ଡୋମ୍ବୀ ! ତୋଇ ସମ କରିବ ମ ସାଙ୍ଗ
ନିଘିଣ କଣ୍ହ କପାଳ ଜୋଇ ଲାଗ
ଏକସୋ ପଦମା ଚଉସଠି ପାଖୁଡ଼ି
ତୋହ୍ନି ଚଢ଼ି ନାଚଅ ଡୋମ୍ବୀ ବାପୁଡ଼ି ।

ଯଦ୍ୟପି ଏହି ଉଦ୍ଧରଣ ବଜ୍ରଯାନୀମାନଙ୍କ ଯୋଗତନ୍ତ୍ର ସାଧନା ସହିତ ସମ୍ପର୍କିତ ତଥାପି ଏଥିରୁ ଏତିକି ସ୍ପଷ୍ଟ ହେଉଅଛି ଯେ ଡୋମ୍ବୀମାନେ ପୁରୁଷ ବେଶରେ ଅନ୍ୟ ଡୋମ୍ବୀମାନଙ୍କ ସହିତ ଅଭିନୟ କରୁଥିଲେ ।" (୬) ସେହିପରି ଉପରୂପକମାନଙ୍କର ପ୍ରାଚୀନତା ସମ୍ପର୍କରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୨୦୦ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଖୋଦିତ 'ଭରହୁତ' ଶିଳାଲେଖ ମଧ୍ୟ ସାକ୍ଷ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରିଥାଏ । ଏହି ଶିଳାଲେଖରେ ପ୍ରଯୁକ୍ତ ସାଡ଼ିକ ବା ସଟ୍ଟିକ ଶବ୍ଦ ସଟ୍ଟକର ପୂର୍ବରୂପ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ତେଣୁ ପରିଶେଷରେ ଏତିକି କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ ଉପରୂପକଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରଚଳନ ଲୋକସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଶତାବ୍ଦୀମାନଙ୍କରୁ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲେହେଁ ଏଗୁଡ଼ିକ ଆଳଂକାରିକ ତଥା ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରିପାରି ନଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ଏଗୁଡ଼ିକର ସଂସ୍କୃତ ରୂପ ରାଜସଭା ତଥା ପଣ୍ଡିତମଣ୍ଡଳୀ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇ ଆଦର ଲାଭ କଲା, ସେତେବେଳେ କ୍ରମେ କ୍ରମେ ଏଗୁଡ଼ିକ ସାହିତ୍ୟର ପରିସରଭୁକ୍ତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା ।

(୪) ସଟ୍ଟକ ଏପ୍ରକାରର ଏକ ଉପରୂପକ । ଅବଶ୍ୟ କେତେକ ନାଟ୍ୟାଲୋଚକ ସଟ୍ଟକକୁ ରୂପକ ଶ୍ରେଣୀରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରି ଏହାର ମହତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରତିପାଦିତ କରିଅଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଆଳଂକାରିକମାନେ ଏହାକୁ ଉପରୂପକ ଭାବରେହିଁ ଗ୍ରହଣ କରିବା ପାଇଁ ଦୃଢ଼ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ସଟ୍ଟକ ଶବ୍ଦର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତି ସମ୍ପର୍କରେ ମଧ୍ୟ ବିଭିନ୍ନ ମତବାଦ ଦେଖାଯାଏ । ଏହି ଶବ୍ଦଟିକୁ ବିଭିନ୍ନ ଆଲୋଚକ ବିଭିନ୍ନ ଭାବରେ ପ୍ରୟୋଗ କରିଯାଇଅଛନ୍ତି ।

---

(୬) ପ୍ରାକୃତ ଭାଷା ଔର ସାହିତ୍ୟକା ଆଲୋଚନାତ୍ମକ ଇତିହାସ ପୃଃ ୪୧୦ ।

‘କର୍ପୂର ମଞ୍ଜରୀ’ ରଚୟିତା ରାଜଶେଖର ଏହାକୁ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାରେ ‘ସଟ୍ଟୟ’ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ‘ନିର୍ଣ୍ଣୟସାଗର ସଂସ୍କରଣ’ ଏହାର ସଂସ୍କୃତ ରୂପ୍ୟ ‘ସଟ୍ଟକ’ ଏବଂ ହାରଭାର୍ଡ ସଂସ୍କରଣ ଏହାର ସଂସ୍କୃତ ରୂପ୍ୟ ଭରହୁତ ଶିଳାଲେଖର ‘ସାଡ଼କ’ ହୋଇପାରେ ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ନାଟ୍ୟ ଦର୍ପଣ ଏହାକୁ ସାଟକ ନବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କଲାବେଳେ ବାଘାଙ୍କଂଘାଲ ଏହାକୁ ‘ସଟ୍ଟୀକ’ ରୂପେ ଅଭିହିତ କରିଅଛନ୍ତି । କେତେକେ କୌଣସି ଏକ ପଟ୍ଟବସ୍ତ୍ର ସାହାଯ୍ୟରେ ଏହାର ଅଭିନୟ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହେଉଥିବା ଯୋଗୁଁ ଏହା ଶାଟୀ ବା ଶାଟୀକା ଶବ୍ଦରୁ ସୃଷ୍ଟ ବୋଲି ମନେ କରିଥାନ୍ତି । ଚନ୍ଦ୍ରଲେଖା ସଟ୍ଟକର ବିଦଗ୍ଧ ସମ୍ପାଦକ ଡ଼ଃ ଏ. ଏନ୍. ଉପାଧ୍ୟେ ନିଜର ଅଭିମତ ପ୍ରଦାନ କରି କହିଛନ୍ତି, “ସମ୍ଭବତଃ ଏହା ଦ୍ରାବିଡ଼ ଶବ୍ଦ । କ ପ୍ରତ୍ୟୟକୁ ନିବୃତ୍ତ କଲେ ଏଥିରେ ଆଉ ଦୁଇଟି ଶବ୍ଦ ରହୁଅଛି । — ସ ଓ ଅଟ୍ଟ ବା ଆଟ୍ଟ । ସମ୍ଭବତଃ ପ୍ରଥମେ ଏହା କୌଣସି ଲୁପ୍ତ ବିଶେଷ୍ୟର ବିଶେଷଣ ଥିଲା । ଦ୍ରାବିଡ଼ ଶବ୍ଦ ଆଟ୍ଟ ବା ଅଟ୍ଟମ୍‌ର ମୂଳଧାତୁ ଆଡ଼୍‌ଡ ବା ଆଡୁ; ଏହାର ଅର୍ଥ ନୃତ୍ୟ ବା ଅଭିନୟ । ଯଦି ଏହାର ମୂଳ ଅର୍ଥ ନାଚିବା ହୁଏ, ତାହାହେଲେ ଶବ୍ଦଟି ରୂପକ ହୋଇପାରେ । ତେଣୁ ନୃତ୍ୟଯୁକ୍ତ ନାଟକୀୟ ପ୍ରଦର୍ଶନକୁ ସଟ୍ଟକ କୁହାଯିବ ।” (୬) ସାଗର ନନ୍ଦନ୍ ସଟ୍ଟକକୁ ‘ନୃତ୍ୟ ଭେଦାତ୍ମକ’ ବୋଲି କହିଥିବାରୁ ଡଃ ଉପାଧ୍ୟେଙ୍କ ମତ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଯୌକ୍ତିକ ବୋଲି ମନେ ହୁଏନାହିଁ ।

(୪) ରାଜଶେଖର, ସାଗର ନନ୍ଦନ୍, ବିଶ୍ୱନାଥ, ଭୋଜ, ଶାରଦାତନୟ ପ୍ରଭୃତି ସଟ୍ଟକର ସଂଜ୍ଞା ଓ ରୂପବୈଚିତ୍ର୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରିଅଛନ୍ତି । କେତେକ ଆଲୋଚକ ସଟ୍ଟକକୁ ନାଟିକାର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରି ସେ ସମ୍ପର୍କରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଆଲୋଚନାରୁ ନିବୃତ୍ତ ରହିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ ଯେଉଁମାନେ ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି, ସେମାନେ ରାଜଶେଖରଙ୍କ କର୍ପୂର ମଞ୍ଜରୀକୁହିଁ ଚକ୍ଷୁ ସମ୍ମୁଖରେ ରଖି ନିଜର ମତାମତ ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି । ଶାରଦାତନୟ “ସା ଏବ” ଅର୍ଥାତ୍ ‘ନାଟିକା ଏବ’ ସାଗର ନନ୍ଦନ୍ “ସଟ୍ଟକଂ ନାଟିକା ଭେଦୋ”, ରାଜଶେଖର “ସୋ ସଟ୍ଟ ଓ ତ୍ତି ଭଣ୍ଣଇ ଦୂରଂ ଜୋ ଣାଡ଼ିଆଇଂ ଅନୁହରଇ”, ଭୋଜ ‘ସଟ୍ଟକୋ ନାଟିକା ପ୍ରତିମଃ” ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରି କେବଳ ନାଟିକାଠାରୁ ଏହାର ପାର୍ଥକ୍ୟ

---

(୬) ଚନ୍ଦ୍ରଲେଖା ସଟ୍ଟକ—ପ୍ରସ୍ତାବନା ପୃ: ୨୯ ।

ସଂପର୍କରେ ସୂଚନା ପ୍ରଦାନ କରଯାଇଛନ୍ତି । ତେଣୁ ସଟ୍ଟକ ସଂପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରିବା ପୂର୍ବରୁ ନାଟିକାର ଲକ୍ଷଣ ସଂପର୍କରେ ଏକ ସ୍ଥୂଳ ଧାରଣା ରହିବା ଆବଶ୍ୟକ ।

ନାଟିକା ଉପରୂପକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ । ଏହାର ବିଷୟବସ୍ତୁ କବି-କଳ୍ପନା-ପ୍ରସୂତ । ଏଥିରେ ସାଧାରଣତଃ ନାରୀ ଚରିତ୍ରର ବାହୁଲ୍ୟ ରହିଥାଏ । ଗୁରୋଟି ଅଙ୍କରେ ଏହା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏହାର ନାୟକ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଧୀରଲଳିତ ଗୁଣବିଶିଷ୍ଟ କୌଣସି ରାଜା ହେବା ଉଚିତ । ନାୟିକା ରାଜବଂଶୀୟା, ସଂଗୀତ ଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରବୀଣା, ଅନ୍ତଃପୁରଷ୍ଠାରଣୀ, ନବାନୁରାଗିଣୀ କନ୍ୟା । ନାୟକ ମହାରାଣୀଙ୍କ ଭୟରେ ଶଙ୍କିତ ହୋଇ ନାୟିକା ସହିତ ମିଳିତ ହେଉଥିବେ । ମହାରାଣୀ ମଧ୍ୟ ଜ୍ୟେଷ୍ଠା, ପ୍ରଗଲ୍ଭା, ରାଜବଂଶୀୟା ଏବଂ ପଦେ ପଦେ ମାନବତୀ କିନ୍ତୁ ଏହି ମହାରାଣୀଙ୍କ ଦ୍ୱାରହିଁ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କର ମିଳନ ସଂଘଟିତ ହେବ । ନାଟିକା କୈଶିକୀ ବୃତ୍ତି ବିଶିଷ୍ଟା ଏବଂ ପ୍ରାୟଶଃ ବିମର୍ଷସନ୍ଧିହୀନା । (୮)

(୬) ସଟ୍ଟକ ସଂପର୍କରେ ଯେଉଁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଆଳଙ୍କାରିକବୃନ୍ଦ ଆଲୋଚନା କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କର ମତଗୁଡ଼ିକୁ ଏଠାରେ ଉଦ୍ଧାର କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

[କ] ବିଷ୍କମ୍ଭକ ପ୍ରବେଶକ ରହିତୋ ଯସ୍ତୁ ଏକ ଭାଷୟା ଭବେତ
ଅପ୍ରାକୃତ ପ୍ରାକୃତୟା (ସଂସ୍କୃତୟା) ସ ସଟ୍ଟକୋ ନାଟିକା ପ୍ରତିମଃ ॥ (୯)

[ଖ] ନାଟକେ ଲକ୍ଷଣମ୍ ଯତ୍ତେ ତତ୍ସ୍ୟାତ୍ତୁ ପ୍ରକରଣେଽପି ଚ
ସଟ୍ଟକେ ନାଟିକାୟାଂ ଚ କିଞ୍ଚିତ୍ ଊନଂ ତଦୁଚ୍ୟତେ ॥ (୧୦)

---

(୮) ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ ୬।୨୬୭

(୯) Bhoja's Sringar Prakash—V. Raghavan, Page 541

(୧୦) Ibid—Footnote Page 540

[ଗ] ନୈବ ପ୍ରବେଶକେନାପି ବିଷ୍କମ୍ଭେନ ବିନାକୃତା
ଅଙ୍କ ସ୍ଥାନୀୟ ବିନ୍ୟସ୍ତ ଚତୁର୍ଜବନିକାନ୍ତରା
ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ପ୍ରାକୃତମୟୀ ସଟ୍ଟକଂ ନାମତୋଽଭବେତ୍ ॥ (୧୧)

[ଘ] ସଟ୍ଟକଂ ପ୍ରାକୃତାଶେଷ ପାଠ୍ୟଂ ସ୍ୟାତ୍ ଅପ୍ରବେଶକମ୍
ନ ଚ ବିଷ୍କମ୍ଭ କୋଽପ୍ୟତ୍ର ପ୍ରଚୁରଶ୍ଚାଦ୍ଭୁତୋ ରସଃ
ଅଙ୍କା ଜବନିକାଖ୍ୟାଃ ସ୍ୟୁଃ ସ୍ୟାତ୍ ଅନ୍ୟତ୍ ନାଟିକା ସମମ୍ ॥ (୧୨)

[ଙ] ସୋ ସଟ୍ଟଓତ୍ତି ଭଣଇ ଦୂରମ୍
ଜୋ ଣାଡ଼ଆଇଂ ଅଣୁହରଇ
କିଂ ଉଣ ଏତ୍ଥ ପ୍ରବେସ-ବିକମ୍ଭାଇ
ତା କେବଳଂ ହୋଂତି ॥ (୧୩)

[ଚ] ସ ସଟ୍ଟଓ ସହଅଏ କଲଣାଡ଼ଆଏ
ତାଏ ଚୌଞ୍ଜବଣିଅନ୍ତର ବନ୍ଧୁରଙ୍ଗୋ
ଚିତ୍ତ ଏତ୍ଥ ସୁଞ୍ଜିଏ ରସୋ ପରଂମକ୍କ ଭାସୋ
ବିକ୍ଖମ୍ଭ ଆଦି ରହିଓ କହିଓ ବୁଧେହି ॥ (୧୪)

[ଛ] ସଟ୍ଟକଂ ନାଟିକା ଭେଦୋ ନୃତ୍ୟଭେଦାତ୍ମକଂ ଭବେତ୍
କୈଶିକୀଭାରତୀଯୁକ୍ତ ହୀନ ରୌଦ୍ର ରସାଦିକମ୍
ବିମର୍ଷ ସନ୍ଧିହୀନଂ ଚ ନାଟିକା ପ୍ରତିରୂପକମ୍
ସୁରସେନ ମହାବୃତ୍ତ ବାଚ୍ୟ ଭାଷାଦି କଳ୍ପିତମ୍ ॥ (୧୫)

ନାଟିକା ଲକ୍ଷଣ ସହ ଉପରୋକ୍ତ ଲକ୍ଷଣଗୁଡ଼ିକୁ ଏକତ୍ରିତ ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କଲେ ସଟ୍ଟକର ନିମ୍ନଲିଖିତ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ ।

---

(୧୧) ଭାବ ପ୍ରକାଶ—ଅଷ୍ଟମ ପରିଚ୍ଛେଦ
(୧୨) ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ—୬।୨୭୦
(୧୩) କର୍ପୂର ମଞ୍ଜରୀ—୧।୬
(୧୪) ଚନ୍ଦ୍ରଲେଖା—୧।୫
(୧୫) ନାଟକାଳଙ୍କାର ରତ୍ନକୋଷ—୧ମ ପରିଚ୍ଛେଦ ।

(କ) ସଟ୍ଟକ ଚାରିଅଙ୍କରେ ବିଭକ୍ତ । କିନ୍ତୁ ଏହାର ଅଙ୍କଗୁଡ଼ିକ ଯବନିକାନ୍ତର ରୂପେ ନାମିତ । [ଉପଲବ୍ଧ ସଟ୍ଟକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ "ରମ୍ଭାମଞ୍ଜରୀ" ସଟ୍ଟକରେ ତିନୋଟି ଯବନିକାନ୍ତର ଥିବା ଦେଖାଯାଏ] ।

(ଖ) ସଟ୍ଟକର କଥାବସ୍ତୁ କୌଣସି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପୁରାଣ ବା ଇତିହାସରୁ ଗୃହୀତ ନହୋଇ କବି କଳ୍ପନାପ୍ରସୂତ ହୋଇଥାଏ ।

(ଗ) ଏହା ସ୍ତ୍ରୀ ପାତ୍ର ବହୁଳ । ରାଜା, ବିଦୂଷକ, ଐନ୍ଦ୍ରଜାଳିକ କିମ୍ବା ମନ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ପୁରୁଷ ଚରିତ୍ର ଏଥିରେ ପ୍ରାୟ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଘ) ଏହାର ନାୟକ ଧୀର ଲଳିତ ଗୁଣାନ୍ୱିତ । ସେ ଶୃଙ୍ଗାରୀ ଏବଂ ରାଜବଂଶୀୟ ହୋଇଥାଆନ୍ତି ।

(ଙ) ପଟ୍ଟମହିଷୀ ରାଜବଂଶୀୟା, ଅଭିମାନିନୀ ଏବଂ ପ୍ରଗଲ୍‌ଭା ହୋଇଥାଆନ୍ତି । ରାଜାଙ୍କ ଉପରେ ଏହାଙ୍କର ପୂର୍ଣ୍ଣ କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ରହିଥାଏ ।

(ଚ) ନାୟକ ଅନ୍ୟ ନାରୀ ପ୍ରତି ଆସକ୍ତ ହୋଇଥାଆନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ପଟ୍ଟମହିଷୀଙ୍କ ଭୟରେ ସେ ତାଙ୍କସହ ସ୍ୱଇଚ୍ଛାରେ ମିଳିତ ହୋଇପାରନ୍ତି ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ରାଣୀଙ୍କ ସହାୟତାରେ ଉଭୟଙ୍କର ମିଳନ ସଂଘଟିତ ହୋଇଥାଏ ।

(ଛ) ନାୟିକା ମୁଗ୍‌ଧା, ଦିବ୍ୟା, ରାଜବଂଶୀୟା ଏବଂ ସୁନ୍ଦରୀ ।

(ଜ) ସଟ୍ଟକ ସାଧାରଣତଃ ଅଦ୍‌ଭୁତ ରସ-ପ୍ରଧାନ ହୋଇଥାଏ । ରୌଦ୍ର ପ୍ରଭୃତି ରସ ଏଥିରେ ପ୍ରାୟ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ ।

(ଝ) ସାଧାରଣତଃ ସଟ୍ଟକ ମହାରାଷ୍ଟ୍ରୀ ବା ଶୌରସେନୀ ପ୍ରାକୃତରେ ଲେଖାଯାଇଥାଏ । [ରମ୍ଭାମଞ୍ଜରୀ ସଟ୍ଟକରେ ସଂସ୍କୃତର ପ୍ରୟୋଗ ପରିଦୃଷ୍ଟ] କେବଳ ଯେ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାରେ ସଟ୍ଟକ ରଚିତ ହେବ ସେ ସଂପର୍କରେ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ମତ ଆଳଙ୍କାରିକମାନେ ପ୍ରଦାନ କରିଯାଇ ନାହାନ୍ତି । ପ୍ରାକୃତ, ସଂସ୍କୃତ ପ୍ରଭୃତି ଯେ କୌଣସି ଏକ ଭାଷାରେହିଁ ଏହା ରଚିତ ହେବ ବୋଲି କେତେକ ଆଳଙ୍କାରିକଙ୍କର ଅଭିମତ । ଅର୍ଥାତ୍ ସଟ୍ଟକର ସମସ୍ତ ପାତ୍ରପାତ୍ରୀ ଏକମାତ୍ର ଭାଷାହିଁ ବ୍ୟବହାର କରିବେ; କିନ୍ତୁ ନାଟକ ତୁଲ୍ୟ ବିଭିନ୍ନ ଭାଷା ନୁହେଁ ।

(ଞ) ସାଧାରଣତଃ ସଟ୍ଟକର ନାମକରଣ ନାୟିକାର ନାମାନୁଯାୟୀହିଁ ହୋଇଥାଏ, ଯଥା---ବିଳାସବତୀ, କର୍ପୂରମଞ୍ଜରୀ, ଶୃଙ୍ଗାରମଞ୍ଜରୀ, ଆନନ୍ଦ ସୁନ୍ଦରୀ ଇତ୍ୟାଦି ।

(ଟ) ଶୃଙ୍ଗାର ରସର ଉନ୍ମୁକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା ଏଥିରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ।

(ଠ) ସଟ୍ଟକ ପ୍ରାୟଶଃ ବିମର୍ଷ ସନ୍ଧିବିହୀନ । (୧୬)

(ଡ) ଏଥିରେ ପ୍ରବେଶକ ଓ ବିଷ୍କମ୍ଭକ ରହେନାହିଁ । (୧୭)

(ଢ) କୌଶିକୀ ବୃତ୍ତି ସଟ୍ଟକରେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କରିଥାଏ । (୧୮)

(ଣ) ସଟ୍ଟକ ମଧ୍ୟରେ ନୃତ୍ୟ ଓ ଗୀତର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ମଧ୍ୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ ।

(ତ) ସାଧାରଣତଃ ସଟ୍ଟକଗୁଡ଼ିକର ପରିସମାପ୍ତିରେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟଜନକ ଦୃଶ୍ୟ ସଂଯୋଜିତ ହୋଇଥାଏ ।

---

(୧୬) ଯତ୍ର ମୁଖ୍ୟ ଫଳୋପାୟ ଉଦ୍‌ଭିନ୍ନୋ ଗର୍ଭତୋଽଧିକଃ
ଶାପାଦ୍ୟୈଃ ସାନ୍ତରାୟଶ୍ଚ ସ ବିମର୍ଷ ଇତିସ୍ମୃତଃ । [ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ]
ଅର୍ଥାତ୍‌—ମୂଳ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ବା ବୀଜର ସମଧିକ ବିସ୍ତାର ସଙ୍ଗେ ଶାପ, କ୍ରୋଧ, ବ୍ୟସନ ଏବଂ ବିଲୋଭନ ଇତ୍ୟାଦି କାରଣରୁ ପ୍ରଧାନ ଫଳ ପ୍ରାପ୍ତିରେ ବିଘ୍ନ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ ବିମର୍ଷ ସନ୍ଧି ହୁଏ ।

(୧୭) ପ୍ରବେଶକୋଽନୁଦାତ୍ତୋକ୍ତ୍ୟା ନୀଚ ପାତ୍ର ପ୍ରୟୋଜିତଃ
ଅଙ୍କ ଦ୍ୱୟାନ୍ତର୍ବିଜ୍ଞେୟଃ ଶେଷଂ ବିଷ୍କମ୍ଭକେ ଯଥା । [ସାହିତ୍ୟ ଦର୍ପଣ]
ଅର୍ଥାତ୍‌—ନୀଚ ପାତ୍ର ଦ୍ୱାରା ଅତୀତ ଓ ଭାବୀ ଘଟଣାବଳୀର ସୂଚନା ପ୍ରଦାନ କରାଗଲେ ତାହାକୁ ପ୍ରବେଶକ କୁହାଯାଏ ଏବଂ ଦର୍ଶକମାନଙ୍କର ସହଜ ଅର୍ଥୋପଲବ୍ଧି ଓ ସହାନୁଭୂତି ଆକର୍ଷଣ ନିମିତ୍ତ ଅତୀତ ଭବିଷ୍ୟତ ଘଟଣାବଳୀର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ବିବରଣୀ ମୂଳ କଥାବସ୍ତୁର ପରିବର୍ତ୍ତନ ଏବଂ ନାଟ୍ୟକାରଙ୍କ ନିଜ ବ୍ୟାଖ୍ୟାର ସୂଚନା ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲେ ବିଷ୍କମ୍ଭକ ହୁଏ ।

(୧୮) କୌଶିକୀ ବୃତ୍ତି ଶୃଙ୍ଗାର ରସବହୁଳ । ନୃତ୍ୟ, ଗୀତ ଓ ବାଦ୍ୟର

(୭) ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ଆଳଙ୍କାରିକବୃନ୍ଦ ରାଜଶେଖରଙ୍କର କର୍ପୂରମଞ୍ଜରୀ ସଟ୍ଟକକୁହିଁ ଦୃଷ୍ଟି ସମ୍ମୁଖରେ ରଖି ଏବଂ ଉପରୂପକଟିର ସଂଜ୍ଞା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରି ଯାଇଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଭାରତ-ବିଦ୍ୟା ତତ୍ତ୍ୱବିତ୍‌ମାନେ ଆଉ କେତୋଟି ସଟ୍ଟକର ସନ୍ଧାନ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଦାନ କରିବା ପାଇଁ ସମର୍ଥ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ସେଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ 'ପ୍ରାକୃତ ସର୍ବସ୍ୱ' ରଚୟିତା ବିଖ୍ୟାତ ଉତ୍କଳୀୟ ପଣ୍ଡିତ ମାର୍କଣ୍ଡେୟ କବୀନ୍ଦ୍ରଙ୍କ 'ବିଳାସବତୀ' ସଟ୍ଟକ ଅନ୍ୟତମ । କିନ୍ତୁ ଏହା ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଅନୁପଲବ୍ଧ । କେବଳ ପ୍ରାକୃତ ସର୍ବସ୍ୱର ପଞ୍ଚମ ପରିଚ୍ଛେଦରେ ଏହାର ଗୋଟିଏ ମାତ୍ର ଗାଥା ଆମର ଗୋଚରୀଭୂତ । ଯଥା—'ଘାଣାଓ ଗଓ ଉମଂରି ଲବ୍‌ଭଇ ଦୁଃଖଂ ଗଇଂଦେସୁ । ସୁହାଅ ରକ୍ଖ କର ହୋଇ ରଣ୍ଣୋ ।'

ଉପରୋକ୍ତ ଉଭୟ ସଟ୍ଟକ ବ୍ୟତୀତ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗରେ କେରଳୀୟ କବି ରୁଦ୍ର ଦାସଙ୍କ 'ଚନ୍ଦଲେହା' ବା 'ଚନ୍ଦ୍ରଲେଖା', ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧରେ ମହାରାଷ୍ଟ୍ରୀ କବି ଘନଶ୍ୟାମଙ୍କ ରଚିତ 'ଆନନ୍ଦ ସୁନ୍ଦରୀ' (ଏ କବି ଆଉ ଦୁଇଟି ସଟ୍ଟକ ରଚନା କରିଥିବା ମଧ୍ୟ ଜଣାଯାଏ), ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପୂର୍ବାର୍ଦ୍ଧରେ ଜୈନମୁନି ଜୟଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ 'ରମ୍ଭାମଞ୍ଜରୀ' ଏବଂ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପୂର୍ବାର୍ଦ୍ଧରେ କବି ବିଶ୍ୱେଶ୍ୱରଙ୍କ ରଚିତ 'ଶୃଙ୍ଗାର ମଞ୍ଜରୀ' ସଟ୍ଟକ ବର୍ତ୍ତମାନ ବିଭିନ୍ନ ପଣ୍ଡିତଙ୍କଦ୍ୱାରା ସଂପାଦିତ ହୋଇ ପ୍ରକାଶ ଲାଭ କରିଛି । କିନ୍ତୁ ଏଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ 'ରମ୍ଭାମଞ୍ଜରୀ' ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ 'କର୍ପୂରମଞ୍ଜରୀ'ର ଛାୟାରେ ରଚିତ ବୋଲି ମନେହୁଏ । କେବଳ ରମ୍ଭା ମଞ୍ଜରୀରେ ଆମେ ସଂସ୍କୃତର ପ୍ରୟୋଗ ଏବଂ ତିନୋଟି ଯବନିକାନ୍ତର ଥିବା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରୁ । କିନ୍ତୁ ଏହାକୁ ଆଲୋଚକମାନେ ଏକ ଅସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ରଚନା ବୋଲି କହିଥାଆନ୍ତି । ତେଣୁ ଏ ସଂପର୍କରେ ସବିଶେଷ ଆଲୋଚନା ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ ।

ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟ, ବିଳାସ ଓ କାମୋପଭୋଗାଦିର ଅବତାରଣା, ନାରୀ ଭୂମିକା ସମୂହରେ ସ୍ତ୍ରୀ ପାତ୍ରର ନିୟୋଗ ଏବଂ ମନୋହର ବେଶଭୂଷାଦି ହେତୁ ଏହି ବୃତ୍ତିଟି ଅତ୍ୟନ୍ତ କୋମଳ, ମଧୁର ଏବଂ ଲୋକଚିତ୍ତାନୁରଞ୍ଜକ ।

[ନାଟକ ବିଚାର— ସର୍ବେଶ୍ୱର ଦାସ]

'ମେଘଦୂତମ୍'ର ଉତ୍କଳ ଭ୍ରମଣ

କେଉଁ ବର୍ଷାମୁଖର ଦିବସର ଗୁରୁଗମ୍ଭୀର ପରିବେଶ ମଧ୍ୟରେ ବସି କବିକୁଳଗୁରୁ କାଳିଦାସ ତାଙ୍କର ଅମର କାବ୍ୟ ମେଘଦୂତମ୍ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ, ତାହା ଜାଣିବାର କୌଣସି ଉପାୟ ନଥିଲେହେଁ, ଏ କାବ୍ୟର ରସାଳ ଆବେଦନ ଦେଶଜୟୀ ଓ କାଳଜୟୀ । ହୁଏତ ଯୁଦ୍ଧଯାତ୍ରା ସମୟରେ ଗୁଣଗ୍ରାହୀ, ରସିକ ଓ ପଣ୍ଡିତ ସମ୍ରାଟ ବିକ୍ରମାଦିତ୍ୟ କବି କାଳିଦାସଙ୍କ ସାହଚର୍ଯ୍ୟର ଆବଶ୍ୟକତା ଉପଲବ୍ଧି କରି ତାଙ୍କୁ ନିଜର ପରିବାର ସହ ନେଇ ଚାଲିଥିଲେ ଦେଶରୁ ଦେଶାନ୍ତରକୁ । ତାଙ୍କ ସେନାବାହିନୀ ଯେତେବେଳେ ଉତ୍କଳାଦର୍ଶିତ ପଥ କଳିଙ୍ଗାଭିମୁଖରେ ଅଗ୍ରସର ହେଉଥିବେ, ସେତେବେଳେ ସେମାନେ ହୁଏତ ଶ୍ରାନ୍ତି ଅପନୋଦନ ନିମିତ୍ତ ରାମଗିରିର ସ୍ୱଭାବ ରମଣୀୟ ଗିରିଶୃଙ୍ଗ ଉପରେ ଆଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବେ । ଆଷାଢ଼ ମାସର ପ୍ରଥମ ଦିବସରେ ବାରି-ଧାରାପାତର ମଧୁର ସଂଗୀତ ସଦ୍ୟସିକ୍ତ ମୃତ୍ତିକାର ସୁବାସସିକ୍ତ ମୃଦୁ ସମୀରଣ, ବର୍ଷୁକ ମେଘର ମନ୍ଦ୍ରମଧୁର ଗୁରୁଗୁରୁ ଧ୍ୱନି, ବପ୍ରକ୍ରୀଡ଼ାରେ ଉନ୍ମତ୍ତ ଗଜତୁଲ୍ୟ ପ୍ରତୀୟମାନ ରାମଗିରିର ଶୃଙ୍ଗ ଆଚ୍ଛାଦିତ କରି ରଖିଥିବା ସଜଳ ମେଘଖଣ୍ଡ କାଳିଦାସଙ୍କ କବି ପ୍ରାଣରେ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିବ ଭାବାନ୍ତର । ବହୁ ଦିନରୁ ପତ୍ନୀ-ବିରହ-ଜନିତ ଦୁଃଖରେ ବିଦଗ୍ଧ କାଳିଦାସଙ୍କ ରସିକ ହୃଦୟ ସମଗ୍ର ସେନାବାହିନୀର ବିରହ ବେଦନାକୁ ନିଜ ଭିତରେ ସେତେବେଳେ ଉପଲବ୍ଧି କରିପାରିଥିବ । ଏକ ଦିଗରେ ଆରଣ୍ୟକ ପ୍ରକୃତିର ପ୍ରେରଣା ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ବିରହବିଧୁର ପ୍ରାଣର ପୁଞ୍ଜୀଭୂତ ବେଦନା ହୁଏତ କାଳିଦାସଙ୍କ ଲେଖନୀକୁ କରିଥିବ ତରଳ ଓ ଚଞ୍ଚଳ । କାଳିଦାସ ନିଜର ତଥା ସମଗ୍ର ସେନାବାହିନୀର ଅନ୍ତର ତଳେ ପ୍ରବାହିତ ଉତ୍ତରଳ ଦୁଃଖକୁ ଏକାଗ୍ର ମନରେ ରୂପାୟିତ କରିଥିବେ ମନ୍ଦାକ୍ରାନ୍ତା ଛନ୍ଦ ମାଧ୍ୟମରେ । ଏହାହିଁ ବୋଧହୁଏ 'ମେଘଦୂତମ୍' ଖଣ୍ଡକାବ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିର ମୂଳ କଥା । ତେଣୁ ଏ କାବ୍ୟର ଗୌରବ

ଆଜି ସୁଦ୍ଧା ତିଳେମାତ୍ର କ୍ଷୁଣ୍ଣ ହୋଇନାହିଁ । କବି ପ୍ରାଣର ସେହି ବିରହୀ ସ୍ୱର ଆଜି ମଧ୍ୟ ବିଶ୍ୱମାନବର ବିରହୀ ପ୍ରାଣରେ ସହାନୁଭୂତିର ରୋମାଞ୍ଚ ଜାତ କରୁଛି, ତାକୁ ସ୍ପନ୍ଦନମୁଖର କରିବା ପାଇଁ ସମର୍ଥ ହେଉଛି । ବିରହୀ ଯକ୍ଷ ଏଠାରେ ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱର ବିରହୀ କୁଳର ଏକ ପ୍ରତୀକ ମାତ୍ର । ତାର ବେଦନା ମାନବ ପ୍ରାଣର ବେଦନା; ତାର ଅନୁଚିନ୍ତା ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିରହୀର ଅନୁଚିନ୍ତା । ଏଣୁ ବୋଧହୁଏ କୁହାଯାଇଛି, "ମାଘେ ମେଘେ ଗତଂ ବୟଃ ।" ମାଘକାବ୍ୟର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ପଦାବଳୀ ଏବଂ ମେଘଦୂତ କାବ୍ୟର ରସାଳ ଶ୍ଳୋକ ସମୂହର ଉପଭୋଗ ପାଇଁ ମାନବର ସୀମିତ ଜୀବନକାଳ ଯଥେଷ୍ଟ ନୁହେଁ । ପ୍ରକୃତରେ ମେଘଦୂତ କାବ୍ୟର ପାଠକ ମାନେ ଉପଲବ୍ଧି କରିଥିବେ ଯେ, ଏହାର ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଶ୍ଳୋକ ସହସ୍ରବାର ଆବୃତ୍ତି କଲେ ହେଁ, ମନରେ ତୃପ୍ତି ଆସେନାହିଁ । ପୁଣି ତାର ମାଦକତା ପ୍ରାଣକୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରେ ପୁନରାବୃତ୍ତି ପାଇଁ । 'ଆଷାଢ଼ସ୍ୟ ପ୍ରଥମ ଦିବସେ' ପାଠକ ପ୍ରାଣକୁ ଉତ୍ତାଳ କରେ । ଧନ୍ୟ କବି କାଳିଦାସ, ଧନ୍ୟ ତାଙ୍କର ସୃଷ୍ଟି !

ଚତୁର୍ଥ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କାଳିଦାସଙ୍କ 'ମେଘଦୂତମ୍' କାବ୍ୟ ବହୁ ଭାରତୀୟ କବିଙ୍କୁ ପ୍ରେରଣା ଦେଇ ଆସିଛି ଦୂତକାବ୍ୟ ରଚନା କରିବା ପାଇଁ । ଧୋୟୀଙ୍କ 'ପବନଦୂତ', ରୂପ ଗୋସ୍ୱାମୀଙ୍କ 'ହଂସଦୂତ', କୃଷ୍ଣ ଭଟ୍ଟ ସାର୍ବଭୌମଙ୍କ 'ପଦାଙ୍କଦୂତ', ଲକ୍ଷ୍ମୀ ଦାସଙ୍କ 'ଶୁକ ସନ୍ଦେଶ' ମାଧବଙ୍କ 'ଉଦ୍ଧବଦୂତ', ବିଷ୍ଣୁ ଦାସ ତଥା ବ୍ରଜନାଥଙ୍କ 'ମନୋଦୂତ', ବେଙ୍କଟାଧ୍ୱରୀଙ୍କ 'ହଂସଦୂତ' ପ୍ରଭୃତି ଆଜି ଏହାର ପ୍ରମାଣ ପ୍ରଦାନ କରେ । କେବଳ ଭାରତରେ ନୁହେଁ, ସିଂହଳୀ ଭାଷାରେ ମଧ୍ୟ 'ମେଘଦୂତମ୍' ଅନୂଦିତ ହୋଇ ତଦ୍ଦେଶୀୟ କବିମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ତ୍ରୟୋଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏହା ତିବ୍ବତୀୟ ଭାଷାରେ ମଧ୍ୟ ଅନୂଦିତ ହୋଇଥିଲା । ତେଣୁ ଏହାର ପ୍ରଭାବରୁ ଉତ୍କଳୀୟ କବିମଣ୍ଡଳୀ ମୁକ୍ତ ପାଇଥିବେ ବୋଲି ଆଶା କରାଯାଇ ନପାରେ । 'ମେଘଦୂତମ୍' ସମଗ୍ର ଉତ୍କଳ ପରିକ୍ରମା କରିଛି ସ୍ଥାନ ଓ କାଳର ବ୍ୟବଧାନକୁ ଛିନ୍ନ କରି । ଉତ୍କଳର ରସିକ ଓ ପଣ୍ଡିତ କବିବୃନ୍ଦ ଏହାକୁ ସାଦର ଅଭ୍ୟର୍ଥନା ଜଣାଇଛନ୍ତି । ଏହାର ରସାଳ ପଦାବଳୀରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ତଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ମଧ୍ୟ ହୋଇଛନ୍ତି ।

ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଞ୍ଚଳରେ 'ମେଘଦୂତମ୍' କାବ୍ୟର ପ୍ରତିଲିପି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏଗୁଡ଼ିକରେ ଯଦିଓ ମଲ୍ଲିନାଥଙ୍କ ଟୀକା ସଂଯୋଜିତ, ତଥାପି ଉତ୍କଳୀୟ ପଣ୍ଡିତମାନେ ତା' ସହିତ ନିଜ ନିଜର ଟିପ୍ପଣୀ ଯୋଡିଦେବାକୁ ବିରତ ହୋଇନାହାନ୍ତି । ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଉତ୍କଳୀୟ ପଣ୍ଡିତ ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ନରହରି 'ମେଘଦୂତମ୍' ଉପରେ ଯେଉଁ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରକାଶିକା ଟୀକା ରଚନା କରି ଯାଇଛନ୍ତି ତାହା ଯେପରି ବସ୍ତୁପ୍ରୋଦ୍ଦୀପକ ସେହିପରି ପାଣ୍ଡିତ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ମଧ୍ୟ । କିମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ଜଣାଯାଏ, ପଣ୍ଡିତ ନରହରି ଗଞ୍ଜାମ ଜିଲାର ଚିକିଟି ଅଞ୍ଚଳ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଖଜୁରିଆ ଶାସନର ଏକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ପରିବାରରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ସେ ଟିକିଏ ଆଉଁପାଗଳିଆ ଥିଲେ ବୋଲି କଥିତ ଅଛି । ପୁରୀରେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିବା ସମୟରେ ଏକଦା ସେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଉପବିଷ୍ଟ ହୋଇ ଭକ୍ତିଗଦ୍‌ଗଦ କଣ୍ଠରେ 'ମେଘଦୂତମ୍'ର ଶ୍ଳୋକ ପରେ ଶ୍ଳୋକ ଆବୃତ୍ତି କରି ଚାଲିଥାଆନ୍ତି । ଏହା ଶୁଣି ମନ୍ଦିରର ପୂଜକମାନେ ତାଙ୍କୁ ଉପହାସ କରି ସେଥିରୁ ନିବୃତ୍ତ ହେବା ପାଇଁ ଅନୁରୋଧ କଲେ । ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟ ଏମାନଙ୍କ କଥାରେ ସଚେତନ ହୋଇ ନିଜର ଭ୍ରମ ଉପଲବ୍ଧି କରିଥିଲେ ସତ; କିନ୍ତୁ ତିଳେ ମାତ୍ର ବିଚଳିତ ନ ହୋଇ ଉତ୍ତର ଦେଲେ ଯେ, ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକ ଯେଉଁ କାବ୍ୟର ହେଉନା କାହିଁକି ସେଥିରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ମହିମା ହିଁ କୀର୍ତ୍ତନ କରାଯାଇଛି ଓ ସେ ତାହାହିଁ ଆବୃତ୍ତି କରୁଥିଲେ । ପୂଜକମାନଙ୍କ ବାରଣ ସତ୍ତ୍ୱେ ସେ ପୁନର୍ବାର ମେଘଦୂତମ୍‌ର ଶ୍ଳୋକାବଳୀର ପୁନରାବୃତ୍ତି କରନ୍ତେ, ସେମାନେ ଏହା ତତ୍କାଳୀନ ଗଜପତି ମହାରାଜାଙ୍କ କର୍ଣ୍ଣଗୋଚର କରାଇଲେ । ରାଜାଙ୍କ ନିକଟରେ ମଧ୍ୟ ନରହରି ନିର୍ଭୀକ ଭାବରେ ନିଜର ସେହି ପୂର୍ବମତ ପ୍ରକାଶ କଲେ ଏବଂ ଏ ସମ୍ପର୍କରେ 'ମେଘଦୂତମ୍'ର ଏକ ଟୀକା ଆଣି ରାଜ-ଦରବାରରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିବେ ବୋଲି ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ପ୍ରଦାନ କଲେ । ଅଳ୍ପ ଦିନ ମଧ୍ୟରେ ସେ 'ମେଘଦୂତମ୍'ର ବ୍ରହ୍ମପ୍ରକାଶିକା ଟୀକା ରଚନା କରି ରାଜାଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ନିଜ ମତର ଯଥାର୍ଥତା ପ୍ରମାଣିତ କଲେ । ନିଜର ସ୍ୱକୀୟ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ମେଘଦୂତ ନାମର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରି ଟୀକା ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି, "ମେଘବାକ୍ୟଂ ଶ୍ରୁତ୍ୱା ଗୁଣ୍ଡିଚାର୍ଥଂ ସର୍ବେଷାଂ ବିଶ୍ୱଜନାନା-ମାଗମାଦ୍ଭୂତ ଇବ ଦୂତୋ ମେଘୋଽସ୍ମିନ୍ନିତି ଗ୍ରନ୍ଥନାମ । ନ ତୁ ମେଘୋ ଯକ୍ଷସ୍ୟ ଦୂତୋ ଭବିତୁଂ ଅର୍ହତି । ଶାପେ ଦାତବ୍ୟେ ବର୍ଷଭୋଗ୍ୟେଣ ତ

କୋ ହେତୁଃ । କୋ ବା ତସ୍ୟାପରାଧଃ କଥଂ । ଗ୍ରନ୍ଥେ ନ ନିବଦ୍ଧଃ । ତଦ୍‌ବର୍ଣ୍ଣନେ ବା କିଂ ପ୍ରୟୋଜନମ୍ । ମୂଳଂ ଚ ନାସ୍ତି । ତସ୍ମାତ୍ ତତ୍ ସର୍ବଂ ଅଯୁକ୍ତତରଂ । ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥୋପବର୍ଣ୍ଣନଂ ହନ୍ତ ଗୂଢଂ ପୁରୁଷାର୍ଥଂ ଶ୍ରୋତୃ-ଶ୍ରାବକୟୋଃ ।" ସମଗ୍ର ଟୀକାଟିରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଗୁଣ୍ଡିଚା ଉତ୍ସବଟିକୁ ହିଁ ଚକ୍ଷୁ ସମକ୍ଷରେ ରଖି 'ମେଘଦୂତମ୍' କାବ୍ୟଟିର ସେ ଅର୍ଥ କରାଯାଇଛି । ଗଞ୍ଜାମର ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ବ୍ରାହ୍ମଣ ଶାସନ ମଧ୍ୟରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ନରହରି ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟର ଯେଉଁ ନବୀନାର୍ଥ-ପ୍ରକାଶକ ଟୀକା ରଚନା କରିଛନ୍ତି, ତାହା କେବଳ ତାଙ୍କର ନୁହେଁ, ସମଗ୍ର ଉତ୍କଳୀୟ ପଣ୍ଡିତ ମଣ୍ଡଳୀର ଗୌରବ ଗାନ କରୁଅଛି ।

ଉପରୋକ୍ତ ଟୀକା ଟିପ୍ପଣୀ ବ୍ୟତୀତ 'ମେଘଦୂତମ୍'ର ଅନୁସରଣରେ ଓଡ଼ିଶାର କେତେକ କବି ଦୂତକାବ୍ୟ ରଚନା କରିଥିବା ମଧ୍ୟ ଦେଖାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରାଚୀନ ତାଳପତ୍ର ପୋଥି ସଂଗ୍ରହ କାର୍ଯ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ସମାପ୍ତ ନ ହୋଇଥିବା ଯୋଗୁଁ ଏଗୁଡ଼ିକ ଲୋକଲୋଚନକୁ ଆସିପାରି ନାହିଁ । କେବଳ ଖେମୁଣ୍ଡି ରାଜସଚିବ କୃଷ୍ଣ ଶ୍ରୀଚନ୍ଦନଙ୍କ 'ଅବ୍ଦଦୂତ' ଖଣ୍ଡକାବ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନ ଜଣାପଡ଼ୁଛି । ଉକ୍ତ ଖଣ୍ଡକାବ୍ୟଟି ରାମାୟଣର ବିଷୟବସ୍ତୁ ଉପରେ ଆଧାରିତ ହୋଇଥିଲେ ହେଁ କାଳିଦାସଙ୍କ 'ମେଘଦୂତମ୍'ର ପ୍ରଭାବ ଏଥିରେ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ । ନିମ୍ନଲିଖିତ ଗୋଟିଏ ଦୁଇଟି ଶ୍ଳୋକରୁ ଏହାର ସତ୍ୟତା ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ ।

ରାମଃ କାମପ୍ରହରଣଶରୈଃ ପାରବଶ୍ୟଂ ପ୍ରପନ୍ନଃ
ସ୍ମାରଂ ସ୍ମାରଂ ହୃଦି ଜନକଜାଂ ପ୍ରେୟସୀଂ ବିପ୍ରୟୋଗାତ୍
ଏକସ୍ମିନ୍ନବମାଶସୂନେ ମାଲ୍ୟବଚ୍ଛୈଳସାନା-
ବର୍ଷେ ଖେଳତ୍ ସ୍ଫୁରିତଚପଳା କାନ୍ତମବ୍ଦଂ ଦଦର୍ଶ ।

× × ×

ଆକାଶେ ତ୍ୱାମଟହତଗତିଂ ଦୂରଗଂ କାମରୂପଂ
ଜାନାମି ତ୍ୱାଂ ଯଦମରବରଂ ସର୍ବଧର୍ମାର୍ଥବିଜ୍ଞଂ
ତସ୍ମାତ୍ କାମଂ ଭୁବନମହିତଂ ତାଂ ହି ଯାଚେ ପ୍ରିୟାର୍ଥୀ
ସନ୍ତପ୍ତେଽସ୍ମିନ୍ ପ୍ରଭବତି ଭବାନ୍ ସର୍ବଂ ତେଽନୁଗ୍ରହାୟ ।

ସଂସ୍କୃତ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଓଡ଼ିଆ କବିମାନେ ହିଁ ମେଘଦୂତର ସାଦର ଅଭ୍ୟର୍ଥନା ଅଧିକ ଭାବରେ କରିଛନ୍ତି ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଅଧୁନା ମିଳିଥିବା ଏ ଦେଶର ସଂସ୍କୃତ ରଚନା ସମୂହରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ, ଉତ୍କଳୀୟ ପଣ୍ଡିତମାନେ ନିଜ ନିଜ କାବ୍ୟରେ ରସାଳତା ଅପେକ୍ଷା ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ତଥା ଧର୍ମ ମତବାଦକୁ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରୁଥିଲେ । ତେଣୁ ଏ ଦେଶର ସଂସ୍କୃତ ପଣ୍ଡିତ ମଣ୍ଡଳୀର ଆଦର୍ଶ ଥିଲା ଶ୍ରୀହର୍ଷଙ୍କ 'ନୈଷଧୀୟ ଚରିତମ୍' କିମ୍ବା ଜୟଦେବଙ୍କ 'ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ'; କିନ୍ତୁ କାଳିଦାସଙ୍କ ସରଳ ତରଳ ରସାଳ କାବ୍ୟକଦମ୍ବ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ବୋଧହୁଏ କାଳିଦାସ କୃତିର ଅନୁସରଣ ଏମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ବିଶେଷ ପରିମାଣରେ ସମ୍ଭବପର ହୋଇପାରି ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁ କବି ସମାଜ ଉତ୍କଳ ଭାଷାରେ କାବ୍ୟ ରଚନା କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି, ସେମାନେ କାଳିଦାସଙ୍କୁ ବିସ୍ମୃତ ହୋଇପାରି ନାହାନ୍ତି । କାଳିଦାସଙ୍କ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କାବ୍ୟ ଓ ନାଟକ ଅପେକ୍ଷା 'ମେଘଦୂତ' ହିଁ ଏମାନଙ୍କର ଅତି ପ୍ରିୟତମ ଥିଲା ବୋଲି ଆଲୋଚନାରୁ ମନେହୁଏ ।

କେତେକ ସମାଲୋଚକଙ୍କ ମତରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାରମ୍ଭିକ କାଳରେ ଯେଉଁ କୋଇଲି କବିତା ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିଲା, ତାର ପୃଷ୍ଠପଟରେ ମେଘଦୂତର ପ୍ରଭାବ ନିହିତ ଥିବା, ଏହା କେତେକାଂଶରେ ଅଯଥାର୍ଥ ବୋଲି ମନେ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ରଚିତ 'ମେଘଦୂତ ଚଉତିଶା', 'ବଳାହକ ଚଉତିଶା', 'ନବଘନ ଚଉତିଶା', 'ହଂସଦୂତ ଚଉତିଶା' ପ୍ରଭୃତିରୁ ଏ ଦେଶରେ ମେଘଦୂତର ଲୋକପ୍ରିୟତା ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ କଥା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇପାରେ ଯେ, ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ଓ ଗୀତିକାରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଋତୁ ଚିତ୍ର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ, ସେଥିରୁ ବର୍ଷା ଋତୁର ଚିତ୍ର ହିଁ ବହୁ କବିଙ୍କ ଲେଖନୀରେ ଜୀବନ୍ତ ତଥା ମର୍ମସ୍ପର୍ଶୀ ହୋଇପାରିଛି । ଏହି ଚିତ୍ର ମଧ୍ୟରେ କାଳିଦାସଙ୍କ କାବ୍ୟର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରଭାବ ଅନୁଭୂତ ନ ହେଲେ ସୁଦ୍ଧା ପରୋକ୍ଷ ପ୍ରଭାବ ଅନୁମେୟ ।

ଗୀତିକାରମାନଙ୍କ ତୁଳନାରେ କାବ୍ୟକାରମାନଙ୍କ ରଚନାରେ ମେଘଦୂତର ପ୍ରଭାବ ଅଧିକ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ । ନିଜ ନିଜ କାବ୍ୟକୁ କାଳିଦାସୀୟ ରଚନାର ସମକକ୍ଷ କରିବା ନିମିତ୍ତ ଉତ୍କଳୀୟ କବିମାନେ ଯେ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା

କରୁଥିଲେ, ତା'ର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ବିରଳ ନୁହେଁ । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ସ୍ୱୀୟ 'ରସପଞ୍ଚକ'/ଗ୍ରନ୍ଥର ଉପସଂହାରରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି—

"କଥିତ କୀର୍ତ୍ତି ଗୀତେ ଏ ମତି,
କାଳିଦାସ ବାଣୀ ପରାପ୍ତେ ସ୍ଫୂର୍ତ୍ତି ।"

ଏହି କବିମାନେ ନିଜ ନିଜ କାବ୍ୟରେ ଯେତେବେଳେ ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କର ବିରହ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇଛନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ବର୍ଷା ଋତୁରେ ବିରହ ବର୍ଣ୍ଣନାର ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ କାଳିଦାସଙ୍କ 'ମେଘଦୂତମ୍'କୁ ଅନୁସରଣ କଲପରି ମନେହୁଏ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କାବ୍ୟରୁ ଉଦାହରଣ ପ୍ରଦାନ କରିବା ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ପ୍ରବନ୍ଧ ମଧ୍ୟରେ ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ ବୋଲି କେବଳ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ଦୁଇଟି କାବ୍ୟରୁ କିଛି ଉଦାହରଣ ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦତ୍ତ ହେଲା—

"ବିରହରେ କ୍ଷୀଣ ଖିରୁମଣି ଧନ ନ ନିଅ ପ୍ରଖର ପବନ
ବଜ୍ର ପତନ ସ୍ତନିତ ନ କରିବ ପ୍ରବେଶ ହେବ ସନ୍ନିଧାନ
ବାରିବାହ ହେ
ବନ୍ଧୁ ନବାନୁଭବୀ ସତ
ବୋଲିବ ଯେମନ୍ତେ ଶିବ ଶିବ ନିତ୍ୟ
ସେ ରୂପ ମନାଇବ ଚିତ୍ତ ।"

(ବୈ: ବି: ୨୧।୧୫)

କିମ୍ବା

"ବଲ୍ଲଖି ବୋଲି ମୋର ତାଙ୍କୁ ଚିହ୍ନିବ
ଯେ ଶଯ୍ୟା କରିଥିବ ଧରା
ହରୀନ୍ଦ୍ର ଶାଣବାସା ରହ ଗଣ୍ଡୁରୁ ଫିଟି
ଚନ୍ଦନ ହେଲ ପରା

ବାରବାର ହେ
ବସିଥିବ ଅବା ଦେଖିବ
ବେଣୀ ପୃଷ୍ଠଭାଗେ ମନ୍ଦ ଧୂଳପାତ ସ୍ଥକତ
ନାଗ ପ୍ରାୟେ ଥିବ ।"

(ବୈ: ଖ: ୨୯।୨୧)

କମ୍ପା

"ହୋଇ ତୁମ୍ଭେ ନସ୍ତନାତ   ନ କର ସମ୍ପାତ ପାତ
ନ ଦେଖନ୍ତ ନଭସ୍ଥତ ସ୍ୱତଃ
ଚଞ୍ଚଳା ଶୋଭିତ ଖାନ   ଦେଖ ତା ନାଶନ୍ତ ସତ
ଦେଖି ହୋଇଣ ଚମିତ ମିତ
ହେ ଜଳଧର
କନ୍ଦ୍ରେ ଚନ୍ତ୍ର ମୋହିତ   ହିତ ହେବ ତୋ ଏକାନ୍ତ
କାନ୍ତ ଗୁଡ଼ିକରେ ଉପ୍ସିତ ସ୍ମିତ—
ହାସୀ ଯେ ତୋରେ ନାରଚ ରତ ହେ ।"

(ପ୍ରେମସୁଧାନିଧି)

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଗତାନୁଗତିକତାର ନିଗଡ଼ ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରି ଊନବିଂଶ ଶତକର ଶେଷ ଭାଗରୁ ଯେତେବେଳେ ଏକ ନବଭାବରେ ଉଦ୍ଭାସିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା, ସେତେବେଳେ 'ମେଘଦୂତମ୍' ଏହାର ପ୍ରଥମ ଜ୍ୟୋତି ବହନ କରି ଦେଖାଦେଲା ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ପରିଚ୍ଛଦ ପରିଧାନ କରି । ଯୁଗ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ସ୍ରଷ୍ଟା ରାଧାନାଥଙ୍କ କବିମାନସ ଏହି କାବ୍ୟର ଅମିୟ ମାଧୁରୀରେ ସମ୍ମୋହିତ ହୋଇ ଏହାକୁ ଉତ୍କଳ ଭାଷାରେ ଅନୁବାଦ କରିବା ପାଇଁ ଆଗ୍ରହୀ ହୋଇ ଉଠିଲା । ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟଟି ଉତ୍କଳୀୟ କବିପ୍ରାଣକୁ ପରିପ୍ଲାବିତ କରିଥିଲା ହେଁ କେହି ଏହାର ଓଡ଼ିଆ ରୂପାନ୍ତର କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରଯତ୍ନ କରିନଥିଲେ । ଏହାର ଉତ୍କଳ ଭ୍ରମଣ କାଳରେ ଯେଉଁମାନେ ଏହି କାବ୍ୟଟି ସହ ସୁପରିଚିତ ହେବାର ସୁଯୋଗ ଲାଭ କରିଥିଲେ, ସେମାନେ ଥିଲେ ପଣ୍ଡିତ କମ୍ପା କବି । କିନ୍ତୁ ରାଧାନାଥଙ୍କ

ପ୍ରଚେଷ୍ଟାରେ ମେଘଦୂତ ଉତ୍କଳର ଅଗଣିତ ସାଧାରଣ ପାଠକଙ୍କ ସହ ପରିଚିତ ହେବାର ସୁଯୋଗ ଲାଭ କଲା । ବିଷୟବସ୍ତୁର ନବୀନତା ତଥା ଗତିଶୀଳତା, ପଦବିନ୍ୟାସର କୋମଳତା ତଥା ମଧୁରତା, ଉପମା ପ୍ରୟୋଗର ଔଚିତ୍ୟ ତଥା ମାଧୁର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ରସବିନ୍ୟାସର ଚମତ୍କାରିତା ତଥା ଏକମୁଖୀନତା କବିପ୍ରାଣ ରାଧାନାଥଙ୍କୁ ବିମୁଗ୍ଧ କରିଥିଲା । ତେଣୁ ରାଧାନାଥ ଏହାକୁ ବାରମ୍ବାର ପାଠ କରି ସୁଦ୍ଧା ପରିତୃପ୍ତି ଲାଭ କରିପାରିନଥିଲେ ତାକୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ଅନୁବାଦ ନ କରିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ । 'କଶ୍ଚିତ୍‌କାନ୍ତା ବିରହ ଗୁରୁଣା ସ୍ୱାଧିକାରାତ୍ ପ୍ରମତ୍ତଃ' ଭିନ୍ନ ବୃତ୍ତ ଓ ଭିନ୍ନ ଭାଷାରେ ରୂପାୟିତ ହେଲା —

"ଦକ୍ଷିଣ ଦେଶେ ରାମଗିରି-ଶୋଭନ,
ବିମଳ ଶୁଭ୍ର ଯହିଁ ନଦୀ ଜୀବନ ।
ଜନକ କନ୍ୟା ସ୍ନାନେ ପବିତ୍ର ଅଛି,
ପର୍ଣ୍ଣ ଗହଳ ଯହିଁ ତରୁ ବ୍ରତତି ।
ତହିଁ କୁବେରଙ୍କ ଶାପେ ହୋଇ ପେରିତ,
ରହିଲା ଯକ୍ଷ ଦୁଃଖେ ଆତୁର ଚିତ୍ତ ।
ବରଷର ଅନ୍ତେ ହେବ ଶାପ-ମୋଚନ,
ବରଷର ଅନ୍ତେ କାନ୍ତା ସଙ୍ଗେ ମିଳନ ।"

ରାଧାନାଥଙ୍କ ମେଘଦୂତ ଅନୁବାଦ ପରେ ପରେ ତାଙ୍କ ସମସାମୟିକ ଭାବରେ କେହି କେହି ଏହାର ଗଦ୍ୟ ଓ ପଦ୍ୟ ଅନୁବାଦ କରିବାରେ ପ୍ରୟାସୀ ହୋଇଛନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି ନିବାସୀ ସୁନାମଧନ୍ୟ ପଣ୍ଡିତ ସ୍ୱର୍ଗତଃ ଗୋପୀନାଥ ନନ୍ଦ ଏବଂ ତାଳଚେର ନିବାସୀ ପଣ୍ଡିତ ସ୍ୱର୍ଗତଃ ଦାଶରଥି ବିଦ୍ୟାରତ୍ନଙ୍କ ନାମ ସ୍ମରଣୀୟ । ଉଭୟେ ପ୍ରାୟ ଏକ ସମୟରେ ଏହାର ଅନୁବାଦରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଜଣେ ଉତ୍କଳ ବନ୍ଧୁର ସୁଯୋଗ୍ୟ ସମ୍ପାଦକ ଶ୍ରୀ ବ୍ରଜବନ୍ଧୁ ମିଶ୍ରଙ୍କ ଅନୁରୋଧକ୍ରମେ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଜଣେ ସାହିତ୍ୟପ୍ରେମିକ ତାଳଚେରାଧିନାଥ ଶ୍ରୀମୁକ୍ତ ରାଜା କିଶୋରଚନ୍ଦ୍ର ବୀରବର ହରିଚନ୍ଦନଙ୍କ ଅସୀମ ଉତ୍ସାହପୂର୍ଣ୍ଣ ଆଦେଶରେ ମେଘଦୂତ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ମନ୍ଦାକ୍ରାନ୍ତା ବୃତ୍ତରେ ଭାଷାନ୍ତର କରିଛନ୍ତି । ସଂସ୍କୃତ ବୃତ୍ତର ମାତ୍ରା ଓ

ଗଣ ନିୟମ ରକ୍ଷା କରି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ରଚନା କରିଥିବାରୁ କାଳିଦାସଙ୍କ ପ୍ରତି ଏମାନେ କେତେଦୂର ସୁବିଚାର କରିଛନ୍ତି, ତାହା ଏଠାରେ ଆଲୋଚନାର ପରିସରଭୁକ୍ତ ନୁହେ । କିନ୍ତୁ ଏ ଉଭୟ ପଣ୍ଡିତଙ୍କର ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ଯେ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଶ୍ଳାଘନୀୟ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଗୋଟିଏ ଶ୍ଲୋକକୁ ଉଭୟେ କିପରି ଅନୁବାଦ କରିଛନ୍ତି, ତାହା ନିମ୍ନୋଦ୍ଧୃତ ପଂକ୍ତି ସମୂହରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ହେବ—

"କୋଡ଼େଁ ବୀଣା ରଖିଥିବ ଅବା ମ୍ଳାନବସ୍ତ୍ର ପ୍ରିୟା ସେ
ଗାନାରମ୍ଭେ ମନ କରିଣ ମୋହିଁ ନାମଗୀତାନୁରାଗେ ।
ବାଷ୍ପୋଦ୍‌ବେଗସ୍ତିମିତ ଗୁଣରେ ପ୍ରୋଞ୍ଛିନା ରଖି ଦୁଃଖେ
ବାରେ ବାରେ ନିଜ ବିରଚିତା ମୂର୍ଚ୍ଛନା ବିସ୍ମରନ୍ତେ ।"

(ଗୋପୀନାଥ ନନ୍ଦ)

"କିମ୍ବା ସାଧ୍ୱୀ ମଳିନ ବସନା ଜାନୁରେ ଥୋଇ ବୀଣା
ମୋହୋ ନାମେ ରଚିତ କବିତା ଗାଇବା ଇଚ୍ଛୁ ହେଉଁ
ଅଶ୍ରୁଧାରା ମୁଁ ପଡ଼ି ମନରେ ଛିଣ୍ଡିବା ତନ୍ତ୍ରୀମାନ
କଷ୍ଟେ ପୋଛୁଁ ଭୁଲି ଭୁଲିଥିବ ସ୍ୱେକୃତା ମୂର୍ଚ୍ଛନାକୁ ।"

(ଦାଶରଥି ବିଦ୍ୟାରତ୍ନ)

ଏ ସମୟରେ ହିଁ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ସୁଦର୍ଶନ ନନ୍ଦ ମହାଶୟ ବଙ୍ଗଳା ତଥା ଦେବନାଗରୀ ଲିପିରେ ମୁଦ୍ରିତ ମୂଳ ସଂସ୍କୃତ 'ମେଘଦୂତମ୍' କାବ୍ୟ ପାଠ କରିବା ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାଭାଷୀ ଜନତା ପକ୍ଷରେ କଷ୍ଟକର ହେଉଥିବା ଉପଲବ୍ଧି କରି ଗଦ୍ୟାନୁବାଦ ସହ ଏହାର ଏକ ସଂସ୍କରଣ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । ପରେ ପରେ ବହୁ ପଣ୍ଡିତ ଓ ପ୍ରକାଶକ ମେଘଦୂତର ବହୁ ସଂସ୍କରଣ ତଥା ଅନୁବାଦ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ଏଗୁଡ଼ିକର ଏକ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ତାଲିକା ଏଠାରେ ପ୍ରଦାନ କରିବା ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ଗ୍ରନ୍ଥରସିକ କବି ରାଧାମୋହନ ଗଡ଼ନାୟକ ଏବଂ ଅଧ୍ୟାପକ ଜାନକୀବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତିଙ୍କ ଲେଖନୀରେ ଏହା ଯେପରି ନୂତନ ରୂପ ଲାଭ କରିଛି, ତାର ଦୁଇଟି ଉଦାହରଣ ଏଠାରେ ପ୍ରଦାନ କରିବା ଏକାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ ବୋଲି ମନେହୁଏ । କବି

ଗଡ଼ନାୟକଙ୍କର ସ୍ୱଭାବସୁଲଭ ଲଳିତ ଶବ୍ଦସଂଯୋଜନା ତଥା ଛନ୍ଦସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଗାଇଛନ୍ତି —

"ତନ୍ୱୀ ତରୁଣୀ କରଭ ଦଶନୀ
ପକ୍ୱ ଅରୁଣ ବିମ୍ବାଧରୀ
ଛନ ଛନ ଛନ ଚାହାଣୀ ଚାଳଇ
ଚକିତ ଚପଳ ହରିଣୀ ପରି
ପୃଥୁଳ ଆୟତ ଶ୍ରୋଣିର ଭରେ
ମନ୍ଦେ ଅଳସ ଛନ୍ଦେ ଚଳେ
ଗଭୀର ତାହାର ନାଭିର କୂପ
କ୍ଷୀଣକଟି ତାର ଚମତ୍କାର ।
ଈଷତ ନୋଇଁଚି ଅଙ୍ଗଲତା
ସମାଳି ନ ପାରି ବକ୍ଷଭାର,
ତରୁଣୀ ମହଲେ ମୋ ସୁନ୍ଦରୀ
ବିଧିର ପ୍ରଥମ ସୃଷ୍ଟି ସାର ।"

ଏହି ପଦଟିହିଁ ଅଧ୍ୟାପକ ମହାନ୍ତିଙ୍କ ଲେଖନୀରେ ସଙ୍ଗୀତର ରୂପ ନେଇ ଦେଖାଦେଇଛି —

ସୁନ୍ଦରୀ ସେ ସଖୀ ସୁକୁମାରୀ
ବିଧାତାର ରାଇଜରେ
ସବୁ ଶିରୀ ଦେହେ ଧରି,
ସତେ ! ସେ କି ପ୍ରଥମ ସୁନ୍ଦରୀ
ତୁଷାରର ଶିରୀ ଝଲକଇ
ରଜତାଦନ୍ତ ମାଳେ, ମାଳେ
କ୍ଷୀଣକଟି ଗଭୀର ତା ନାଭି
ଚାହେଁ ସେ ତ ହରିଣର ତୁଲେ ।
ନିବିଡ଼ ନିତମ୍ବଭାର ଦେହେ ବନ୍ଧି କରି
ଅଳସ ମନ୍ଥର ହୋଇ ପଡ଼ିଚି ତା ଚାଲି
ଭରି ଦେହ ଭରେ ତାର ପଡ଼ିଚି ନଇଁ ଶରୀର
ଚାହିଁଲେ ଯା' ପ୍ରାଣ ଯାଏ ପୂରି ।

ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ମେଘଦୂତର ପ୍ରଭାବ ଆହୁରି କେତେ ରୂପରେ ଯେ ଓଡ଼ିଆ କବିମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି, ତାହା ଏହି କ୍ଷୁଦ୍ର ପ୍ରବନ୍ଧରେ କହିବା ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ । କବି ମେଘଦୂତର ଲୋକପ୍ରିୟ ଶ୍ଲୋକକୁ ନେଇ ଲଳିକା ସୃଷ୍ଟି କରିଛି (ଫକୀରମୋହନ) ତ କବି ଏହାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶ୍ଲୋକର ଶେଷ ପାଦକୁ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରଖି ସମସ୍ୟାପୂର୍ତ୍ତିମୂଳକ ଖଣ୍ଡ କାବ୍ୟ ରଚନା କରିଛି (ସ୍ୱର୍ଗତ କବିସୂର୍ଯ୍ୟ କାଳିଚରଣ ରଥ), କବି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଶ୍ଲୋକର ଭାବକୁ ଭିନ୍ନ ଭାବରେ ନିଜ ରଚନାରେ ପ୍ରୟୋଗ କରିଛି (ରାଧାନାଥ ପ୍ରଭୃତି) ତ, କବି ଏହାର ସମାଲୋଚନାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ଅଛି (ପଣ୍ଡିତ କୁଳମଣି ଦାଶ, ପଣ୍ଡିତ ଅନନ୍ତ ତ୍ରିପାଠୀ ଶର୍ମା ପ୍ରମୁଖ); ଏବଂ ଆଜି କବି ହୁଏତ କଥାକାବ୍ୟରେ ଏହାକୁ ରୂପାୟିତ କରିଛି (ଶ୍ରୀ ହରିକୃଷ୍ଣ ପ୍ରଧାନ) । 'ମେଘଦୂତମ୍'ର ଉତ୍କଳ ଭ୍ରମଣ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଶେଷ ହୋଇନାହିଁ । ଯୁଗ ଯୁଗ ଧରି କାଳିଦାସ କବିତାର ଅମିୟ ରସ ସେ ବିତରଣ କରି ଚାଲିଛି ଏବଂ ଚାଲିବ । ଓଡ଼ିଆ କବିର ବିଦଗ୍ଧ ପ୍ରାଣ ଯେପରି ତା'ର ସାନ୍ନିଧ୍ୟରୁ ବଞ୍ଚିତ ହେବାପାଇଁ ଇଚ୍ଛା କରେନି । ଅତୀତ ଓ ବର୍ତ୍ତମାନ ପରି ଭବିଷ୍ୟତରେ ମଧ୍ୟ ଏ କାବ୍ୟର ଆଦର ଯେ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରହିବ ଏଥିରେ ତିଳେମାତ୍ର ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । 'ମେଘଦୂତମ୍' କାଳଜୟୀ, କାଳିଦାସ ବିଶ୍ୱକବି ।

ଗଞ୍ଜାମରେ—
ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟଚର୍ଚ୍ଚାର ପରଂପରା

କବିସମ୍ରାଟ—କବିସୂର୍ଯ୍ୟ—କବି କଳହଂସ ଯେଉଁ ଭୂମିରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି ଏ ଦେଶର ସାହିତ୍ୟ ଭଣ୍ଡାରକୁ ସୁସମୃଦ୍ଧ କରି ଯାଇଛନ୍ତି, ସେହି ଭୂମିର ସାହିତ୍ୟିକ ପରମ୍ପରା ଯେ ଅତି ଗୌରବାବହ ତଥା ସମୁଜ୍ଜ୍ୱଳ ଥିବ, ଏହା କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ମାତ୍ର । ବିଧିବଦ୍ଧ ଗବେଷଣା ତଥା 'ଆଖୁ ଅନଳ ହାଣ' ମୁଖରୁ ଅମୂଲ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ସମୂହର ସୁରକ୍ଷା ବ୍ୟବସ୍ଥା ଅଭାବରୁ ଆଜି ତାର ଏକ ସୁବିସ୍ତୃତ ବିବରଣୀ ପ୍ରଦାନ କରିବା ସମ୍ଭବପର ହୋଇ ପାରୁନାହିଁ । ବହୁ ଲେଖକଙ୍କର ନାମୋଲ୍ଲେଖ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହେଲେହେଁ ସେମାନଙ୍କ ମୌଳିକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଆଜି ଯେପରି ଉପଲବ୍ଧ ନୁହେଁ, ସେହିପରି ବହୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ଉପଲବ୍ଧ ହେଉଥିଲେହେଁ ସେମାନଙ୍କ ରଚନାକାଳ ତଥା ରଚୟିତାଙ୍କ ଇତିବୃତ୍ତ ସମ୍ପର୍କରେ କ୍ଷୀଣ ସୂଚନା ମଧ୍ୟ ଲାଭ କରିବା ସମ୍ଭବପର ହୋଇ ପାରୁନାହିଁ । ତେଣୁ ଅଧୁନା—ଉପଲବ୍ଧ କେତୋଟି ଗ୍ରନ୍ଥ ଉପରେ ଭିତ୍ତିକରି ଗଞ୍ଜାମର ଅମର ସୁର—ଭାରତୀ-ଉପାସକମାନଙ୍କର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରିବା ନିମନ୍ତେ ଏଠାରେ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା କରିଯାଉଅଛି ।

ଆଜି ଯେଉଁ ଗଞ୍ଜାମ, ଓଡ଼ିଶାର ଉପାନ୍ତ ଅଞ୍ଚଳରେ ଅବସ୍ଥିତ, ତାହା ଦିନେ ଉତ୍କଳମାତାର କଟିମେଖଳା ସ୍ୱରୂପ ସୁଶୋଭିତ ହେଉଥିଲା । ସୁଉଚ୍ଚ କୂଳାଚଳ ମହେନ୍ଦ୍ର, ସୀମାହୀନ ମହୋଦଧି, ସଦାନୀରା ବାହୁଦା, ଋଷିକୁଲ୍ୟା, ବଂଶଧାରା ଏବଂ ନାଗାବଳୀ ତଥା ସୁନିବିଡ଼ ଅରଣ୍ୟାନୀ ଯୁଗ ଯୁଗ ଧରି ଏ ଭୂମିର କବିପ୍ରାଣରେ, ସାଧକପ୍ରାଣରେ ସୃଷ୍ଟି କରି ଆସିଛି କବିତାର ଉତ୍ସ ଏବଂ ସାଧନାର ଅଭୀପ୍ସା । ଅଶୋକ ଏ ଭୂମିରେ ପଦାର୍ପଣ କରି

ଜଉଗଡ଼ର ଶିଳାଗାତ୍ରରେ ଉତ୍କୀର୍ଣ୍ଣ କରିଯାଇଥିଲେ ତାଙ୍କର ଅମରବାଣୀ, କବିଗୁରୁ କାଳିଦାସ ରାମଗିରିର ସୁଶୋଭନାଶ୍ରମ ମଧ୍ୟରୁ ବିରହୀ ଯକ୍ଷର ଆବେଗ ନେଇ ପ୍ରେରଣ କରିଥିଲେ ମେଘଦୂତ, ପୃଥ୍ୱୀମହାରାଜାଙ୍କ ରାଜସଭାରେ "ଶ୍ରୁତି ସ୍ମୃତି ପାରଗ ଯଥାବତ୍ ଅନୁଷ୍ଠିତାଗ୍ନିଷ୍ଟୋମାଦି କ୍ରିୟାପୂତାତ୍ମନ" ବିଷ୍ଣୁଶର୍ମା ତାଙ୍କର ଅମର କଥାଗ୍ରନ୍ଥ 'ପଞ୍ଚତନ୍ତ୍ର' ଗ୍ରଥନ କରିଥିଲେ (?) (-), ଏବଂ ନଳବଂଶୀୟ ରାଜାମାନଙ୍କର ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା ଲାଭକରି ଚିନ୍ତାମଣି--ମନ୍ତ୍ର--ସାଧକ ଶ୍ରୀହର୍ଷ ରଚନା କରିଥିଲେ ତାଙ୍କର ବିଶ୍ୱବିଶ୍ରୁତ 'ନୈଷଧୀୟ ଚରିତମ୍' (?) (-)। ମାଠର, ଭୌମକର ପ୍ରଭୃତି ରାଜବଂଶମାନଙ୍କର ରାଜତ୍ୱ ସମୟରେ ଗଞ୍ଜାମରୁ ଯେଉଁ ଦାନପତ୍ର ଓ ତାମ୍ରଫଳକ ସବୁ ଆଜି ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଆବିଷ୍କୃତ ସେଥିରୁ ଓଡ଼ିଶାର ଏହି ଅଞ୍ଚଳରେ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ତଥା ଶାସ୍ତ୍ରର ଚର୍ଚ୍ଚା କିପରି ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ଭାବରେ ଚାଲିଥିଲା ତାହା ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ। କିନ୍ତୁ ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟର ବିଷୟ ଶହେ କିମ୍ବା ଦୁଇଶହ ବର୍ଷ ନୁହେଁ ଶତ ଶତ ବର୍ଷ ଧରି ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗଞ୍ଜାମର ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳରେ ଯେଉଁ ଅମର କବିବୃନ୍ଦ ନିଜ ନିଜର ଅମର କୃତିନିଚୟ ସୁଶୋଭିତ ତାଳପତ୍ର ପୃଷ୍ଠାରେ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଯାଇଥିଲେ ତାର ଇତିହାସ ଆଜି ବିସ୍ମୃତି ଗର୍ଭରେ ବିଲୁପ୍ତ।

୧୫୬୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଏ ଜାତିର ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟବଶତଃ ସ୍ୱାଧୀନତାରବି ଯେତେବେଳେ ଅସ୍ତମିତ ହେଲା, ଗଜପତି ଶାସନର ଅବସାନ ଫଳରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ଓ ସଂସ୍କୃତିର କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳ ଜଗନ୍ନାଥ କ୍ଷେତ୍ର ଯେତେବେଳେ ବାରମ୍ବାର ବହିଃଶତ୍ରୁର ଆକ୍ରମଣ ଫଳରେ ଧ୍ୱସ୍ତବିଧ୍ୱସ୍ତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା, ପଣ୍ଡିତ ପ୍ରିୟ ରାଜାମାନଙ୍କର ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା ଲାଭରୁ ସାରସ୍ୱତ—ସାଧକ-ମଣ୍ଡଳୀ ଯେତେବେଳେ ବଞ୍ଚିତ ହେଲେ, ସେତେବେଳେ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ପଣ୍ଡିତ ତଥା କବି ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ରାଜ ଦରବାରରେ ଆଶ୍ରୟ ନେବାପାଇଁ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର ପରିତ୍ୟାଗ କରିବା ନିମିତ୍ତ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ। ଓଡ଼ିଶାର ଏ ଦୁର୍ଦ୍ଦିନରେ ଏ ଦେଶର ଉନ୍ନତ ସାହିତ୍ୟିକ ପରମ୍ପରାକୁ ଉଜ୍ଜୀବିତ ରଖିବା ନିମିତ୍ତ ଯେଉଁ ରାଜନ୍ୟମଣ୍ଡଳୀ ବଦ୍ଧପରିକର ହୋଇ ଉଠିଥିଲେ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଗଞ୍ଜାମର ଖେମୁଣ୍ଡି, ଚିକିଟି, ଧରାକୋଟ, ଜଳନ୍ତର, ମଞ୍ଜୁଷା, ସୁରଙ୍ଗୀ, ଜରଡ଼ା, ଘୁମୁସର ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଧାନ। ଏହି ରାଜବଂଶଗୁଡ଼ିକର ବାହୁ

ଗୁମ୍ଫା ତଳେ ଆଶ୍ରୟ ନେଇ ଯେଉଁ କବି ଓ ନାଟ୍ୟକାରବୃନ୍ଦ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ଭଣ୍ଡାରର ଅଭିବୃଦ୍ଧି ସାଧନରେ ସମର୍ଥ ହୋଇଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତେକଙ୍କର ପରିଚୟ ନିମ୍ନରେ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଉଅଛି ।

୧ । ଶତଞ୍ଜୀବ ମିଶ୍ର—ଖେମୁଣ୍ଡି ରାଜାଙ୍କ ମନ୍ତ୍ରୀପ୍ରବର ନାରାୟଣ ମଙ୍ଗରାଜଙ୍କ ରାଜସଭାରେ ଆଶ୍ରୟ ନେଇ ବିଖ୍ୟାତ ପଣ୍ଡିତ ଓ କବି "ବିଦ୍ୟାନଗର ବିଦ୍ୟାଗ୍ରାମ ଗ୍ରାହିଙ୍କ କବିଚନ୍ଦ୍ର ରାୟ ଦିବାକର"ଙ୍କ ବଂଶରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ଶତଞ୍ଜୀବ "ମୁଦିତ ମାଧବ" ନାମରେ ଏକ ଗୀତିକାବ୍ୟ ରଚନା କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ, କିନ୍ତୁ ଆମର ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ବର୍ତ୍ତମାନ ଉପଲବ୍ଧ ନୁହେଁ ।

୨ । ଅନାଦି ମିଶ୍ର - ଶତଞ୍ଜୀବଙ୍କର ସୁଯୋଗ୍ୟ ସନ୍ତାନ ଅନାଦି 'ମଣିମାଳା' ନାମକ ଏକ ନାଟିକା ରଚନା କରି ନିଜ ପ୍ରତିଭାର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରିଯାଇଛନ୍ତି । କବି ଅନାଦି ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷପାଦରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ ।

୩ । କୃଷ୍ଣ ଶ୍ରୀଚନ୍ଦନ— ଅନାଦିଙ୍କ ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ନାରାୟଣ ମଙ୍ଗରାଜଙ୍କର ପୁତ୍ର କୃଷ୍ଣ ଶ୍ରୀଚନ୍ଦନ ବିଖ୍ୟାତ 'ମେଘଦୂତ' ଅନୁରୂପରେ 'ଅବଦ ଦୂତ' ନାମକ ଏକ ଖଣ୍ଡକାବ୍ୟ ରଚନା କରିଥିଲେ । କାବ୍ୟଟିର ରଚନା କୌଶଳରେ ବିମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ତତ୍କାଳୀନ ଖେମୁଣ୍ଡି ରାଜ୍ୟାଧିପତି ପଦ୍ମନାଭ ଦେବ ଏହାର 'ମନୋରମା' ନାମକ ଏକ ଟୀକା ମଧ୍ୟ ରଚନା କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ ।

୪ । ଘନବନ୍ଧୁ ମିଶ୍ର—ସମସାମୟିକ ଭାବେ ଘନବନ୍ଧୁ ମିଶ୍ର ୧୬୨୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ "ହରିଭକ୍ତି ସୁଧାକର" ନାମକ ଏକ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ-ଧର୍ମାତ୍ମକ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଯାଇଛନ୍ତି ।

୫ । କବିରତ୍ନ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ମିଶ୍ର—ଖେମୁଣ୍ଡି ରାଜବଂଶର ରାଜଗୁରୁ ପଣ୍ଡିତପ୍ରବର କବିରତ୍ନ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ମିଶ୍ର ଖ୍ରୀ: ୧୬୨୬-୧୬୪୪ ମଧ୍ୟରେ ବହୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରି ନିଜ ଉପାଧିର ସାର୍ଥକତା ପ୍ରତିପାଦନ କରିଛନ୍ତି ।

'ଅନର୍ଘ ରାଘବ' ଏବଂ 'ହଂସ ଦୂତ' ସହ ସେ 'ଷଟ୍‌କାବ୍ୟ'ର ଟୀକା ରଚନା କରି ସଂସ୍କୃତ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ନିକଟରେ 'ପୁରିପାତ୍ରୀ' ନାମରେ ସୁପରିଚିତ । ଏହା ବ୍ୟତୀତ 'ନୀଳାଦ୍ରିନାଥ ଶତକ', 'ଯମକ ଭଗବତ ମହାକାବ୍ୟ', 'ସୁବନ୍ତ ପ୍ରଦୀପିକା ବ୍ୟାକରଣ', 'ରାମଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟ', 'ବାଳ ରାମାୟଣ', 'ରାମାଭ୍ୟୁଦୟ', 'ସଙ୍ଗୀତ ନାରାୟଣ' ପ୍ରଭୃତି ତାଙ୍କର ପ୍ରଖର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ତଥା ଆଶୁକବିତ୍ୱର ପରିଚୟସୂଚକ ।

୬ । ନାରାୟଣ ମିଶ୍ର — ପୁରୁଷୋତ୍ତମଙ୍କ ସୁଯୋଗ୍ୟ ଆତ୍ମଜ ନାରାୟଣ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ ଶୈଳୀରେ 'ରାମାଭ୍ୟୁଦୟ' ଏବଂ 'ଗୁଣ୍ଡିଚା ବିଜୟ' ସୂଡ଼ ପ୍ରବନ୍ଧ ତଥା 'ବଳଭଦ୍ର ବିଜୟ', 'ଶଙ୍ଖ ବିହାର', 'କୃଷ୍ଣ ବିଳାସ' ଏବଂ 'ଉଷାଭିଳାଷ' ଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରବନ୍ଧ ସହ 'ସଙ୍ଗୀତ ସରଣୀ' ନାମକ ଏକ ସଙ୍ଗୀତ ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟ ରଚନା କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ ।

୭ । ଗଜପତି ନାରାୟଣ ଦେବ — ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧରେ ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି ରାଜ ସିଂହାସନରେ ଆସୀନ ହୋଇ ଗଜପତି ନାରାୟଣ ଦେବ ବହୁ ପଣ୍ଡିତ ତଥା କବିଙ୍କର ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା କରିଥିଲେ । ସେ ନିଜେ କୌଣସି ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିଲେ କି ନାହିଁ ସେ ସମ୍ପର୍କରେ ବିବିଧ ମତ ଦେଖାଯାଉଥିଲେ ହେଁ ତାଙ୍କ ନାମରେ ଉଣିତ ହୋଇଥିବା 'ସଙ୍ଗୀତ ନାରାୟଣ', 'ଆୟୁର୍ବେଦୀୟ କୌମୁଦୀ', 'ଅଳଙ୍କାର ଚନ୍ଦ୍ରିକା' ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରନ୍ଥ ତାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟପ୍ରିୟତାର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରୁଅଛି ।

୮ । ଭକ୍ତରାମ ଦାଶ — ଜରଡା ପଞ୍ଚାୟତ ଅନ୍ତର୍ଗତ ସୁବର୍ଣ୍ଣପୁର ସ୍ଥିତ ରଘୁନାଥ ମଠାଧୀଶ ଭକ୍ତରାମ ଦାଶ ଖ୍ରୀ: ୧୭୪୫-୪୬ ରେ ରାମଭକ୍ତି-ରତ୍ନାବଳୀ ନାମକ ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ବାଳକ ରାମଦାଶ ଏହାର ଏକ ଅନୁବାଦ ରଚନା କରିଥିବା ମଧ୍ୟ ଜଣାଯାଏ ।

୯ । କବିରତ୍ନ ହରିସେବକ ସାମନ୍ତରାୟ — ବିଜୟନଗର (ବଡଖେମୁଣ୍ଡି) ରାଜସଭା ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଅନଙ୍ଗଭୀମ ଦେବଙ୍କ ସମୟରେ ବହୁ ପଣ୍ଡିତ ଓ କବିଙ୍କର କ୍ରୀଡ଼ାସ୍ଥଳୀ ଥିଲା । ବଦାନ୍ୟ ଓ ଗୁଣଗ୍ରାହୀ ରାଜାଙ୍କର

ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା ଲାଭ କରି ତାଙ୍କକବିମାନେ ସର୍ବଦା ଶାସ୍ତ୍ରାଲୋଚନା ତଥା କାବ୍ୟ ରଚନାରେ ମନୋନିବେଶ କରିଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଆଲୋଚ୍ୟ କବିରତ୍ନ ହରିସେବକ ସାମନ୍ତରାୟ ଅନ୍ୟତମ । ସେ ଜନୈକ ବଙ୍ଗଦେଶାଗତ ପଣ୍ଡିତ ଗୋବିନ୍ଦ ରାମ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କୁ ଶାସ୍ତ୍ରାର୍ଥଦ୍ୱାରା ପରାସ୍ତ କରି ସାମନ୍ତରାୟ ପଦବୀ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ରାଜାଙ୍କ ଅନୁରୋଧ କ୍ରମେ ସେ କୃଷ୍ଣ ଦାସ ଗୋସ୍ୱାମୀ ରଚିତ 'ଗୋବିନ୍ଦ ଲୀଳାମୃତ' କାବ୍ୟ ଉପରେ 'ବୈଷ୍ଣବାହ୍ଲାଦିନୀ' ନାମକ ଏକ ଟୀକା ରଚନା କରିଯାଇଛନ୍ତି ।

୧୦ । ବ୍ରଜସୁନ୍ଦର ପଟ୍ଟନାୟକ—ଉପରୋକ୍ତ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଅନଙ୍ଗ-ଖିମଙ୍କ ରାଜସଭାରେ ସ୍ଥାନ ଲାଭ କରି କବି ବ୍ରଜସୁନ୍ଦର 'ସୁଲୋଚନା ମାଧବ' ନାମକ ଏକ ରସାଳ କାବ୍ୟ ରଚନା କରିଥିବା ଜଣାଯାଇଛି । ତାଙ୍କ ରଚିତ 'ନେତ୍ର ଶତକ' ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଲୋକଲୋଚନକୁ ଆସି ପାରିନାହିଁ ।

୧୧ । ବନ୍ଦିବାକ୍ ଚକ୍ରପାଣି ପଟ୍ଟନାୟକ—ବ୍ରଜସୁନ୍ଦରଙ୍କ ସୁଯୋଗ୍ୟ ସନ୍ତାନ ଚକ୍ରପାଣି ଓଡ଼ିଶାବାସୀଙ୍କ ନିକଟରେ 'ବନ୍ଦିବାକ୍' ରୂପେ ସୁପରିଚିତ । ସେ ଖ୍ରୀ: ୧୭୬୮ ରେ 'ଗୁଣ୍ଡିଚା ଚମ୍ପୂ' ନାମକ ଏକ କାବ୍ୟ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଆଲୋଚ୍ୟ କବି ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଆଉ କେତେକ ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟ ରଚନା କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ; କିନ୍ତୁ ଏଗୁଡ଼ିକ ବର୍ତ୍ତମାନ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ହୋଇପଡ଼ିଛି ।

୧୨ । ବସୁ ପ୍ରହରାଜ—ସୁପ୍ରଚଳିତ ଉକ୍ତି 'ବସୁବଶିବନ୍ଦିବାକ୍'ଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ବସୁ ପ୍ରହରାଜ ଅନ୍ୟତମ । ତାଙ୍କ ରଚିତ 'ରାଘବ ଯାଦବୀୟ' ଏକ ଦ୍ୱ୍ୟର୍ଥବୋଧକ କାବ୍ୟ । ଏ ପ୍ରକାର କାବ୍ୟ ରଚନା ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ବିରଳ ନ ହେଲେ ହେଁ ଏଥିରୁ ବସୁ ପ୍ରହରାଜଙ୍କ 'ଉଦ୍ଭଟ' ପ୍ରତିଭାର ପରିଚୟ ମିଳେ । ତାଙ୍କ ପ୍ରତିଭାର ଅନ୍ୟତମ ପରିଚାୟକ ତାଙ୍କ ରଚିତ 'ବସୁ ପ୍ରକ୍ରିୟା ବ୍ୟାକରଣ' ।

୧୩ । ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ରଥ--କବିସୂର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ପିତା ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ରଥ ଚକ୍ରପାଣିଙ୍କ ସମସାମୟିକ ଭାବେ ବଡ଼ଖେମୁଣ୍ଡି ରାଜସଭାରେ ରହି କେତେକ ସଂସ୍କୃତ

ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାଙ୍କର କୌଣସି ଗ୍ରନ୍ଥ ପଣ୍ଡିତ ମଣ୍ଡଳୀର ହସ୍ତଗତ ହୋଇପାରିନାହିଁ ।

୧୪ । ବାସୁଦେବ ରଥ ସୋମଯାଜୀ—ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଅନଙ୍ଗଭୀମ ଦେବଙ୍କ ରାଜସଭାର ଅନ୍ୟତମ ପଣ୍ଡିତ ବାସୁଦେବ 'ଗଙ୍ଗବଂଶାନୁଚରିତ' ନାମରେ ଏକ ଚମ୍ପୂ କାବ୍ୟ ରଚନା କରି ତତ୍କାଳୀନ କେତେକ ରାଜବଂଶର ବିସ୍ତୃତ ଐତିହାସିକ ବିବରଣୀ ଆମ ନିକଟରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଅଛନ୍ତି ।

୧୫ । ହରେକୃଷ୍ଣ ପୁରୋହିତ— ଟିକିଟି ରାଜା କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ରାଜେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ପୃଷ୍ଠପୋଷକତାରେ ଆଲୋଚ୍ୟ କବି 'ରାଧା ବିଳାସ' ନାମକ ଏକ ସୁଲଳିତ କାବ୍ୟ ରଚନା କରିଅଛନ୍ତି ।

୧୬ । ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ନରହରି ପଣ୍ଡା – ନରହରି ଜଣେ ଅଦ୍ଭୁତ ପଣ୍ଡିତ । ଟିକିଟି ଅନ୍ତର୍ଗତ କ୍ଷୁଦ୍ର ଖଜୁରିଆ ଶାସନରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି ସେ ଯେଉଁ ବିଦ୍‌ବତ୍ତାର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି ତାହା ପ୍ରକୃତରେ ଅଲୌକିକ ବୋଲି ମନେହୁଏ । 'ମେଘଦୂତ' କାବ୍ୟ ଉପରେ ତାଙ୍କର 'ଗୁହ୍ମ ପ୍ରକାଶିକା' ଟୀକା ଏକ ବିସ୍ମୟକର ସୃଷ୍ଟି । ଏଥିରେ ସେ ମେଘଦୂତର ପ୍ରଚଳିତ ଅର୍ଥ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଗୁଣ୍ଡିଚା ଯାତ୍ରାର ବର୍ଣ୍ଣନା କାଳିଦାସ କରିଯାଇଛନ୍ତି ବୋଲି ପ୍ରତିପାଦନ କରିଅଛନ୍ତି । 'ମୃଚ୍ଛକଟିକ' ଓ 'ନୈଷଧୀୟ ଚରିତମ୍' ଉପରେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ଦୁଇଟି ଟୀକା ଥିବା ଶୁଣାଯାଏ ।

୧୭ । କବିଭୂଷଣ ଗୋପୀନାଥ ପାତ୍ର – ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି ରାଜା ଜଗନ୍ନାଥ ନାରାୟଣ ଦେବଙ୍କ ରାଜସଭାରେ ରହି କବିଭୂଷଣ ୨୫ କରଣ-ବିଶିଷ୍ଟ କବି ଚିନ୍ତାମଣି ନାମକ ଏକ ଅଲଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିଲେ ।

୧୮ । ସଦାଶିବ ଉଦ୍‌ଗାତା—ଧରାକୋଟ ଅନ୍ତର୍ଗତ ତିଲୋତ୍ତମା-ଦେଇପୁର ଶାସନ ଏହାଙ୍କର ବାସସ୍ଥାନ ଥିଲା । କବିରତ୍ନ ପୁରୋହିତ ସଦାଶିବ ଉଦ୍‌ଗାତା ଗୀତଗୋବିନ୍ଦର ଅନୁସରଣରେ 'ପ୍ରମୂଦିତ ଗୋବିନ୍ଦ' ନାମକ ଏକ ନାଟକ ପ୍ରଣୟନ କରିଥିଲେ ।

୧୯ । ନରସିଂହ ଦାଶ—ଆସିକା ନଗରରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି କବି ନରସିଂହ 'ଗୋପୀରଙ୍ଗ ବିଳାସ' ଓ 'ଅଭିନବ ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରସ୍ତାବ' ନାମରେ ଦୁଇଖଣ୍ଡ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିଲେ ।

୨୦ । ଦାମୋଦର ସିଂହ—ଧରାକୋଟ ଜମିଦାର ଦାମୋଦର ସିଂହ 'ଉତ୍କଣ୍ଠା ମାଳିକା' ନାମକ ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଅଛନ୍ତି ।

୨୧ । ଶ୍ରେଷ୍ଠୀ ଗୋବିନ୍ଦ ଦାଶ—ମଞ୍ଜୁଷା ରାଜା ଶ୍ରୀନିବାସ ରାଜମଣିଙ୍କ ସଭାପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରେଷ୍ଠୀ ଗୋବିନ୍ଦ ଦାଶ 'ସର୍ବସ୍ମୃତି ସାର ସଂଗ୍ରହ' ସ୍ମୃତିଶାସ୍ତ୍ର ବ୍ୟତୀତ 'ଯୁବ ଜୀବନ' ନାମକ ଅନ୍ୟ ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥ ପୃଷ୍ଠପୋଷକ ରାଜାଙ୍କ ନାମରେ ଭଣିତା କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ ।

୨୨ । ଶ୍ରୀକର ଆଚାର୍ଯ୍ୟ—ଜରଡ଼ା ପଞ୍ଚାୟତ ଅନ୍ତର୍ଗତ ସୁବର୍ଣ୍ଣପୁର ଗ୍ରାମରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି ଆଲୋଚ୍ୟ ପଣ୍ଡିତ 'ସାତ୍ତ୍ୱତ ବ୍ରହ୍ମ ସଂହିତା' ବ୍ୟତୀତ ଖଣ୍ଡିଏ ସୁବୃହତ୍ ସୁଭାଷିତ ଶ୍ଲୋକ ସଂଗ୍ରହ ସଂକଳନ କରିଥିବା ଜଣାଯାଇଛି ।

୨୩ । ମଣ୍ଡିତରାୟ ନାରାୟଣ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ—ଶ୍ରୀକରଙ୍କ ପୁତ୍ର ନାରାୟଣ 'ଲଘୁଚନ୍ଦ୍ରିକା', 'ପାର୍ଥସାରଥି ସ୍ତବ' 'ନୃସିଂହାର୍ଚ୍ଚନ ଚନ୍ଦ୍ରିକା' ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଛନ୍ତି ।

୨୪ । କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବଳଦେବ ରଥ—ସୁପରିଚିତ କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବଳଦେବଙ୍କ "କିଶୋର ଚନ୍ଦ୍ରାନନ ଚମ୍ପୂ" ଏବଂ ଅନ୍ୟ କେତେକ ସଂସ୍କୃତ ଶ୍ଲୋକ ତାଙ୍କ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରୀତିର ପରିଚାୟକ ।

୨୫ । ଗଦାଧର ବିଦ୍ୟାଭୂଷଣ—ଆଲୋଚ୍ୟ ପଣ୍ଡିତ ଗଞ୍ଜାମ ଭୂମିର ଅତ୍ୟନ୍ତ ପରିଚିତ । 'ସଦା ଗଦା ଦ୍ୱୟୋର୍ମଧ୍ୟେ ସଦା ଏବ ଗରୀୟସୀ' । ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଦର୍ପଣରେ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଟୀକା ବ୍ୟତୀତ 'ରସିକଶେଖର ଭାଣ' ତାଙ୍କର ଅନ୍ୟତମ କୃତି ।

୨୬ । କବିସୂର୍ଯ୍ୟ କାଳଚରଣ ରଥ—ଚିନ୍ତାମଣି ମନ୍ତ୍ରରେ ସିଦ୍ଧି ଲଭି କରି ବଡ଼ଖେମୁଣ୍ଡିର ଏହି ପଣ୍ଡିତପ୍ରବର ବିଭିନ୍ନ ବିଷୟରେ ବହୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଯାଇଛନ୍ତି । "କାଣ୍ଡ ସଂହିତାର" ବିସ୍ତୃତ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ବ୍ୟତୀତ ବହୁ କାବ୍ୟ, ନାଟକ, ଶତକ ପ୍ରଭୃତି ତାଙ୍କର ବିଦ୍ୱତ୍ତାର ପରିଚାୟକ ।

ଉପରେ ଯେଉଁ କେତୋଟି ନାମର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଗଲା, ଏମାନଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଆହୁରି ବହୁ ସଂସ୍କୃତ କବି ଓ ପଣ୍ଡିତ ସଂସ୍କୃତ ଚର୍ଚ୍ଚାର ଧାରାକୁ ଏ ଭୂମିରେ ଅବ୍ୟାହତ ରଖିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଯାଇଛନ୍ତି । କେବଳ ସାହିତ୍ୟ ସାଧକମାନଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ଏଠାରେ କିଛି ଉଲ୍ଲେଖ କରାଗଲା । କିନ୍ତୁ ଏମାନଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଚକ୍ରପାଣି, ମାଗୁଣି ପାଠୀ, ମୋହନ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ, ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ବ୍ରହ୍ମା ପ୍ରଭୃତି ପଣ୍ଡିତମାନେ ଆୟୁର୍ବେଦ, ଜ୍ୟୋତିଷ, କର୍ମକାଣ୍ଡ ପ୍ରଭୃତିରେ ପ୍ରବୀଣ ଥାଇ ବହୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନ କରିଥିବା ସର୍ବଜନବିଦିତ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଏ ଅଞ୍ଚଳରେ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ଚର୍ଚ୍ଚା ଅବ୍ୟାହତ ଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ପଣ୍ଡିତପ୍ରବର ଅନନ୍ତ ତ୍ରିପାଠୀ ଶର୍ମା "ମନୋରମା" ନାମକ ସଂସ୍କୃତ ପତ୍ରିକା ସମ୍ପାଦନା ଓ ସେକ୍ସପିଅର, ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ତଥା ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ବହୁ କାବ୍ୟ, ନାଟକ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାରେ ଅନୁବାଦ କରି ଏବଂ ବହୁ ଅପ୍ରକାଶିତ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରି ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ଭଣ୍ଡାରକୁ ଋଦ୍ଧିମନ୍ତ କରୁଅଛନ୍ତି । ପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀ ଯତିରାଜ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ମାଧବ ବିଳାସ, କଳାକର ବିଳାସ, ସ୍ୟମନ୍ତକାଭ୍ୟୁଦୟ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରାୟ ୧୦ ଖଣ୍ଡ କାବ୍ୟ, ନାଟକ ସହ ଜ୍ୟୋତିଷ, ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର, ଅଳଂକାର, ସଙ୍ଗୀତ, କର୍ମକାଣ୍ଡ ସମ୍ପର୍କୀୟ ବହୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନ କରି ଚାଲିଛନ୍ତି । ଜ୍ୟୋତିଷ ବିଶାରଦ ବାଇକୋଳି ମହାପାତ୍ର, କବିରାଜ ବ୍ରଜବନ୍ଧୁ ତ୍ରିପାଠୀ ପ୍ରଭୃତି ମଧ୍ୟ ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ସାଧନା ବଳରେ ଗଞ୍ଜାମର ଅତୀତ ପରମ୍ପରାକୁ ଉଜ୍ଜୀବିତ ରଖିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ ଆଦର୍ଶ ଆମର ପଥପ୍ରଦର୍ଶକ ହେଉ, ଭବିଷ୍ୟତରେ ମଧ୍ୟ ଏ ସାଧନା-ପରମ୍ପରା ଅବ୍ୟାହତ ରହି ଭାରତୀୟ ସୁରଭାରତୀ ଭଣ୍ଡାରକୁ ଅମୂଲ୍ୟ ମଣିମୁକ୍ତାଦିରେ ବିଭୂଷିତ କରି ତାକୁ ଋଦ୍ଧିମନ୍ତ ଓ ଭାସ୍ୱର କରୁ ।

ରାମବିଭା—ଏକ ଅଧ୍ୟୟନ

[୧]

ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟର ଆଲୋଚନାବେଳେ ଯେଉଁ କେତୋଟି କାବ୍ୟ ପାଠକ ତଥା ସମାଲୋଚକଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରିଥାଏ, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅର୍ଜୁନ ଦାସଙ୍କ ରାମବିଭା କାବ୍ୟ ଅନ୍ୟତମ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇଥିବା କାବ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏହା ସର୍ବପ୍ରାଚୀନ ବୋଲି ପରିଗୃହୀତ । ତାଳପତ୍ର ପୋଥିରୁ ଉଦ୍ଧାର କରି ସ୍ୱନାମଧନ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟ ସମାଲୋଚକ ସ୍ୱର୍ଗତ ଡ: ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି ଏହି କାବ୍ୟଟିକୁ ଖ୍ରୀ: ୧୯୬୧ ରେ ଓଡ଼ିଶାର ଅଗଣିତ ପାଠକପାଠିକାଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିବା ପାଇଁ ସମର୍ଥ ହୋଇଥିଲେ । ଏହି ସମୟଠାରୁ ଯେଉଁ ଆଲୋଚକବୃନ୍ଦ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ପ୍ରଣୟନ ତଥା ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସମ୍ପର୍କୀୟ ଆଲୋଚନାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଛନ୍ତି ସେମାନେ ସମସ୍ତେ ରାମବିଭା କାବ୍ୟ ଉପରେ ମନ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରକାଶ କରିବା ନିମିତ୍ତ ବିସ୍ମୃତ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି । ଆବିଷ୍କର୍ତ୍ତା ମହୋଦୟ କାବ୍ୟର ଭାଷା, ବିଷୟବସ୍ତୁ ତଥା ପରବର୍ତ୍ତୀ କାବ୍ୟମାନଙ୍କରେ ସୂଚିତ ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟରବାଣୀ ବା ବୃତ୍ତ ଉପରେ ଭିତ୍ତିକରି ମୁଖବନ୍ଧରେ ଏହାର ସମୟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରିବାକୁ ଯାଇ ଲେଖିଥିଲେ, "ଏହି କଳନାରେ ମଧ୍ୟ ଅର୍ଜୁନ ଦାସଙ୍କୁ ୧୫ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗ ଓ ୧୬ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଆଦ୍ୟଭାଗର କବି ନିଃସନ୍ଦେହରେ କହିପାରୁଁ ।" (୧) କିନ୍ତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ସେ ନିଜର ମତ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରି କବିଙ୍କୁ ଖ୍ରୀ: ୧୪୨୦-୩୦ ମଧ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥାପିତ କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିବା ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । (୨) କିନ୍ତୁ ଏହାର କାରଣ

(୧) ରାମବିଭା—ପ୍ରାଚୀ ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା (୩୨)—ମୁଖବନ୍ଧ: ପୃ: ୯

(୨) ରାଷ୍ଟ୍ରଭାଷା ରଜତ ଜୟନ୍ତୀ ଗ୍ରନ୍ଥ—ପୃ: ୧୩୬

ତଥାପି ଅନୁସନ୍ଧେୟ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅଧିକାଂଶ ସମାଲୋଚକ ଡ଼: ମହାନ୍ତିଙ୍କ ଅଭିମତର ପୁନରାବୃତ୍ତି ମାତ୍ର କରିଯାଇଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଅର୍ଜୁନ ଦାସଙ୍କ ଅନ୍ୟ ଏକ କାବ୍ୟ 'କଳ୍ପଲତା' ଲୋକଲୋଚନକୁ ଆସିବା ଫଳରେ କବି-ସମୟ ନିରୂପଣ ନିମିତ୍ତ ଆଉ ଦୁଇଜଣ ବିଶିଷ୍ଟ ସମାଲୋଚକ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ଏହାର ସମୟ ଉପରେ ମତପ୍ରଦାନ କରିଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଗବେଷକ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର (କଳ୍ପଲତା କାବ୍ୟର ସଂପାଦକ) ଶିଶୁ ସଂପ୍ରଦାୟ ତଥା ପରିମଳା କାବ୍ୟ ଉପରେ ଭିତ୍ତିକରି ମତପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି—'କବି ଅର୍ଜୁନ ଦାସଙ୍କ ଆବିର୍ଭାବ କାଳ ୧୫୨୦ରୁ ୧୫୫୦ ଖ୍ରୀ: ଅ: ମଧ୍ୟରେ ନିର୍ବିବାଦରେ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହୋଇପାରେ' । (୩) ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଅଧିକ-ଆଲୋଚନାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇ ପଣ୍ଡିତ ନୀଳମଣି ମିଶ୍ର ସ୍ୱୀୟ 'ଅର୍ଜୁନ ଦାସଙ୍କ କାଳ୍ପନିକ କାବ୍ୟ' ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି— 'ତେଣୁ ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ପରବର୍ତ୍ତୀ କବିମାନଙ୍କ ସମୟ ଅନୁସାରେ ଅର୍ଜୁନ ଦାସଙ୍କ ସମୟ ଖ୍ରୀ: ଅ: ୧୫୨୦-୧୫୬୦ ମଧ୍ୟରେ ହୋଇଥିବ ବୋଲି ଅନୁମାନ କଲେ ଅସମୀଚୀନ ହେବ ନାହିଁ । କବି ଅର୍ଜୁନ ଦାସଙ୍କ ସମୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସୁଦୃଢ଼ ପ୍ରମାଣ ମିଳିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ଏପ୍ରକାର ଅନୁମାନ ଉପରେ ହିଁ ନିର୍ଭର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ।' (୪)

ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ଆଲୋଚନାରୁ ଏହା ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଯେ ଡ଼: ମହାନ୍ତିଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ମତକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କଲେ ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ମତାନୁଯାୟୀ ଅର୍ଜୁନ ଦାସ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର କବି; ଅବଶ୍ୟ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ସୁରେନ୍ଦ୍ର ମହାନ୍ତି ରାଷ୍ଟ୍ରଭାଷା ରଜତ ଜୟନ୍ତୀ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ମତାବଲମ୍ବନରେ କବିଙ୍କୁ ପଞ୍ଚଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନେଇ ଅବସ୍ଥାପିତ କରିବା ନିମିତ୍ତ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । (୫) ଏଣୁ 'ରାମବିଭା'ର ଆଲୋଚନାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ଏହାର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସମୟ ଅବଧାରଣା କରିବା ଏକାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

'ରାମବିଭା' କାବ୍ୟର ପରବର୍ତ୍ତୀ ସୀମା ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିବା ବିଶେଷ କଷ୍ଟକର ନୁହେଁ । ପ୍ରାୟ ଖ୍ରୀ: ୧୫୨୮-୩୦ ମଧ୍ୟରେ ନରସିଂହ ସେଣ ସ୍ୱୀୟ

(୩) କଳ୍ପଲତା କାବ୍ୟର ମୁଖବନ୍ଧ—ପୃ: ।୯/

(୪) ଓଡ଼ିଆ କବି ଓ କାବ୍ୟ—ପଣ୍ଡିତ ନୀଳମଣି ମିଶ୍ର, ପୃ: ୧୫

(୫) ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ମଧ୍ୟପର୍ବ—ଶ୍ରୀ ସୁରେନ୍ଦ୍ର ମହାନ୍ତି, ପୃ: ୭୬-୭୭

ପରିମଳା କାବ୍ୟ ରଚନା କରି (୬) ତା'ର ପଞ୍ଚମ ଛାନ୍ଦକୁ ରାମବିଭାର ଭୃଙ୍ଗାସୁ ଛାନ୍ଦ ବାଣୀରେ ଗାଇବା ପାଇଁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପ୍ରଦାନ କରି ଯାଇଛନ୍ତି । ଏଣୁ ରାମବିଭା କାବ୍ୟ ଯେ କଦାପି ଏହାର ପରବର୍ତ୍ତୀ ନୁହେଁ, ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହରେ କୁହାଯାଇପାରେ । ଏ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ରାମବିଭା ରଚନାର ପରବର୍ତ୍ତୀ ସୀମା ଅନ୍ୟୂନ ଖ୍ରୀ: ୧୫୨୫ର ପୂର୍ବ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରାଗଲେ ଅଯୌକ୍ତିକ ହେବ ନାହିଁ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହାର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ସୀମା ସମ୍ପର୍କରେ ବିଚାର କରାଯାଉ । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଗବେଷକ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର ଆଲୋଚନା କରି କହନ୍ତି ଯେ ଅର୍ଜୁନ ଦାସ ଶିଶୁ ସଂପ୍ରଦାୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଥିବା ଯୋଗୁଁ ଏବଂ ଏ ସଂପ୍ରଦାୟର ଆଦି ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ପଞ୍ଚସଖା—ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଅନନ୍ତ ଦାସ ହୋଇଥିବା ଯୋଗୁଁ ଶିଶୁ ଅର୍ଜୁନ ଦାସଙ୍କୁ ଅନନ୍ତଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବା ହିଁ ସମୀଚୀନ । (୭) ପଣ୍ଡିତ ନୀଳମଣି ମିଶ୍ର ଏ ମତ ସହ ଏକମତ ନ ହେଲେହେଁ (୮) ଏହାକୁ ଏକାନ୍ତ ଅଭ୍ରାନ୍ତ ବୋଲି କହିବା ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ । ପୁଣି ଏହି ପ୍ରମାଣକୁ ଅକାଟ୍ୟ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରାନଗଲେ ହେଁ ଅନ୍ୟ ଏକ ପ୍ରମାଣ ବଳରେ ଅର୍ଜୁନଙ୍କୁ ଶିଶୁ ଅନନ୍ତଙ୍କ ସମସାମୟିକ ଏବଂ ରାମବିଭା କାବ୍ୟକୁ ଦାଣ୍ଡି ରାମାୟଣର ପରବର୍ତ୍ତୀ ରଚନାରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ସର୍ବାଦୌ ଅବଧେୟ ନୁହେଁ ।

'ମାରକଣ୍ଡ ଋଷି କହେ କଥା ପରସଙ୍ଗେ । ପଣ୍ଡୁ ସୁତ ଧର୍ମରାଜ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କ ଆଗେ ବହି ।'—ଅର୍ଜୁନ ଦାସ ନିଜ କାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁ ମାର୍କଣ୍ଡେୟଙ୍କ ମୁଖରେ ଯୁଧିଷ୍ଠିରଙ୍କୁ କୁହାଇଛନ୍ତି । ଏ ବକ୍ତା ଓ ଏ ଶ୍ରୋତା ରାମାୟଣର ନୁହନ୍ତି କିନ୍ତୁ ସାରଳା ମହାଭାରତର ବନପର୍ବରେ ଥିବା ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ରାମାୟଣର । ପୁଣି ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟରେ ଥିବା ବାଳି, ସୁଗ୍ରୀବ ତଥା ହନୁମାନଙ୍କ ଜନ୍ମବୃତ୍ତାନ୍ତ ମହାଭାରତର ଉକ୍ତ ପର୍ବରେ ଥିବା ବୃତ୍ତାନ୍ତର ଅନୁରୂପ । କିନ୍ତୁ ଶ୍ରୋତା ଓ

---

(୬) 'ପରିମଳା' କାବ୍ୟର ମୁଖବନ୍ଧ—ଶ୍ରୀ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର, ପୃ: ।୷

(୭) 'କଳ୍ପଲତା' କାବ୍ୟର ମୁଖବନ୍ଧ—ଶ୍ରୀ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର, ପୃ: ।୷

(୮) ଓଡ଼ିଆ କବି ଓ କାବ୍ୟ- ପଣ୍ଡିତ ନୀଳମଣି ମିଶ୍ର, ପୃ: ୯-୧୦

ଟିକା ଏବଂ ଗୋଟିଏ ଉପାଖ୍ୟାନ ଅର୍ଜୁନ ଦାସ ମହାଭାରତରୁ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେହେଁ କାବ୍ୟର ଉପଜୀବ୍ୟ ବିଷୟବସ୍ତୁ ଦାଣ୍ଡି ରାମାୟଣରୁ ହିଁ ଗୃହୀତ । ମୂଳ ରାମାୟଣ କିମ୍ବା ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ରାମାୟଣରେ ସ୍ଥାନ ଲାଭ କରିନଥିବା ଯେଉଁ କେତୋଟି ବର୍ଣ୍ଣନା ରାମବିଭା କାବ୍ୟରେ ରୂପାୟିତ, ସେଗୁଡ଼ିକ ଯେ କବି ଦାଣ୍ଡି ରାମାୟଣରୁ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହରେ କୁହାଯାଇପାରେ । କାବ୍ୟ ବିଷୟବସ୍ତୁର ଆଲୋଚନାବେଳେ ଏହାର ସ୍ପଷ୍ଟୀକରଣ କରାଯାଇ-ଥିଲେହେଁ ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ ଉଦାହରଣ ପ୍ରଦାନ କରିବା ଅଯୌକ୍ତିକ ହେବ ନାହିଁ । କୌଶିକଙ୍କ ଆଦେଶ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଶିବଧନୁ ଧାରଣ ନିମିତ୍ତ ଅଗ୍ରସର ହେଲାବେଳେ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ଭ୍ରାତାଙ୍କୁ ସଚେତନ କରାଇ ରାମବିଭାରେ କହିଛନ୍ତି –

ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଭୁଜେ ରାମ ଦେଇ କର
ଯାଇ ହୋଇଲେ ଧନୁର କତର ।
ବୋଲେ ସାନୁଜ ଶୁଣ ରଘୁବୀର
ଶିର ନୁଆଇଁ ଧନୁ ନ ଧର ।
ପ୍ରଣାମ ପ୍ରାପ୍ତେ ହରିବ ଭୂମ୍ଭର
ଅକଳଙ୍କ କୁଳ ଅଟେ ଆମ୍ଭର । (୯)

ଦାଣ୍ଡି ରାମାୟଣରେ ଏହାର ଅନୁରୂପ ପଦ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରନ୍ତୁ—

ଏସନକ ବୋଲିଣ ଶ୍ରୀରାମ ମୁଖ ଚାହିଁ
କରପଦ୍ମ ଯୋଡ଼ିଣ ପୁଣ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ବୋଲଇ ।
ଜୋଡଦେବ ଶ୍ରୀରାମ ତୁମ୍ଭେ ମୋର ବୋଲ କର
ମସ୍ତକ ନୁଆଇଁ ତୁମ୍ଭେ ଏ ଧନୁ ନ ଧର ।
ଏକ ଦୃଷ୍ଟି କରି ଚାହିଁଛନ୍ତି ନୃପବରେ
ପ୍ରଣାମ କଲା ପରାୟେ ହରିବ ସଭାରେ ।
ନିଷ୍କଳଙ୍କ ସୂର୍ଯ୍ୟବଂଶ ଆମ୍ଭର ଅଟଇ
ଚୌଦର ସଞ୍ଚିଲ ଏହି ସପ୍ତଦ୍ୱୀପା ମହୀ । (୧୦)

---

(୯) ରାମବିଭା—ଗ୍ର ୭।୨୦-୨୧ ପଦ ।

(୧୦) ଦାଣ୍ଡି ରାମାୟଣ– ସଂ: ଗୋବର୍ଦ୍ଧନ ରଥ; ଆଦିକାଣ୍ଡ ପୃ: ୧୮୩-୧୮୦ ।

ଏପରି ବହୁ ଅନୁରୂପ ଉଦାହରଣରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତିପାଦିତ ହେବ ଯେ ଅର୍ଜୁନ ଦାସ କାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁ ନିମିତ୍ତ ଦାଣ୍ଡି ରାମାୟଣ ନିକଟରେ ବହୁ ଭାବରେ ଋଣୀ । ଏଣୁ ରାମବିଭା କାବ୍ୟ ଯେ ଦାଣ୍ଡି ରାମାୟଣର ପରବର୍ତ୍ତୀ ରଚନା ଏହା ଅସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇ ନପାରେ । ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟରୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କରି ଉତ୍କଳରେ ଅବସ୍ଥାନ କରିବା ବେଳକୁ ବଳରାମ ନିଜର ରାମାୟଣ ରଚନା କରି ଲୋକରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିବା ଯାହା ସୁରେନ୍ଦ୍ର ମହାନ୍ତି ପ୍ରତିପାଦିତ କରିଛନ୍ତି ତାକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରିବାର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । (୧୦) ଏଣୁ ଖ୍ରୀ: ୧୫୧୫ ବେଳକୁ ଦାସଙ୍କ ରାମାୟଣ ଲୋକପ୍ରିୟତା ଅର୍ଜନ କରିଥିବା କଥା ଗ୍ରହଣ କରାଗଲେ ଅର୍ଜୁନ ଦାସ ତାର ପର କାଳରେ ବା ସମସାମୟିକ ଭାବରେ ସ୍ୱୀୟ କାବ୍ୟ ରଚନା କରିଥିବା ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ । ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ରାମାୟଣକୁ ଭିତ୍ତିକରି ରଚିତ ରାମବିଭା ଲୋକପ୍ରିୟତା ଅର୍ଜନ ପୂର୍ବକ ପରିମଳାର କବି ନରସିଂହ ସେଣଙ୍କୁ ଅନୁପ୍ରାଣିତ କରିଥିବାରୁ ରାମାୟଣ ଓ ପରିମଳା କାବ୍ୟ ରଚନାର ମଧ୍ୟକାଳରେ ରାମବିଭା କାବ୍ୟ ରଚିତ ବୋଲି କହିଲେ ଅଯୌକ୍ତିକ ହେବ ନାହିଁ । ଏଣୁ ରାମବିଭାର ରଚନା ସମୟ ପ୍ରାୟ ଖ୍ରୀ: ୧୫୧୫-୧୫୨୦ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରି ନିଆଯାଇପାରେ । 'କଳ୍ପଲତା' କାବ୍ୟରେ ରାମବିଭା ବାଣୀରେ ଗାଇବା ପାଇଁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଥିବାରୁ ରାମବିଭା ରଚନାର ଅବ୍ୟବହିତ ପରେ ଅର୍ଜୁନ ଦାସ ଏହାକୁ ରଚନା କରିଥିଲେ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ୱନ୍ଦରେ କୁହାଯାଇ ପାରେ ।

[୨]

ଓଡ଼ିଶାରେ ରାମ ସାହିତ୍ୟର ପୁଷ୍କଳତା ସର୍ବଜନବିଦିତ । କୃଷ୍ଣ ଉପାସନାର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ପୂର୍ବରୁ ଏ ଦେଶର ଜନତା ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଚରଣକମଳରେ ନିଜର ପ୍ରଣତି ଅର୍ଘ୍ୟ ଢାଳି ଆସୁଥିଲେ । ଏଣୁ ଉପାସ୍ୟ ଦେବତା ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଚରିତ ଗାନ କରିବାରେ ଏ ଦେଶର କବି କଦାପି କୁଣ୍ଠାବୋଧ କରିନାହିଁ । ରାମବିଭା କାବ୍ୟର ରଚନା ପୂର୍ବରୁ ଏତଦ୍ଦେଶୀୟ

---

(୧୧) ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ମଧ୍ୟପର୍ବ—ସୁରେନ୍ଦ୍ର ମହାନ୍ତି
(ବଳରାମ ଦାସ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଜୀବନୀ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ)

କବି ଓ ପଣ୍ଡିତଗଣ ରାମାୟଣର କଥାବସ୍ତୁକୁ ଭିତ୍ତି କରି ସଂସ୍କୃତ ଓ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ବହୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ଗ୍ରଥନ କରିଥିବା ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଆଜି ଅନେକ ବିସ୍ମୃତି ଗର୍ଭରେ ବିଲୀନ ହେଲେ ହେଁ ଯେଉଁଗୁଡ଼ିକ ଉତ୍କଳୀୟ ଗବେଷକବୃନ୍ଦଙ୍କ ଅକ୍ଳାନ୍ତ ଉଦ୍ୟମ ଫଳରେ କାଳଗର୍ଭରୁ ଉଦ୍ଧାର ପାଇଛି ସେଗୁଡ଼ିକ ଆମକୁ ଏହି ଉପାସନା ତଥା ସାହିତ୍ୟ ପରମ୍ପରା ପ୍ରତି ସଚେତନ କରାଇ ଦେଇଥାଏ ।

ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗରେ ଏ ଦେଶର କବିମଣ୍ଡଳୀଙ୍କ ସାହିତ୍ୟ ଚର୍ଚ୍ଚାର ରୂପରେଖ କଣ ଥିଲା, ସେ ସମ୍ପର୍କରେ ଆଜି ବିଶେଷ କିଛି ସୂଚନା ମିଳୁ ନଥିଲେ ହେଁ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଦଶମ-ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ସାହିତ୍ୟିକ ପରମ୍ପରାର ଅଖଣ୍ଡତା ପ୍ରମାଣ କରିବା ନିମିତ୍ତ ଆଜି ଆମ ନିକଟରେ ବହୁ ଉପାଦାନ ପୁଞ୍ଜୀଭୂତ ।

ଏକାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ସମ୍ବଲପୁରର ନାରାୟଣ ସତ୍‌କବି ରାମାଭ୍ୟୁଦୟଂ ନାମକ ଏକ ରସମୟ କାବ୍ୟ ରଚନା କରିଥିବା ପୂଜାରୀପଲ୍ଲୀରୁ ମିଳିଥିବା ଏକ ଖୋଦିତ ଲିପିରୁ ଜଣାଯାଏ । ଉକ୍ତ ଲିପିର ୮ମ ଶ୍ଳୋକରେ ଏ କାବ୍ୟର ରସମୟତ୍ୱ ସମ୍ପର୍କରେ କୁହାଯାଇଛି—

ଶ୍ରୀବିଷ୍ଣୁଚରଣାବ୍‌ଜପୂଜନମତିର୍ନାରାୟଣଃ ସତ୍‌କବିଃ
ଶ୍ରୀରାମାଭ୍ୟୁଦୟାଭିଧଂ ରସମୟଂ କାବ୍ୟଂ ସ ତଦ୍ ଯୋ ବ୍ୟଧାତ୍ ।
ସ୍ମୃତ୍ୟାରୂଢ଼ ଯଥାର୍ଥବାକ୍ୟରଚନା-ପ୍ରାଦୁର୍ଭବନ୍ନିର୍ଭର
ପ୍ରେମୋଲ୍ଲାସିତ ଚିତ୍ତବୃତ୍ତିରମୁତଦ୍ ବାଗ୍‌ଦେବତା ବଲ୍ଲଭାମ୍ । (୧୩)

ଏତଦ୍ ବ୍ୟତୀତ-ଭୃତୀୟ ପନ୍ଥାର ଅଶ୍ରାନ୍ତ ପଥିକ ମୁରାରିଙ୍କ ଅନର୍ଘ ରାଘବ ନାଟକ, ସ୍ୱନାମଧନ୍ୟ ଆଲଙ୍କାରିକ ବିଶ୍ୱନାଥ କବିରାଜଙ୍କ ରାଘବ ବିଳାସ ମହାକାବ୍ୟ, କବୀନ୍ଦ୍ର ମାର୍କଣ୍ଡେୟ ମିଶ୍ର ବିରଚିତ ଦଶଗ୍ରୀବ ବଧ ମହାକାବ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି କେତୋଟି ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ସଂସ୍କୃତ ରଚନା ରାମଚରିତ

(13) A Descriptive catalogue of Sanskrit Manuscripts of Orissa. Vol. II; Preface PP. IX.

ଉପରେ ଭିତ୍ତି କରି ହିଁ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ମଧ୍ୟରେ ଏ ଦେଶରେ ରଚିତ ହୋଇଥିବା ଜଣାଯାଏ । ଏଗୁଡ଼ିକ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଓଡ଼ିଆ ରାମ-କାବ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ କେତେଦୂର ପ୍ରଭାବିତ କରିପାରିଥିଲେ ତାହା ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ନିର୍ଣ୍ଣୀତ ହୋଇପାରି ନଥିଲେହେଁ ରାମାୟଣର ବିଷୟବସ୍ତୁକୁ ନେଇ ସୁମିଷ୍ଟ କାବ୍ୟ ରଚନା କରିବାର ପରମ୍ପରା ଯେ ଏମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଦୃଢ଼ୀଭୂତ ହୋଇଥିଲା, ଏହା ଦ୍ୱିଧାଶୂନ୍ୟ ଭାବରେ କୁହାଯାଇପାରେ । ଏହା ବ୍ୟତୀତ କାଳିଦାସଙ୍କ ରଘୁବଂଶମ୍, ମଧୁସୂଦନ ମିଶ୍ରଙ୍କ ମହାନାଟକ, ଭବଭୂତିଙ୍କ ଉତ୍ତର ରାମଚରିତ ପ୍ରଭୃତି ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟନାଟକାବଳୀର ରାମ କଥାବସ୍ତୁ ଏ ଦେଶୀୟ ଜନତା ତଥା ଲେଖକଙ୍କୁ ସେତେବେଳେ କମ୍ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ କରୁନଥିଲା । ଫଳରେ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀବେଳକୁ ରାମାୟଣର ଅନୁବାଦ, ରାମ କଥାବସ୍ତୁ ଉପରେ ଭିତ୍ତି କରି ପୁରାଣ ଓ କାବ୍ୟ-କବିତା ରଚନା ଓଡ଼ିଶାରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଯାଇଥିଲା । ସାରଳା ଦାସଙ୍କ (?) ବିଚିତ୍ର ରାମାୟଣ, ବିଲଙ୍କା ରାମାୟଣ, ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ଦାଣ୍ଡି ରାମାୟଣ, କାନ୍ତ କୋଇଲି କିମ୍ବା ମାର୍କଣ୍ଡ ଦାସଙ୍କ 'ମହାଭାଷ' ପ୍ରଭୃତି ଏହାର ଜୀବନ୍ତ ନିଦର୍ଶନ । କେବଳ ସେତିକି ନୁହେ ଅର୍ଜୁନ ଦାସ ସ୍ୱୀୟ କଳ୍ପଲତା କାବ୍ୟର ଛାନ୍ଦଗୁଡ଼ିକ ଯେଉଁ ବାଣୀରେ ଗାଇବା ପାଇଁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଦଶମ ଓ ତ୍ରୟୋଦଶ ଛାନ୍ଦର ବାଣୀ ହେଲା 'ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ର ବରିଲେ ସିଂଘ ବାଣୀ' ଏବଂ 'ଦଶରଥ ରାୟେ ଘରେ ମିଳିଲେ ପୈ ବାଣୀ ।' ଟିକିଏ ସୂକ୍ଷ୍ମ ଭାବରେ ନିରୀକ୍ଷଣ କଲେ ମନେ ହେଉଛି ଯେ ଏ ଦୁଇଟି ପଦ କୌଣସି ଗୀତର ଆଦ୍ୟପାଦ ନୁହେ କିନ୍ତୁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ କାବ୍ୟାନ୍ତର୍ଗତ ଛାନ୍ଦର ଆଦ୍ୟପାଦ । ଏଣୁ ଅର୍ଜୁନ ଦାସଙ୍କ ରାମବିଭା ପୂର୍ବରୁ ଏ ଦେଶରେ ଯେ ରାମ କାବ୍ୟ ରଚିତ ହୋଇ ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା, ଏହା ଅନୁମାନ କରିବା ଅଯୌକ୍ତିକ ନୁହେ । କିନ୍ତୁ ଏ କାବ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ରୂପରେଖ କିଣ ଥିଲା ତାହା ସମ୍ପର୍କରେ ବର୍ତ୍ତମାନ କୌଣସି ଧାରଣା କରିବା ସମ୍ଭବପର ହୋଇପାରୁ ନାହିଁ ।

ଏ ପ୍ରକାର ଏକ ବଳିଷ୍ଠ ପରମ୍ପରା ଉପରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ଅର୍ଜୁନ ଦାସଙ୍କ ରାମବିଭା କାବ୍ୟ । କିନ୍ତୁ କାବ୍ୟ ଟାଠରୁ ମନେହୁଏ କବି ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟ କୌଶଳର ଅନୁସରଣ କରିବା ଅପେକ୍ଷା ପୁରଣର ପ୍ରାକୃତ ଶୈଳୀକୁ

ହିଁ ଆଦରର ସହ ଗ୍ରହଣ କରି ନେଇଛନ୍ତି । ଫଳରେ ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟଗୁଳ୍ୟ ଏହା ଗତାନୁଗତିକତାର ରୁଦ୍ଧ ପିଞ୍ଜରା ମଧ୍ୟରେ ଆବଦ୍ଧ ନ ହୋଇ ହୋଇଉଠିଛି ମୁକ୍ତ, ଅନାବିଳ ଓ ରସାଳ । ଯେତେବେଳେ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ପରିଚ୍ଛଦ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ତା'ର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ପ୍ରତିଷ୍ଠା ପାଇଁ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା କରୁଥିଲା ଏବଂ ଓଡ଼ିଆ କବି ସଂସ୍କୃତ ନିବନ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥର ନବୀକରଣ କରି ତାକୁ ଏକ ନବୀନ ରୂପସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟରେ ପ୍ରକାଶ କରିବା ନିମିତ୍ତ ପ୍ରୟାସ କରୁଥିଲା ସେତେବେଳେ ଯେଉଁ କେତେକ ନିର୍ଭୀକ ସ୍ରଷ୍ଟା ଦେଶୀୟ ଭାଷାରେ ନିଜର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଭାବନା ସମୂହକୁ ପ୍ରକାଶ କରିବା ପାଇଁ ଉଦ୍ୟମ କରି ଯାଇଛନ୍ତି ସେମାନେ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ଭାବେ ଏ ଦେଶବାସୀଙ୍କର ପରମ ନମସ୍ୟ । ଯେତେବେଳେ ସଂସ୍କୃତ-ସଂସ୍କୃତିରୁ ମୁକ୍ତିକାମୀ ମନ ନିଜ ଦେଶର କଥିତ ଭାଷାରେ ସୃଷ୍ଟି-ସର୍ଜନା କରିବା ପାଇଁ ଅଗ୍ରସର, ସେତେବେଳେ ସେ ଯେ ସଂସ୍କୃତର ଆଦର୍ଶକୁ ପରିହାର କରି ଦେଶୀୟ ଆଦର୍ଶକୁ ବରଣ କରିଥିବ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ କରିବାର କଣ ଅଛି ? କିନ୍ତୁ ତା ସମ୍ମୁଖରେ ଆଦର୍ଶ କାହିଁ ? ଅଛି କେତୋଟି ପୁରାଣ, କେତୋଟି ଗୀତ, କେତୋଟି ଛାନ୍ଦମାଳା ଏବଂ ଅଛି ଆଉ କେତୋଟି ସରଳ, ନିରାଡମ୍ବର, ବିଷୟବସ୍ତୁସର୍ବସ୍ୱ କାବ୍ୟ (?)। ଏଣୁ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ବଳିଷ୍ଠ ପରମ୍ପରା ଉପରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହେଲେହେଁ ସେ ତାକୁ ଗ୍ରହଣ ନ କରି ଏକ ଭିତ୍ତିହୀନ ଆଦର୍ଶ ଉପରେ ନିଜର ସୃଷ୍ଟି ସୌଧ ନିର୍ମାଣ ପାଇଁ ନେଇଛି ସାହସିକ ଓ ବଳିଷ୍ଠ ପଦକ୍ଷେପ ।

ସାରଳା ମହାଭାରତରୁ କେବଳ ବାଳି, ସୁଗ୍ରୀବ ଏବଂ ହନୁମାନ ଜନ୍ମ ବୃତ୍ତାନ୍ତଟି ଗ୍ରହଣପୂର୍ବକ କବି ଦାଣ୍ଡି ରାମାୟଣ ଉପରେ ଭିତ୍ତି କରି ସ୍ୱୀୟ କାବ୍ୟ ରଚନା କରିଥିବା ବିଷୟ ପୂର୍ବରୁ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଏ ପ୍ରକାର ମନ୍ତବ୍ୟକୁ କରିବାର ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟ ଏହି ଯେ ଏ କାବ୍ୟରେ ଯେଉଁ କେତୋଟି ବିଷୟର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ତାହା ଦାଣ୍ଡି ରାମାୟଣ ବ୍ୟତୀତ ଅଧୁନା ଉପଲବ୍ଧ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ରାମାତ୍ମକ ରଚନାରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ନୁହେ । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ପୂର୍ବରୁ ଗୋଟିଏ ଉଦାହରଣ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇଛି । ଏଠାରେ ଆଉ କେତୋଟି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଉପସ୍ଥାପିତ କଲେ ଏହା ଆହୁରି ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ହେବ ।

ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଶିବଧନୁ ଭାଙ୍ଗିବା ପରେ ଜନକ ଦଶରଥଙ୍କ ନିକଟକୁ ଏ ସମ୍ବାଦ ପ୍ରେରଣ କରି ତାଙ୍କୁ ମିଥିଳା ଆସିବା ନିମିତ୍ତ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରିଛନ୍ତି ।

ରାମଲଭା କାବ୍ୟରେ ଜନକଙ୍କଦ୍ୱାରା ଯେଉଁ ଲିଖିତ ପତ୍ର ପ୍ରେରଣର କଥା ପ୍ରଦତ୍ତ ଅଛି, ତାହା ମୂଳ ରାମାୟଣରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ନୁହେ । ଏଠାରେ ଜନକଙ୍କ ବାର୍ତ୍ତା ଦଶରଥ ଅକ୍ଷରଶଃ ଦୂତମୁଖରୁ ହିଁ ଶ୍ରବଣ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବଳରାମ ଦାସ ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ଶୈଳୀ ଅନୁସରଣ କରି ଏଠାରେ ଜନକଙ୍କଠାରୁ ଦଶରଥଙ୍କ ନିକଟକୁ ଏକ ଲିଖିତ ପତ୍ର ପ୍ରେରଣ କରାଇବା ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଛନ୍ତି । ଏହାର ପ୍ରଭାବରେ ହିଁ ଅର୍ଜୁନ ଦାସ ସ୍ୱୀୟ କାବ୍ୟରେ ଏପ୍ରକାର ଲିଖିତ ପତ୍ର ପ୍ରେରଣର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରିଅଛନ୍ତି ବୋଲି କହିଲେ ଭୁଲ ହେବନାହିଁ ।

ପୁଣି ପଞ୍ଚୁଗ୍ରାସୀବେଳେ ସୀତା ନିଜର କରକଙ୍କଣରେ ଶ୍ରୀରାମଙ୍କ ମୂର୍ତ୍ତି ଦର୍ଶନ କରି ଥାଳୀରୁ ହସ୍ତ ସଂକୁଚନ କରିପାରୁ ନଥିବା ଦୃଶ୍ୟଟି ଉଭୟଙ୍କ ସମାନ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ଅବଶ୍ୟ ବଳରାମଙ୍କ ରାମାୟଣରେ ଏହା ଟିକିଏ ଦୀର୍ଘ ହୋଇପଡ଼ିଛି; ତଥାପି ରାମଲଭା ପାଇଁ ଯେ ଏହା ହିଁ ପ୍ରେରଣା ପ୍ରଦାନ କରିଛି, ଏ କଥା ଅସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇ ନପାରେ । ଦାଣ୍ଡି ରାମାୟଣରେ ଅଛି—

ସଖୀମାନେ ବୋଲନ୍ତି ଗୋ ସୀତା ଭୁଞ୍ଜ ଅନ୍ନ
ଶୁଣିକରି ସୀତାଙ୍କର ସଙ୍କୋଚିତ ମନ ।
ଲଜ ଲଜ ହୋଇଣ ସେ ବଢ଼ାଇଲେ କର
ସୁବର୍ଣ୍ଣର ଚୂଡ଼ି ଯେ ଅଛଇ ଶ୍ରୀଭୁଜର ।
ଦର୍ପଣର ପ୍ରାୟେ ତାର ଝଟକଇ କାନ୍ତି
ସେ ବାହୁରେ ଦିଶିଲେକ ଶ୍ରୀରାମଙ୍କ ଜ୍ୟୋତି ।
ପୀତବସ୍ତ୍ର ଗ୍ରହଣ ମୁକୁଟ ରତ୍ନହାର
ଶିଖିକଣ୍ଠ ପ୍ରାୟେକ ଯେ ଦିଶଇ ଶରୀର ।
ଦେଖିଣ ସୀତା ଫେରାଇ ଆଣିଲେ ଯେ ହାତ
ଏମନ୍ତ ରୂପ ଅଟନ୍ତି ମୋର ପ୍ରାଣନାଥ ।
ବହୁ ତପ ଫଳେ ମୁଁ ପାଇଲି ଏହୁ ବର
ଧନ୍ୟ ଧନ୍ୟ ଶ୍ରୀରାମ ଏ ସର୍ବାଙ୍ଗ ସୁନ୍ଦର ।
ପୁନର୍ବାର ଆରବେଳେ ବଢ଼ାଇଲେ କର
ତତ୍ ସ୍ୱରୂପ ଦିଶିଲେକ ଶ୍ରୀରାମ ଶରୀର ।

ଏତେକ ବଚନର ସୀତା ନିରୋପନ୍ତି ପୁଣି
ଦେଖିଣ ମନେ ବିଚାର କରନ୍ତି ତରୁଣୀ ।
କେ ବୋଲଇ ସୀତା ଗୋ ନ ଭୁଞ୍ଜ କପାଁ ଅନ୍ନ
କେ ବୋଲଇ ଆଗେଣ ଯେ ଭୁଞ୍ଜିଲେ ଶ୍ରୀରାମ ।

କେ ବୋଇଲେ ଉଚ୍ଛିଷ୍ଟ ବୋଲି ନ କଲେ ଆହାର
କେ ବୋଲେ ବିଭାର କାଳେ ଅଛି ଏ ବେଭାର ।
ସ୍ତିରୀଙ୍କ ପୁରୁଷ ସେ ଯେ ପୁରୁଷଙ୍କୁ ସ୍ତିରୀ
ବିଧାତା ଭିଆଣ ଅଛି ଏକ ଦେହ କରି ।

ତୁ କପାଁଇ ଅନ୍ନକୁ ନ ଭୁଞ୍ଜୁ ଅଛୁ ମାଏ
ଲକ୍ଷ୍ମୀନାରାୟଣ ତ ଅଟନ୍ତି ଏକ କାୟେ ।
କେ ବୋଲଇ ଅବା ସେ ଆମ୍ଭଙ୍କୁ ଲାଜ କଲା
ବହୁତ ଲୋକ ଦେଖିବା ଲାଗେ ନ ଭୁଞ୍ଜିଲା ।

ଚାଲ ହୋ ଆମ୍ଭେ ଏଠାରୁ ଉଠିଣ ଯେ ଯିବା
ଦିନକର ଉପାସରେ ଏଠାରେ ନଥିବା ।
ଏ ବଚନର ବୋଲନ୍ତେ ଥୋକାଏ ସ୍ତିରୀଜନ
ଆମ୍ଭେ ସେ ଜାଣିଲୁଁ ନଷ୍ଟ ଏ ସୀତାଙ୍କ ମନ ।

ଅନ୍ନ ଭୁଞ୍ଜିବାକୁ ସେ ବଢ଼ାଇଥିଲେ ହାତ
ରତ୍ନ ଚୂଡ଼ରେ ଦିଶିଲା ତାଙ୍କ ପ୍ରାଣନାଥ ।
ଶ୍ରୀରାମ ସ୍ୱରୂପକୁ ସେ ଦେଖିଣ ସୁନ୍ଦରୀ
ଆନନ୍ଦେ ଫେରାଇ ନେଲେ ହସ୍ତ ଧୀର କରି ।

ଭୁଜ ଫେରାଇ ଆଣନ୍ତେ ଦେଖିଲେକ ଯାହା
ତେଣୁ କରି ସ୍ନେହ ଭରେ ନ ତୋଳଇ ବାହା ।

ଏହି ଦୀର୍ଘ ବର୍ଣ୍ଣନାକୁ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ କାବ୍ୟ ରୂପ ପ୍ରଦାନ କରିବାକୁ ଯାଇ କବି ଅର୍ଜୁନ ଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି—

ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଥାଳୀରୁ ଦେଖି ନ କାଢ଼ନ୍ତି ହସ୍ତ
କରର କଙ୍କଣ ମୁଖେ ଦିଶେ ରଘୁନାଥ ।

ଅନୁରାଗ ଭରେ ମନ ବଳୀୟାର ପଣେ
ଝୁସିଆ ପଶିଆ ପୁଣ ପାଳଟି ନୁଆଣେ ।
ଗୁରୁଜନ ବସୁରଲେ ସୀତା ଲଜ୍ଜ କଲା
ଆମ୍ବର ଥିବାକୁ ସୀତା ଅନ୍ନ ନ ଭୁଞ୍ଜିଲା ।

ସେହିପରି ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଅଯୋଧ୍ୟା ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ ସମୟରେ ପରଶୁରାମଙ୍କ ସହ ତାଙ୍କର ଯେଉଁ ଉକ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତିର ବର୍ଣ୍ଣନା କବି କାବ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଗର୍ଭିତ କରିଛନ୍ତି ତାହା ମୂଳ ରାମାୟଣର ଅନୁରୂପ ନୁହେ: କିନ୍ତୁ ଦାଣ୍ଡି ରାମାୟଣରେ ଏ ପ୍ରକାର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖିବାକୁ ମିଳିଥାଏ ।

ଏହିପରି ବହୁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇପାରେ । କିନ୍ତୁ ଟିକିଏ ନିରୀକ୍ଷଣ କରି ଦେଖିଲେ ପୁରାଣର ବିଷୟବସ୍ତୁକୁ କାବ୍ୟରେ ପରିଣତ କରିବା ନିମିତ୍ତ କବି ଯେଉଁ ପନ୍ଥାର ଆଶ୍ରୟ ନେଇଛନ୍ତି ସେଥିରୁ ତାଙ୍କ ପ୍ରତିଭାର ସ୍ପଷ୍ଟ ନିଦର୍ଶନ ମିଳିପାରିବ । କାବ୍ୟଟି ରାମାୟଣର ଆଦିକାଣ୍ଡର ବିଷୟବସ୍ତୁ ଉପରେ ଆଧାରିତ । ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ପୃଥିବୀପୃଷ୍ଠରେ ଅବତରଣଠାରୁ ସୀତା ସ୍ୱୟମ୍ବର ତଥା ଅଯୋଧ୍ୟା ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାମାୟଣର କଥାବସ୍ତୁ ରାମବିଭା କାବ୍ୟର ଉପଜୀବ୍ୟ । କିନ୍ତୁ କବି ଏଥିରୁ ବହୁ ବିଷୟକୁ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ପରିତ୍ୟାଗ କରିଛନ୍ତି; କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ବିଷୟବସ୍ତୁରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଂଘଟିତ କରି କାବ୍ୟରେ ରମଣୀୟତା ସୃଷ୍ଟି ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ଏ ପରିହାର ଓ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଫଳରେ ରାମବିଭା ରାମାୟଣର ଏକ ଖଣ୍ଡିତାଂଶ ବୋଲି ମନେ ହେବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ଏକ ସାର୍ଥକ ଓ ସଫଳ କାବ୍ୟ ରୂପ ଧାରଣ କରି ପରବର୍ତ୍ତୀ କାବ୍ୟକାରମାନଙ୍କ ପଥପ୍ରଦର୍ଶକ ହେବା ନିମିତ୍ତ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରିଛି । ରାମଙ୍କର ବିବାହ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା କବିଙ୍କର ମୁଖ୍ୟ ଲକ୍ଷ୍ୟ ହେବା ଯୋଗୁଁ ସେ ସଚେତନ ମନରେ ରାମାବତାର ଗ୍ରହଣର ପୃଷ୍ଠପୀଠିକା, ଦଶରଥଙ୍କ ଯଜ୍ଞ ସାଧନ, କୌଶଲ୍ୟା, କୈକେୟୀ ଓ ସୁମିତ୍ରାଙ୍କ ଗର୍ଭଧାରଣ, ରାମଲକ୍ଷ୍ମଣ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ଜନ୍ମ ତଥା ଜନ୍ମୋତ୍ସବ ପାଳନ ପ୍ରଭୃତିର ବର୍ଣ୍ଣନାକୁ ଅନାବଶ୍ୟକ ମନେ କରି ମାତ୍ର ତିନୋଟି ପଦରେ ତାକୁ ଶେଷ କରିଦେଇଛନ୍ତି । ଯଥା—

ଅବନୀ ଛଳେଣ ଜଗନ୍ନାଥ ହୋଏ ଜାତ
ଦଶରଥ ନୃପତିର ହୋଇଲେ ଗୃହ ପୁତ୍ର ହେ ।
ଶ୍ରୀରାମ ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଭରତ ଶତ୍ରୁଘନ ବୀର
ଏକ ଆତ୍ମା ଚାରି ରୂପେ ହୋଇଲେ ଅବତାର ହେ ।
ଚାରି ଭାଇ ନାନା କଉତୁକେ ନ୍ୟସ୍ତ ଦିନ
ଉପଗତ କଲେ ସବୁ ଶସ୍ତ୍ର ଶାସ୍ତ୍ରମାନ ହେ ।

ସେହିପରି ଆତାପି ବାତାପି ଉପାଖ୍ୟାନ, ଗଂଗାବତରଣ, ବିଶ୍ୱାମିତ୍ର ଉପାଖ୍ୟାନ, ବାମନ ଅବତାର, ମଦନ ଦହନ, କାର୍ତ୍ତିକେୟ ଜନ୍ମ ପ୍ରଭୃତି ବୃତ୍ତାନ୍ତ କାବ୍ୟ କଳେବରର ସୀମିତତା ତଥା ମୁଖ୍ୟରସର ପରିପୁଷ୍ଟି ଦୃଷ୍ଟିରୁ କବି ଚତୁରତାର ସହ ପରିତ୍ୟାଗ କରିଛନ୍ତି । ଅନୁରୂପ ଦୃଷ୍ଟିକୋଣରୁ ବାଳି, ସୁଗ୍ରୀବ ତଥା ହନୁମାନ ଜନ୍ମ ବୃତ୍ତାନ୍ତକୁ ମଧ୍ୟ କାବ୍ୟ ମଧ୍ୟରୁ ବାଦ୍ ଦିଆଯାଇପାରିଥାଆନ୍ତା । କିନ୍ତୁ ମନେହୁଏ ମୂଳ ରାମାୟଣ ଏବଂ ଦାଣ୍ଡି ରାମାୟଣର କଥାବସ୍ତୁ ଅପେକ୍ଷା ସାରଳା ଦାସ ଏହି ଉପାଖ୍ୟାନ ଦୁଇଟିକୁ ପୃଥକ୍ ଭାବରେ ସ୍ୱୀୟ ମହାଭାରତର ବନପର୍ବରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଥିବାରୁ କବି କାବ୍ୟପାଠକମାନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଏହି ସରସ ଓ ସୁପରିକଳ୍ପିତ କଥାବସ୍ତୁକୁ ପରିବେଷଣ କରିବାର ଲୋଭ ସମ୍ବରଣ କରିପାରି ନାହାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଦାଣ୍ଡି ବୃତ୍ତରେ ରଚିତ ସାରଳା ମହାଭାରତର ପ୍ରାୟ ୨୭୦ ପଦରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଏହି ବିଷୟବସ୍ତୁକୁ ଅର୍ଜୁନ ଦାସ ମାତ୍ର ୪୯ଟି ପଦରେ (ତ୍ରୟୋଦଶାକ୍ଷରି ଗୁର୍ଜ୍ଜରୀ ରାଗରେ ୩୦ ପଦ ଏବଂ ନଳିନୀଗୌଡ଼ା ରାଗରେ ୧୯ ପଦ) ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ସ୍ୱୀୟ ପ୍ରତିଭାର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରିଯାଇଛନ୍ତି ।

ପୁଣି ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ଶସ୍ତ୍ରାସ୍ତ୍ର ପ୍ରାପ୍ତି, ଯାଗ ରକ୍ଷା, ମିଥିଳା ପ୍ରବେଶ, ସୀତାଙ୍କର ରୂପ ଓ ବେଶ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରଭୃତିରେ ପୁରାଣର ବିସ୍ତୃତି ପରିହୃତ । ରାମବିଭା ଏବଂ ଦାଣ୍ଡି ରାମାୟଣର ଏ ସବୁ ସ୍ଥଳ ତୁଳନାତ୍ମକ ଭାବେ ଅଧ୍ୟୟନ କଲେ ମନେହୁଏ ଯେପରି କାବ୍ୟକାର ବିଷୟବସ୍ତୁର ଗତିଶୀଳତା ତଥା ଅଙ୍ଗୀ ରସର ପରିପୁଷ୍ଟି ସାଧନ ନିମିତ୍ତ ଯେତିକି ଧ୍ୟାନ ଦେଇଛନ୍ତି, ବର୍ଣ୍ଣନାର ଅଯଥା ବିସ୍ତୃତିଦ୍ୱାରା କାବ୍ୟ ବିଷୟ ବିନ୍ୟାସର ସରଳ ପନ୍ଥାକୁ ବନ୍ଧ କରି ସ୍ରୋତର ପ୍ରବହମାନତାକୁ ପ୍ରତିହତ କରିବା ନିମିତ୍ତ ସେତିକି

ସାତସ୍ପୃହ ହୋଇ ଉଠିଛନ୍ତି । ଏକାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ ନଥିଲେ ବର୍ଣ୍ଣନା ଏ କାବ୍ୟର ସମ୍ବନ୍ଧ ପରିହୃତ । ପୁଣି ଏ ବର୍ଣ୍ଣନାଗୁଡ଼ିକ ଯେତିକି ସ୍ୱାଭାବିକ ସେତିକି ମନୋରମ । ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ ଉଦାହରଣ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇପାରେ ।

ରାମଚନ୍ଦ୍ର ମିଥିଳା କଟକରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ଚିତ୍ର ବିଭିନ୍ନ କବିଙ୍କଦ୍ୱାରା ବହୁ ବିଚିତ୍ର ତଥା ବର୍ଣ୍ଣାଢ଼୍ୟ ଭାବରେ ଚିତ୍ରିତ । ଏ ଦୃଶ୍ୟଟିକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ପାଇଁ ଦାଣ୍ଡି ରାମାୟଣକାର ବଳରାମ ଦାସ ଦାଣ୍ଡି ବୃତ୍ତରେ ବାଷଠି ପଦ ବ୍ୟୟ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଆଲୋଚ୍ୟ କବି ନଳିନୀଗୌଡ଼ା ରାଗରେ ରଚିତ ମାତ୍ର ଆଠଟି ପଦରେ ଏ ଦୃଶ୍ୟକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ପାଠକ ମନରେ ସମାନ ଆବେଦନ ସୃଷ୍ଟି କରିପାରିଛନ୍ତି ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଯଥା—

ବିଶ୍ୱାମିତ୍ରଙ୍କୁ ଗୃହିଁ । ଭ୍ରମିଲେ ନଗର ଯାଇ
ଜନକ ଆଗେ କହିଲେ । ଋଷି ଅଇଲେ ହେ ।
ସଙ୍ଗରେ କୁମର ବେନି । କରେ ଧନୁଶର ଘେନି
ବିକ୍ରମ ସିଂହର ଠାଣି । ମଧୁର ବାଣୀ ଯେ ।

ନୀଳ ଜଳଧର କାନ୍ତି । ରୁଚିର ଶରୀର ଭ୍ରାନ୍ତି
ନୟନ କମଳ ଫୁଲ । ରୂପେ ଅମୂଲ୍ୟ ଯେ ।
ପିନ୍ଧିଣ ପୀତ ଦୁକୂଳ । ମଣ୍ଡଳ ମାଧବୀ ଚୂଳ
କଟକରେ ପରବେଶ । ମଦନ ବେଶ ଯେ ।

ସଙ୍ଗରେ ସାନୁଜଙ୍କ ତାର । ବାମେ ବାନ୍ଧେ ଶରବର
ଶରୀର ସ୍ଫଟିକଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣ । ନୀଳ ବସନ ଯେ ।
ଅରୁଣ କୋମଳ ଆଖି । ଅମର କାତର ଦେଖି
ପ୍ରସନ୍ନ ବଦନ ତାର । ମୂରତି ସାର ଯେ ।

ଦୁଦୁସ ଫୁଲେକ ଶିରେ । ସେହି ଧଇର ଧନୁଶରେ
ଚଳନ୍ତି ମୁନିଙ୍କ ପଛେ । ଦେଖ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ ଯେ ।

× × ×

କାମିନୀ ସମ୍ମୁଖେ ମିଳି । ସାଲୁଣ୍ଡି କେ ନ ପାରେ ଚଳି
ବାଳକ କି ନୁଆ ମଦନ । ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କାମ ଯେ ।

ଉପରୋକ୍ତ ଆଲୋଚନାରୁ ଏହା ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଯେ କବି ଦାଣ୍ଡି ରାମାୟଣକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ହିଁ ସ୍ୱୀୟ କାବ୍ୟସୌଧ ନିର୍ମାଣ କରିଅଛନ୍ତି । ବିଷୟବସ୍ତୁର ଉପସ୍ଥାପନାରେ ସେ ଯେ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବେ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ କୌଣସି ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟର ଶୈଳୀଦ୍ୱାରା ଆଦୌ ପ୍ରଭାବିତ ନୁହନ୍ତି, ଏହା ଧନସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ । ଅବସର ଲାଭ କରିବା ମାତ୍ରେ ବର୍ଣ୍ଣନା ମାଧ୍ୟମରେ ସ୍ୱକୀୟ ଜ୍ଞାନଗରିମା ତଥା ପ୍ରଖର ପ୍ରତିଭାର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରିବା, ମହାକାବ୍ୟ ଲକ୍ଷଣକୁ ସ୍ମୃତିରେ ରଖି ବିଭିନ୍ନ ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରଦାନ ନିମିତ୍ତ ସୁଯୋଗ ସୃଷ୍ଟି କରିବା, କାବ୍ୟ କଥାବସ୍ତୁର ଗତିଶୀଳତାକୁ ପ୍ରତିହତ କରି ସୁଦୀର୍ଘ ବର୍ଣ୍ଣନାଦ୍ୱାରା କାବ୍ୟ-ଶରୀରକୁ ଅଯଥା ପରିପୁଷ୍ଟ କରିବା ଏବଂ ସମସ୍ତ ବିଦ୍ୟାବୁଦ୍ଧି, ଚତୁରୀ ମାଧୁରୀ ପ୍ରୟୋଗ କରି ବର୍ଣ୍ଣିତ ବସ୍ତୁରେ ଚମତ୍କାରିତା ସଂଯୋଜିତ କରିବା ରୂପ ପରବର୍ତ୍ତୀକାଳୀନ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଗତାନୁଗତିକ ଶୈଳୀର ଅନୁଧାବନ କରିବା ପରିବର୍ତ୍ତେ ଅର୍ଜୁନ ଦାସ ଏକ ମୁକ୍ତ ଶୈଳୀରେ କାବ୍ୟ ରଚନା କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ ।

[ଗ]

କାବ୍ୟକ ରଚନା କୌଶଳ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟର ଆଦି ସ୍ରଷ୍ଟା ରାମବିଭାର ଯେ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଆସନ ଅଛି, ଏହା କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ମାତ୍ର । ପୂର୍ବରୁ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ କବି ବିଷୟବସ୍ତୁ ଅପେକ୍ଷା ବର୍ଣ୍ଣନା ବାହୁଲ୍ୟ ପ୍ରତି ଅଧିକ ଗୁରୁତ୍ୱ ଆରୋପ କରିନାହାନ୍ତି । ତଥାପି ଆବଶ୍ୟକତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଦଗ୍ଧ କବି ପ୍ରାଣ ଯେଉଁଠାରେ ବର୍ଣ୍ଣନାଦ୍ୱାରା କାବ୍ୟକୁ ଅନୁରଞ୍ଜିତ କରିବାପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛି, ସେଠାରେ ଅଳଙ୍କାର, କଳ୍ପନା ତଥା ପରମ୍ପରା ପରିବର୍ତ୍ତେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଅନୁଭୂତିକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଛି । ଏଠାରେ ରାମଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କ ମୃଗୟା ବର୍ଣ୍ଣନାକୁ ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ । ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ କାଳିଦାସ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଓଡ଼ିଶାରେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୃଗୟାର ଯେଉଁ ବର୍ଣ୍ଣାଢ୍ୟ ଚିତ୍ର ପ୍ରଦାନ କରିଯାଇଛନ୍ତି, ତାହା ପାଠ କଲେ ପାଠକର ଚିତ୍ତ ମୃଗୟା

ଅପେକ୍ଷା କାବ୍ୟସ୍ରଷ୍ଟାର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟରେ ଅଧିକ ମୁଗ୍ଧ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ‘ପଚର ଶବର’ ବେଶ ଧାରଣପୂର୍ବକ ବେଣ୍ଟକାରମାନଙ୍କ ମୃଗୟାର ଯେଉଁ ସ୍ୱଭାବ ସୁନ୍ଦର ଚିତ୍ର ରାମବିଭା କାବ୍ୟର ପଞ୍ଚମ ଛାନ୍ଦରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ତାହା ପାଠ କଲା ମାତ୍ରେ ମୃଗୟାର ଏକ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଅନୁଭୂତି ଯେପରି ପାଠକ ଲଭ କରିଥାଏ । ଯଥା —

ନିଶାକାଳେ ବେଢ଼ାଇ ମୃଗୟା ଯାନ୍ତି
ଶ୍ରୀକେଦାର ମିଶାଇଣ ଶିଣି ପାରନ୍ତି ।
ଘଣ୍ଟି ଗୁଳ ଫାପ ଜାଲ ଆଲାପ କରି
ଆଗ ହୋଇ ଜଣେ ଯାଉଥାଇ ତା ଧରି ।
ଆପଣେ ସାୟକ ଧରି ସଙ୍ଗେ ଶ୍ରୀରାମ
ଘାଟର ଛାଇରେ କରିଥାନ୍ତି ବିଶ୍ରାମ ।
କୁରଙ୍ଗ କୁରଙ୍ଗୀ ନାନା ଜୀବନ୍ତ ବଧି
କ୍ଷଣେ କ୍ଷଣେ ଅନୁଆନ ନାରାଜ ସନ୍ଧି ।
ନୂଆ ସିଂହ ଛୁଆନ୍ତ ଗୋଡ଼ାଇ ଧରନ୍ତି
କାନନ୍ତ ଧରିଣ କରିବାର ଆଣନ୍ତି ।
ରାଜ ପାଉଁ ପାଉଁ ଆସି ଆଶ୍ରମେ ପଶି
ଜୀବନ୍ତ ଦେଖିଣ ହରଷ ହୁଅନ୍ତି ଋଷି ।

ଅଧିକ ଉଦାହରଣ ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ପ୍ରଥମ ଛାନ୍ଦରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ବେଶ ବର୍ଣ୍ଣନା, ଦ୍ୱିତୀୟ ଛାନ୍ଦର ବିଶ୍ୱାମିତ୍ରଙ୍କ ସହ ଯିବାପାଇଁ ଗମନୋଦ୍ୟତ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ବେଶ ବର୍ଣ୍ଣନା ପଦ ୩୨-୩୬); ତୃତୀୟ ଛାନ୍ଦର ଜାହ୍ନବୀ ତଟବର୍ତ୍ତୀ ଅରଣ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା (୧୪-୧୭) ଏବଂ ତାଡ଼କାର ରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା (୨୭-୩୦); ଚତୁର୍ଥ ଛାନ୍ଦର ମହାବନ ବର୍ଣ୍ଣନା (୨-୧୦); ଷଷ୍ଠ ଛାନ୍ଦର ପ୍ରଭାତ ବର୍ଣ୍ଣନା (୭), ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଲକ୍ଷ୍ମଣଙ୍କ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା (୫୦-୫୪) ଏବଂ ରାମଙ୍କ ଶୋଭା ବର୍ଣ୍ଣନା (୫୩-୫୫); ନବମ ଛାନ୍ଦର ଦଶରଥଙ୍କ ମିଥିଳା କଟକ ଯାତ୍ରା (୪, ୯-୧୪, ୨୭); ଦଶମ ଛାନ୍ଦର ପ୍ରଭାତ ବର୍ଣ୍ଣନା (୬-୮), ସୀତାଙ୍କ ବେଶ ବର୍ଣ୍ଣନା (୨୮-୩୮), ଶ୍ରୀରାମଙ୍କ ବିବାହ ବେଶ (୨୯-୩୩); ଏକାଦଶ ଛାନ୍ଦର ବାହାର ଗୃହଲକ୍ଷ୍ମୀ (୪୪-୪୮), ସୀତାଙ୍କ ବାସର ବେଶ

(୪୧-୪୫), ଶ୍ରୀରାମଙ୍କ ବାସର ବେଶ (୪୯-୫୬), ଶ୍ରୀରାମଙ୍କ କେଳିପୁର ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ (୮୯-୧୦୪) ଏବଂ ଦ୍ୱାଦଶ ଛାନ୍ଦର ଅଯୋଧ୍ୟା ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ ନିମିତ୍ତ ଦଶରଥଙ୍କ ଚତୁରଙ୍ଗ ସେନାସଜ୍ଜା (୧୧-୧୮) ପ୍ରଭୃତି ବର୍ଣ୍ଣନା ପାଠ କଲେ ଯେ କୌଣସି ପାଠକ ସ୍ୱଭାବ ସୁନ୍ଦର ବର୍ଣ୍ଣନା ପାଠବରେ ମୁଗ୍ଧୀଭୂତ ହେବ । ବର୍ଣ୍ଣାଢ଼୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନାର ସ୍ୱଳ୍ପତା ଯୋଗୁଁ କେହି ମନେ କରିବା ଉଚିତ ନୁହେ ଯେ କାବ୍ୟ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଏହାଦ୍ୱାରା କ୍ଷୁଣ୍ଣ ହୋଇଅଛି । ବରଂ ଏଗୁଡ଼ିକଦ୍ୱାରା କାବ୍ୟଟି ଅଧିକ ସରସ ଓ ହୃଦୟଗ୍ରାହୀ ହୋଇପାରିଛି ।

ଠିକ୍ ସେହିପରି କାବ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଅଳଙ୍କାରର ବସ୍ତ୍ୟୋଦ୍ଦୀପକ ଗୁରୁ ଝଙ୍କାର ପରିବର୍ତ୍ତେ ସୁମଧୁର ଲଳିତ ନିକ୍କଣ ହିଁ ପାଠକପ୍ରାଣକୁ ଉଲ୍ଲସିତ କରେ । କାବ୍ୟ ନାୟିକା ଯେପରି ନୈସର୍ଗିକ ରୂପାଭିଶଯ୍ୟର ଅଧିକାରଣୀ ଏବଂ ସ୍ୱଳ୍ପାଳଂକାର ବିଭୂଷିତା, କାବ୍ୟ ମଧ୍ୟ ସେପରି ସ୍ୱଳ୍ପାଳଂକାର ସମନ୍ୱିତା । ସମଗ୍ର କାବ୍ୟଟି ମଧ୍ୟରେ ଅନୁପ୍ରାସ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର କିମ୍ବା ଶବ୍ଦ ଛଟାର ସନ୍ଧାନ ପାଠକ ଲାଭ କରିପାରେ ନାହିଁ । ପୁଣି ଏ ଅନୁପ୍ରାସ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ସ୍ଥଳରେ ଆୟାସସାଧ୍ୟ ଓ ଚେଷ୍ଟାକୃତ ବୋଲି ମନେହୁଏ ନାହିଁ; ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦ ଓ ସ୍ୱାଭାବିକ ଗତିରେ ହିଁ ଏଗୁଡ଼ିକ କବି ଲେଖନୀରୁ ନିର୍ଗତ ହୋଇ କାବ୍ୟର ଭାଷାକୁ ଲଳିତ ମଧୁର କରିବା ନିମିତ୍ତ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରିଛନ୍ତି । ଅନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ତା'ର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କର୍ମ ଏଠାରେ ସାର୍ଥକ ରୂପେ ସମ୍ପାଦିତ କରିପାରିଛି ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଗୋଟିଏ ଉଦାହରଣ ଦେଖନ୍ତୁ—

ଅଭିନବ ଶ୍ୟାମଳ କୋମଳ ରାମ ରୂପ
ଅମିୟ-ସାଗର କଳାନିଧି କି ଶ୍ରୀମୁଖ ।
ସୁରଙ୍ଗ ଅଧର ରାମ ଦରହାସ ରଙ୍ଗେ
ଅମଳ କମଳ ମୁଖ ମୁନିମନ ରଞ୍ଜେ ।
କମଳ ନୟନ କି ସେ କୁସୁମର ବାଣ
କର୍ଣ୍ଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତେ କି କଜ୍ଜଳ ଗୁଣ ଟାଣ । (ପ୍ରଭୃତି)

କେବଳ ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର ନୁହେ ଅର୍ଥାଳଂକାର ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଏ କାବ୍ୟରେ କ୍ୱଚିତ୍ ପରିଦୃଷ୍ଟ । ଚେଷ୍ଟାକୃତ ଭାବରେ କବି କଳ୍ପନାଶ୍ରୟୀ

ହୋଇ ବିବିଧ ଅର୍ଥାଳଂକାରଦ୍ୱାରା ଆଲୋଚ୍ୟ ରଚନାଟିକୁ କ୍ଳିଷ୍ଟ କରିବା ପାଇଁ କୁତ୍ରାପି ପ୍ରୟାସ କରିନାହାନ୍ତି । କାବ୍ୟର ୧୨୬ ପଦ ମଧ୍ୟରୁ ମାତ୍ର ୬୦ଟି ପଦ ଅଳଂକାରସମନ୍ୱିତ । ଏଥିରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ କେତୋଟି ଅଳଂକାର ସ୍ୱତଃପ୍ରବୃତ୍ତ ଭାବରେ ଆସି ସ୍ଥାନ ଲାଭ କରିଥିବା ପରି ମନେହୁଏ । ଯଥା—

ଉପମା — ୨୨
ରୂପକ — ୧୨
ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା — ୩୦
ବ୍ୟତିରେକ — ୧
ବିଭାବନା — ୧
ଉଲ୍ଲେଖ — ୧
ବକ୍ରୋକ୍ତି — ୧

ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ଅନେକସ୍ଥ ସ୍ୱଭାବୋକ୍ତି ଅଳଂକାରର ସନ୍ଧାନ ପାଠକ ଲାଭ କରିପାରିବେ ।

ଅଳଂକାର ବାହୁଲ୍ୟରୁ କୌଣସି ସ୍ଥଳରେ କାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁ ସ୍ଥିତିଶୀଳ ହୋଇନାହିଁ କି କାବ୍ୟରସ ଆସ୍ୱାଦନରେ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇନାହିଁ । ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ ଦୁଇଟି ଉଦାହରଣ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇପାରେ । ଯଥା—

ଝଂକାର କଲେ ରାମ ଯେତେବେଳେ
ମେଘୁ କି ଗର୍ଜଇ ପ୍ରଳୟ କାଳେ । (୬-୩୨)
ନୟନେ କଜ୍ଜ୍ୱଳ ରାମ ସୁରକ୍ଷିତ ଦିଶି
ବନ୍ଧୁଲି କୁସୁମେ ଯେସନ୍ତେ ମଧୁକର ବସି । (୧୧-୯୧)
ମୁକୁଟ ଚରଣେ ନୂପୁର ବେନି ସୁସ୍ୱର ଧ୍ୱନି କରନ୍ତି
ମନସିଜ ମଙ୍ଗଳ ମଣ୍ଡିବେ ବୋଲି ସବୁଙ୍କର ଆଗେ କହନ୍ତି ।
(୧୦-୨୮)

ଦେଖ ଅସୁର କୁଳ ଉତପାତ
ଭୂମି ଭିତରୁ ଧୂମ ହୁଏ ଜାତ ।
ଜଳ ଭିତରୁ ଅନଳ ଜଳିଲା
ଫୁଟି ଆକାଶୁ ରୁଧିର ଗଳିଲା । (୨-୫୫)

କିନ୍ତୁ ଏ ପ୍ରକାର ସହଜ ସୁନ୍ଦର ଅଳଂକାର ପ୍ରୟୋଗ କରି କାବ୍ୟ ରଚନା କରିଥିବା ଯୋଗୁଁ କବିଙ୍କୁ ପ୍ରତିଭାହୀନ ବୋଲି କହିବା ଅନୁଚିତ । ଏହି ସ୍ୱଳ୍ପ ଅଳଂକାର ପ୍ରୟୋଗ ମଧ୍ୟରେ ସେ ଯେଉଁ ଚମତ୍କାରିତା ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି, ସେଗୁଡ଼ିକ ତାଙ୍କ ସୃଷ୍ଟି ପ୍ରତିଭାର ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ପରିଚୟସୂଚକ । ଗୋଟିଏ ଉଦାହରଣ ଦେଖନ୍ତୁ—

ଗର୍ଜିଣ ରାମଙ୍କ ସାୟକ ମନ୍ତ୍ରଗତି ଉଡ଼େ
ଅବମାଭାରୀ ନିଶାଚରୀ ହୃଦ ମଧ୍ୟରେ ପଡ଼େ ।
କୁଟିଳ କଠୋର ହୃଦୟ ତାର ରାମବାଣ ପଡ଼ି
ମତ୍ସ୍ୟ କେବେ ନେଉଥିବା ଗେଙ୍ଗାଇ ଯେସନ ଜଳରେ ବୁଡ଼ି ।
ସେହୁ ଯେମନ୍ତ ମୀନ ଘେନି ଯାଇ ଡାଳରେ ବସେ
ତାଡ଼କା ଜୀବନ ଘେନିଣ ବାଣ ରାମ ତୂଣୀରେ ପଶେ ।

ଏଠାରେ କବି ତାଡକା ବଧ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରାଣ ସହ ମୀନ, ଶର ସହ ଗାଙ୍ଗୋଇ, ହୃଦୟ ସହ ଜଳ ଏବଂ ତୂଣୀର ସହ ଡାଳର ତୁଳନା ଅତୀବ ସରସ ଓ ସାର୍ଥକ । ଗାଙ୍ଗୋଇ ଯେପରି ହଠାତ୍ ଶୂନ୍ୟରୁ କ୍ଷିପ୍ର ଗତିରେ ଅବତରଣ କରି ଗଭୀର ଜଳରାଶି ମଧ୍ୟରୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ମୀନଟିକୁ ଧରି ପୁଣି ବୃକ୍ଷଶାଖା ଉପରକୁ ଫେରି ଆସେ ଠିକ୍ ସେହିପରି ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଅଭିମନ୍ତ୍ରିତ ଶାୟକ ବିଜୁଳି ବେଗରେ ଯାଇ ତାଡ଼କାର କୁଟିଳ କଠୋର ହୃଦୟ ମଧ୍ୟରୁ ପ୍ରାଣବାୟୁ ଶୋଷଣ କରିନେଲା । କିନ୍ତୁ ତାହା ହୃଦୟରେ ଲିପ୍ତ ନଯାଇ ପୁଣି ତୂଣୀର ମଧ୍ୟରୁ ଫେରି ଆସିଲା ଯେପରି ଗାଙ୍ଗୋଇ ରକ୍ତ ତୁଲ୍ୟ ଜଳଧାରା ନିକଟରେ ବସି ନଯାଇ ନିକଟସ୍ଥ ବୃକ୍ଷଶାଖାକୁ ଫେରି ଆସେ । ଉପମା ଅଳଙ୍କାରର ଏ ପ୍ରକାର ଚିତ୍ତାକର୍ଷକ ପ୍ରୟୋଗ କବି ପ୍ରତିଭାର ପରିଚୟସୂଚକ ନୁହେ କି ?

ଉପରୋକ୍ତ ଆଲୋଚନାରୁ ଏହା ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଯେ ରାମବିଭା କାବ୍ୟ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ କାବ୍ୟଯୁଗର ଆଦି ବାର୍ତ୍ତାବହରୂପେ ସ୍ୱାଭାବିକ ଶ୍ରୀବିମଣ୍ଡିତ । ଏଥିରେ ନାହିଁ କଳ୍ପନାର ଅଶ୍ରାନ୍ତ ପକ୍ଷବିସ୍ତାର, ନାହିଁ ଅଳଂକାରର ଗୁରୁଗମ୍ଭୀର ଝଙ୍କାର, ନାହିଁ କ୍ଲିଷ୍ଟ ଶବ୍ଦ ସଂଯୋଜନାର ଆଟୋପ କିନ୍ତୁ ଅଛି ବିଷୟବସ୍ତୁର ଅପ୍ରତିହତ ଗତିଶୀଳତା, ସରଳ ତଥା ଚେଷ୍ଟାହୀନ ଅଳଂକାର-ବିନ୍ୟାସର ସାବଲୀଳତା ଏବଂ ରସପ୍ରବାହର ଉଚ୍ଛଳତା । ଅଳଂକାର ଶାସ୍ତ୍ରର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପ୍ରତିପଦକ୍ଷେପରେ ଏଥିରେ ଅନୁସୃତ ନୁହେଁ; ଏକ ମୁକ୍ତ ଶୈଳୀର ସ୍ପଷ୍ଟ ସଂକେତ ପରିବହନ କରି ଏହା ସ୍ୱକୀୟ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟରେ ବିମଣ୍ଡିତ । ଏଥିରେ ଯୌବନର ଉଦ୍ଦାମତା ନାହିଁ କିନ୍ତୁ ଅଛି ଶିଶୁ ସୁଲଭ ଚପଲ୍ୟ ଓ ସାରଲ୍ୟ । ଏହାର ଏହି ସ୍ୱାଭାବିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ସମସାମୟିକ ତଥା ପରବର୍ତ୍ତୀ କାବ୍ୟସ୍ରଷ୍ଟାବୃନ୍ଦଙ୍କୁ କମ୍ ପ୍ରଭାବିତ କରିନାହିଁ । ପରିମଳାର କବି ନରସିଂହ ସେଣ, ଶଶିସେଣାର ସ୍ରଷ୍ଟା ପ୍ରତାପ ରାୟ, ରୁକ୍ମଣୀ ବିଭାର ରଚୟିତା କାର୍ତ୍ତିକ ଦାସ, ରଘୁନାଥ ବିଳାସର ରଚୟିତା ଧନଞ୍ଜୟ ଭଞ୍ଜ, ଲାବଣ୍ୟବତୀର ଲେଖକ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ପ୍ରଭୃତି ନିଜ ନିଜ କାବ୍ୟର କେତୋଟି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଛାନ୍ଦକୁ ରାମବିଭାର କେତୋଟି ବିଶିଷ୍ଟ ଛାନ୍ଦର ବାଣୀରେ ଗାଇବା ପାଇଁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପ୍ରଦାନ କରିଯାଇଛନ୍ତି । କେବଳ ରାଗ ବା ବାଣୀ ନୁହେ ଏହାର ବିଷୟ ପରିକଳ୍ପନା ମଧ୍ୟ ପରବର୍ତ୍ତୀ କେତେକ କାବ୍ୟକାରଙ୍କ ରାମକାବ୍ୟକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସରୁ ଗୋଟିଏ ଉଦାହରଣ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇପାରେ । ସୀତା ପରିଣୟ ପରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଅଯୋଧ୍ୟା ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କଲାବେଳେ ପଥ ମଧ୍ୟରେ ପରଶୁରାମଙ୍କ ସହ ଯେଉଁ ଉକ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତିର ବର୍ଣ୍ଣନା ଉପେନ୍ଦ୍ର ସ୍ୱୀୟ କାବ୍ୟର ଷୋଡ଼ଶ ଛାନ୍ଦରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ତା' ମଧ୍ୟରେ ଅଛି—

ବ୍ୟାଳେ ଲେଷ୍ଟ୍ର ପ୍ରହାରିଲି ପ୍ରାୟେ ରହି କହି
ବିଷକଣ୍ଠେ କ୍ଷୀରକଣ୍ଠ ବୋଲୁଥିଲି କେହି ଯେ ।
ବିଷକଣ୍ଠ ଯେବେ ତବ ଗୁରୁ ହେବା ସ୍ତବ
ବିରଚିକ ଆସି ଅଛୁ କହୁଁ କହେ ଜବ ଯେ ।

ଏତାଦୃଶ ଉକ୍ତି ବୈଚିତ୍ର୍ୟ କାଳିଦାସ ପ୍ରଭୃତି ସଂସ୍କୃତ ଓ ବଳରାମ ଦାସ ପ୍ରଭୃତି ଓଡ଼ିଆ କବିଙ୍କ ରଚନାରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ନାହିଁ । କେବଳ ରାମଚନ୍ଦ୍ର କାବ୍ୟର ଦ୍ୱାଦଶ ଛାନ୍ଦରେ ଅଛି —

ବୋଇଲେ ପର୍ଶୁରାମ ଦୁଷ୍ଟ ଖଣ୍ଡ ପୁଅ ଏହୁ
ଯେତେକ କହଇ ବିଷକଣ୍ଠ ହାଦେ ସେହୁ ।
ପର୍ଶୁରାମ ବଚନ ଶୁଣିଣ ଲକ୍ଷ୍ମଣ
କହଇ ବଚନ ତାଙ୍କୁ ଇସିତ ହାସେଣ ହେ ।
ମୁହିଁ ସେ ଅନନ୍ତ ସର୍ପ ଅଟଇ ଈଶ୍ୱର
ଈଶ୍ୱର ପ୍ରତିଜ୍ଞା କାହିଁ ଗୁରୁର ଆଗର ହେ ।
ଏବେ ମୋତେ ପୂଜାବିଧି କର ମହାଯତି
ବେଦରେ ତୁମ୍ଭର ଗୁରୁ ମୁହିଁ ପଶୁପତି ହେ ।

ଏ ସମସ୍ତ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟର ମହିମାମୟ ଇତିହାସରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରର ଯେ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସ୍ଥାନ ଅଛି, ଏହା ନିର୍ଦ୍ଦ୍ୱନ୍ଦରେ କୁହାଯାଇପାରେ ।

ଭଞ୍ଜୀୟ କାବ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିରେ କବିମାନସ

କାବ୍ୟ କବିର ମାନସ ସନ୍ତାନ । ତେଣୁ ତାର ସୁଖ ଦୁଃଖ, ଆଶା ନିରାଶା, ରୁଚି ଅରୁଚି କବିର ସୃଷ୍ଟି ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । କବିର ମନୋଗତ ଭାବନା ସମୂହ ଯେତେବେଳେ ତାର ଅନ୍ତରକୁ ଉଦ୍‌ବେଳିତ କରେ, ତାର ଚିନ୍ତାରାଜ୍ୟକୁ ବିକ୍ଷୁବ୍ଧ କରେ ଏବଂ ତାକୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରକାଶ କରିଦେବା ନିମିତ୍ତ ବାଧ୍ୟ କରେ ସେତେବେଳେ ପ୍ରତିଭା-ପ୍ରଣୋଦିତ କବି ଧାରଣ କରେ ତାର ଅମୃତ ନିଃସ୍ୟନ୍ଦିନୀ ଲେଖନୀ । ଅବଶ୍ୟ ଯେଉଁମାନେ ପ୍ରତିଭାର ଅମିୟ ସ୍ପର୍ଶ ଲାଭ କରିନାହାନ୍ତି, ପଦଯୋଡ଼ି, ଅଭିଧାନର ସାହାଯ୍ୟ ଗ୍ରହଣକରି କବିତାରେ ପଦ ସଂଯୋଜନା କରନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ କଥା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର । କିନ୍ତୁ ପ୍ରତିଭାବାନ୍ କବି ପାଇଁ ତାର ଆନ୍ତରିକ ଭାବନାରାଜି ହିଁ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ନିମିତ୍ତ ଅବ୍ୟାହତ ପ୍ରେରଣା ଯୋଗାଇଥାଏ । ତେଣୁ କବିମାନସର ସମ୍ୟକ୍ ପରିଚୟ ଲାଭ ନକଲେ ତା'ର କାବ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିର ସମାଲୋଚନା ବିଭ୍ରାନ୍ତିକର ହେବା ଅନେକ ସମୟରେ ସମ୍ଭବପର । ଉପେନ୍ଦ୍ର ସାହିତ୍ୟ ସମାଲୋଚନାରେ ଏହା ହିଁ ଘଟିଛି ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ଜୀବନୀ ତଥା ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ବହୁ ଆଲୋଚନା ହୋଇଛି ଏବଂ ହେଉଛି । ଲାଲ ରାମନାରାୟଣଙ୍କଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବହୁ ବିଜ୍ଞ ଆଲୋଚକ ଏ ସାହିତ୍ୟର ମୂଲ୍ୟାୟନ ନିମିତ୍ତ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ତଥାପି ବହୁ ବିଷୟ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିପାତ କରାଯାଇ ପାରିନାହିଁ ବୋଲି ମନେ ହେଉଅଛି । ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଜୀବନାଲେଖ୍ୟ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ଓ ଘନ ତମିସ୍ରାଚ୍ଛନ୍ନ; କିମ୍ବଦନ୍ତୀ, ଲୋକଶ୍ରୁତି ତଥା ତାଙ୍କ ରଚନାବଳୀର ଆନ୍ତରିକ ପ୍ରମାଣ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି କେହି କେହି ତାଙ୍କର ଜୀବନୀ ଉପରେ ଆଲୋକପାତ

କରିବାପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏହା ମଧ୍ୟ ଯଥେଷ୍ଟ ନୁହେଁ ବୋଲି ମନେ ହୁଏ । ତାଙ୍କର ପ୍ରଥମା ପତ୍ନୀର ମୃତ୍ୟୁ କେଉଁ ପରିସ୍ଥିତିରେ ସଂଘଟିତ ହୋଇଥିଲା, ସେ ଦ୍ୱିତୀୟବାର ବିବାହସୂତ୍ର ବନ୍ଧନରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ କି ନାହିଁ, ତାଙ୍କ କାବ୍ୟଗୁଡ଼ିକର ରଚନାକ୍ରମ କଣ କିମ୍ବା ତାଙ୍କର ଜୀବନଲୀଳା କିପରି କେଉଁ ସମୟରେ ଏବଂ କି ପ୍ରକାର ପରିସ୍ଥିତିରେ ଶେଷ ହୋଇଥିଲା—ଏପରି ବହୁ ବିଷୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆହୁରି ଗବେଷଣା ଆବଶ୍ୟକ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ପୁଣି ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ କାବ୍ୟ ସଂଖ୍ୟା ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ସଠିକ୍ ଭାବରେ ନିର୍ଣ୍ଣୀତ ହୋଇପାରିନାହିଁ । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ନାନା ମୁନିଙ୍କର ନାନା ମତ । ତାଙ୍କ ନାମରେ ପ୍ରଚଳିତ ସମସ୍ତ କାବ୍ୟ ଯେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଲେଖନୀ ନିଃସୃତ ଏହା ମଧ୍ୟ ଦୃଢ଼ଭାବରେ କହିବା ସମ୍ଭବପର ନୁହେ । ଚିତ୍ରକାବ୍ୟ ବନ୍ଧୋଦୟର ତାଲିକାଭୁକ୍ତ କାବ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ କବିଙ୍କଲେଖନୀ ପ୍ରସୂତ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କଲେ ହେଁ, ସେଗୁଡ଼ିକର ଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରାମାଣିକ ସଂସ୍କରଣ ଆଜି ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ । ଏ ପରିସ୍ଥିତିରେ ଏ ସାହିତ୍ୟର ସମାଲୋଚନାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେବା କି ପ୍ରକାର କଠିନ ବ୍ୟାପାର ତାହା ଆଲୋଚକମାନେ ଉପଲବ୍ଧି କରିପାରୁଥିବେ । ତଥାପି ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ଏ ଜାତିର କବିମଣ୍ଡଳୀର ଶିରୋବତଂସ, ଉତ୍କଳୀୟ ଜନତାର ଅତି ପ୍ରିୟତମ କବି । ରାଜସଭାରୁ ରାଜପଥ, ରମ୍ୟ ରାଜ-ଅନ୍ତଃପୁରଠାରୁ ସୁସଜ୍ଜିତ ରଙ୍ଗମଞ୍ଚ ଏବଂ ବାରବାହ ଠାରୁ ବାରାଙ୍ଗନା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସର୍ବତ୍ର ତାଙ୍କର ଆଦର, ତାଙ୍କ କବିତାର ପ୍ରସାର । ଏଣୁ ତାଙ୍କର ଏ ବିପୁଳ ତଥା ବିସ୍ମୟକର ସୃଷ୍ଟି ସମ୍ଭାରର ପଶ୍ଚାତ୍ ଭାଗରେ କି ପ୍ରକାର ମାନସିକସ୍ଥିତି କାର୍ଯ୍ୟ କରୁଥିଲା, ତା ସମ୍ପର୍କରେ, ବିପଜ୍ଜନକ ହେଲେହେଁ, କିଞ୍ଚିତ୍ ଆଲୋକପାତ କରିବାହିଁ ଏ ପ୍ରବନ୍ଧର ଲକ୍ଷ୍ୟ ।

ଉପେନ୍ଦ୍ର ସାହିତ୍ୟ ଆଲୋଚନାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ଆମର ମନେ ରଖିବା ଉଚିତ ଯେ ସେ ରାଜପରିବାରରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ, ଆଦ୍ୟ ଯୌବନରେ ପତ୍ନୀବିରହ ଦୁଃଖଲାଭର ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟ ତାଙ୍କର ଲଲାଟରେ ଲେଖାଥିଲା ଏବଂ 'ତାରକ ମନ୍ତ୍ର ପରସାଦେ' ତାଙ୍କର 'କବିପଣ' ଉଦୟ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ତିନୋଟି ବିଷୟରେ ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ଉପେନ୍ଦ୍ର କବିମାନସର ପ୍ରକୃତ ସ୍ୱରୂପ ସମାଲୋଚକ ଉପଲବ୍ଧି କରିପାରିବ ଏବଂ ତାଙ୍କ ରଚନାବଳୀର ଯଥାର୍ଥ ମୂଲ୍ୟ ସ୍ଥିର କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରିବ ।

ଉପେନ୍ଦ୍ର ଯେତେବେଳେ ଘୁମୁସର ରାଜପରିବାର ମଧ୍ୟରେ ଦେଖାଦିଅନ୍ତି ସେତେବେଳେ ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷପାଦ । ଏ ସମୟର ରାଜପରିବାର ତଥା ରାଜଅନ୍ତଃପୁରଗୁଡ଼ିକର ବାସ୍ତବ ଚିତ୍ର କୌଣସି ଐତିହାସିକ କିମ୍ବା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଦ୍ରଷ୍ଟା କବିଙ୍କ ଲେଖାରୁ ଆମେ ପାଇପାରୁ ନଥିଲେ ହେଁ ଲୋକକଥା, ତତ୍କାଳୀନ ସାହିତ୍ୟ, ଲୋକଶ୍ରୁତି ଏବଂ ସମସାମୟିକ ରାଜନୈତିକ ଇତିହାସ ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଆମକୁ ଏକ ସ୍ଥୂଳଧାରଣା ଦେବାପାଇଁ ସମର୍ଥ ହୋଇଥାଆନ୍ତି ।

ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଉତ୍କଳ ଆଗମନ, ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟରେ ଏକ ପ୍ରବଳ ପରାକ୍ରମଶାଳୀ ରାଜଶକ୍ତିର ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଏବଂ ବଙ୍ଗଳା ମୁସଲମାନ ଶାସନକର୍ତ୍ତା-ମାନଙ୍କର ଘନ ଘନ ଉତ୍କଳ ଆକ୍ରମଣ ସହିତ ଯୁଦ୍ଧକ୍ଲାନ୍ତ ଉତ୍କଳୀୟମାନଙ୍କର ଅବସନ୍ନତା ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧରେ ଉତ୍କଳୀୟ ରାଜଶକ୍ତିକୁ କ୍ରମଶଃ ଦୁର୍ବଳ କରି ପରାର୍ଦ୍ଧରେ ଏ ଜାତିର ସ୍ୱାଧୀନତାକୁ ବିନଷ୍ଟ କଲା । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସେବକ ଏ ଦେଶର ମକୁଟମଣି ଗଜପତି ରାଜାମାନେ ମୁସଲମାନ ଆକ୍ରମଣରୁ ନିଜକୁ ଏବଂ ନିଜର ଉପାସ୍ୟ ଠାକୁରଙ୍କୁ ସୁରକ୍ଷିତ ରଖିବା ପାଇଁ ରାଜଧାନୀ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଇତସ୍ତତଃ ବହୁବାର ଭ୍ରମଣ କରିଛନ୍ତି । ବାରବାଟୀର ନବତଳ ପ୍ରାସାଦ ପରିବର୍ତ୍ତେ ବରୁଣେଇ ପାହାଡ଼ର ଗିରିକନ୍ଦର ହୋଇଛି ଏ ଦେଶର ଠାକୁର ରାଜାମାନଙ୍କର ଆଶ୍ରୟସ୍ଥଳ । ଠାକୁରଙ୍କର ଅବସ୍ଥା ତତୋଽଧିକ ଦୟନୀୟ । ଜଗଦାଶ୍ରୟଦାତା ଚକ୍ରବାହୁ ଆଶ୍ରୟ ପାଇଁ ବନକନ୍ଦର ଘୂରି ବୁଲୁଛନ୍ତି । କେନ୍ଦ୍ରଶକ୍ତିର ଏ ପ୍ରକାର ବିପର୍ଯ୍ୟସ୍ତ ଅବସ୍ଥାରେ ସାହିତ୍ୟ ତଥା ଶାସ୍ତ୍ରଚର୍ଚ୍ଚାର କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥଳ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ-କ୍ଷେତ୍ର କବି, ପଣ୍ଡିତ ତଥା ରସିକମାନଙ୍କର ଆଶ୍ରୟସ୍ଥଳ ହୋଇପାରିନାହିଁ । ପୁଣି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଉପରେ ବାରମ୍ବାର ମୁସଲମାନମାନେ ଆକ୍ରମଣ କରୁଥିବାରୁ ପୁରୀ କ୍ଷେତ୍ରରେ ସ୍ୱାଭାବିକ ଜୀବନଯାତ୍ରା ମଧ୍ୟ ବ୍ୟାହତ ହୋଇଛି । ଫଳରେ ପଣ୍ଡିତ ଓ କବିମାନେ କ୍ରମଶଃ ଗଜପତିଙ୍କ ରାଜଦରବାରର ମୋହ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ରାଜାମାନଙ୍କର ଦରବାରରେ ଆସି ଆଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଉତ୍ତର ଓଡ଼ିଶାର ରାଜାମାନେ ମୁସଲମାନ ସେନା-ବାହିନୀର ପ୍ରବଳ ଆକ୍ରମଣରୁ ନିଜକୁ ରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ସତତ ବ୍ୟସ୍ତ ଥିବା ଯୋଗୁଁ ସାହିତ୍ୟ ଚର୍ଚ୍ଚାରେ ସମୟ ଅତିବାହିତ କରିବାର ଅବସର ସେମାନଙ୍କର ନଥିଲା କହିଲେ ଚଳେ । ତେଣୁ ଓଡ଼ିଶାର ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ରାଜନ୍ୟମଣ୍ଡଳୀଙ୍କ

ଥିଲେ କବିମାନଙ୍କର ଆଶ୍ରୟର ସ୍ଥଳ, ଆଶାର ସାପସ୍ତମ୍ଭ । ବାଣପୁରଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଟିକାଲି ରଘୁନାଥପୁର କିମ୍ବା ପାଙ୍କଣ୍ଡାପୁର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜସଭା-ଗୁଡ଼ିକ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ମଧୁର କାକଳିରେ ପ୍ରତିଧ୍ୱନିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଘୁମୁସର, ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି, ବଡ଼ଖେମୁଣ୍ଡି, ଆଠଗଡ଼, ବାଣପୁର ପ୍ରଭୃତି କରଦ ରାଜ୍ୟର ରାଜାମାନେ ବହିରାକ୍ରମଣରୁ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ନିରାପଦ ରହି ଆନନ୍ଦରେ ଜୀବନଯାପନ କରୁଥିବାରୁ ସେମାନଙ୍କର ପୃଷ୍ଠପୋଷକତାରେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଧାରା ପୁଷ୍କଳ ହେଉଥିଲା । କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ, କେନ୍ଦ୍ରଶକ୍ତିର ଅବସାନ ଫଳରେ ଏହି କରଦରାଜାମାନେ ନିଜର ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ତଥା ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ଯାଇ ରାଜକୀୟ ଭୋଗବିଳାସ ମଧ୍ୟରେ ଆକଣ୍ଠ ନିମଜ୍ଜିତ ଥିଲେ । ଯେଉଁ ପଣ୍ଡିତମଣ୍ଡଳୀ ଏମାନଙ୍କ ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା ଲାଭ ଆଶାରେ ଆସି ଉପସ୍ଥିତ ହେଉଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କୁ ରାଜଦରବାରରେ ଏକ କଠିନ ପରୀକ୍ଷାର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା । ରାଜଦରବାରର ପରୀକ୍ଷିତ ବିଦ୍ୱାନ୍‌ମାନଙ୍କୁ ନିଜର ବିଦ୍ୟାବୁଦ୍ଧି କିମ୍ବା କବିତା ରଚନା କୌଶଳର ଇନ୍ଦ୍ରଜାଲଦ୍ୱାରା ଚମତ୍କୃତ ନକଲେ, ସେମାନଙ୍କୁ ବିଦ୍ୟାବିବାଦରେ ପରାସ୍ତ ନକଲେ ରାଜସଭାରେ ଆସନ ଲାଭ କରିବା କିମ୍ବା ରାଜାଙ୍କର ଶୁଭଦୃଷ୍ଟି ଲାଭ କରିବା ନବାଗତ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବପର ହେଉନଥିଲା । ଫଳରେ ପ୍ରତ୍ୟେକେ ନିଜର ମନୋଗତ ଭାବନାକୁ ଏପରି ଏକ କଠିନ ଆବରଣ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରକାଶ କରୁଥିଲେ ଯେ ସାଧାରଣ ପକ୍ଷରେ ତାକୁ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରିବା ଦୁଷ୍କର ହୋଇ ଉଠୁଥିଲା । ଏହାର ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାବୀ ପରିଣତି ସ୍ୱରୂପ ଏ ସମୟର କବିତା ନାରିକେଳ ସଦୃଶ ମର୍କଟମାନଙ୍କର ଆସ୍ୱାଦ୍ୟ ହୋଇପାରୁ ନଥିଲା । ପୁଣି ବିଭିନ୍ନ ରାଜସଭା ମଧ୍ୟରେ ପଣ୍ଡିତ-ମାନଙ୍କର ବିଦ୍‌ବତ୍ତା ପ୍ରତିଯୋଗିତା ଏବଂ ଏକ ରାଜଦରବାରର ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠତ୍ୱ ପ୍ରଦର୍ଶନ ତଥା ଏହା ମାଧ୍ୟମରେ ନିଜକୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବାର ଆକାଂକ୍ଷା ଭାବପ୍ରକାଶନ ମାଧ୍ୟମକୁ କ୍ଲିଷ୍ଟତର କରାଇବା ପାଇଁ କବିମାନଙ୍କୁ ବାଧ୍ୟ କରୁଥିଲା ।

ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ଏହି ସମୟରେ ଘୁମୁସରର ରାଜପରିବାର ମଧ୍ୟରେ ରାଜକବି ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ କାଳ(?)ରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଶୈଶବରୁ ପିତାମହଙ୍କ ସହ ରାଜଦରବାରର ବିଦ୍ୟାବିବାଦ ଶ୍ରବଣ କରିବାର ସୁଯୋଗ

ସେ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ପଣ୍ଡିତ ମଣ୍ଡଳୀର ଅହମିକା, ଆତ୍ମପ୍ରୌଢ଼ୀ, ବଚନବିନ୍ୟାସ କୌଶଳ, ଅନ୍ୟକୁ ପ୍ରତିଯୋଗିତାରେ ପରାସ୍ତ କରିବାର ଉଦଗ୍ର ଆକାଂକ୍ଷା ଏବଂ ସର୍ବୋପରି ଦୁରୂହ ଶ୍ଳୋକ ବା କବିତାଂଶ ରଚନା ଦ୍ୱାରା ରାଜାନୁଗ୍ରହ ଲାଭ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ପଣ୍ଡିତ ମଣ୍ଡଳୀରେ ସମ୍ମାନିତ ହେବା କିଶୋର ରାଜକୁମାରର କୋମଳମନ ଉପରେ ଯେଉଁ ପ୍ରଭାବବିସ୍ତାର କରିଥିଲା ତାହା ତାଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତାରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇଛି । ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ଅନ୍ୟ କବିମାନଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ କ୍ଲିଷ୍ଟ, ଅଧିକ ବିଚିତ୍ର ତଥା ଅଦ୍ଭୁତ କାବ୍ୟ ରଚନା ପାଇଁ ସେ ତାଙ୍କର ପ୍ରତିଭାନ୍ୱିତ ଲେଖନୀର ପରିଚାଳନା କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି ମାନସିକ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ସେ ଯେଉଁ କାବ୍ୟ-କବିତା ସୃଷ୍ଟି କରିଅଛନ୍ତି, ତାକୁ ନେଇ ଆଜିର ପାଠକ କହେ, 'ହେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ! ତୁମେ ମୋର ବିରାଟ ଆତଙ୍କ' କିମ୍ବା ସେ ଜଣେ 'Literary acrobate' । କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଉପରେ ଭିତ୍ତି କରି ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଏପରି କେତୋଟି କାବ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ କିଛି ଆଲୋକପାତ କରାଯାଇପାରେ ।

ଉପେନ୍ଦ୍ର ରାଜକୁମାର । ତାଙ୍କ ଧମନୀରେ କ୍ଷତ୍ରିୟର ରକ୍ତ, ମନରେ ରାଜସିକ ଅହଂ । ଏଥିରେ ନବ ଯୌବନ । ଏ ସମୟରେ ବୃଦ୍ଧ ଧନଞ୍ଜୟ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ହସ୍ତରେ ଅର୍ପଣ କରିଛନ୍ତି ସ୍ୱୀୟ ରଘୁନାଥ ବିଳାସ କାବ୍ୟ । ଉପେନ୍ଦ୍ର ପଦ ପରେ ପଦ ପାଠ କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରକୃତରେ କି କାନ୍ତ କୋମଳ ପଦାବଳୀ, କି ଅପୂର୍ବ ଶବ୍ଦ ବିନ୍ୟାସ । କିନ୍ତୁ ଏହାଠାରୁ ବଳି ମଧ୍ୟ ଅଧିକ କ୍ଲିଷ୍ଟ କାବ୍ୟ ସେହି ବିଷୟକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ଲେଖାଯାଇପାରେ । କିଶୋର କବି ଦୃପ୍ତ କଣ୍ଠରେ ଏହା ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ନିଜର ସତ୍ତା ରକ୍ଷାକରି ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି ଅପୂର୍ବ 'ବ' ଆଦ୍ୟ ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ କାବ୍ୟ । କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ । କାବ୍ୟ ପରିସମାପ୍ତିରେ ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି—

"ବିଚିତ୍ର କବିତ୍ୱ ମାର୍ଗେ ପ୍ରସରିଲା ବୁଦ୍ଧି,
ବିରଚିଲି ରାମାୟଣ ଏ ମୋ ବଡ଼ ସିଦ୍ଧି ଯେ ।"

ସେହିପରି 'କଳା କଉତୁକ', ରସକଲ୍ଲୋଳ କାବ୍ୟର ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱୀ ରଚନା । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦର ଆଦ୍ୟ ଓ ପ୍ରାନ୍ତ 'କ' ଯୁକ୍ତ । କୃଷ୍ଣଲୀଳା

ଅବଲମ୍ବନରେ ରଚିତ ହେଲେହେଁ କୃଷ୍ଣ ଶଙ୍କର ପ୍ରୟୋଗ ଆଦ୍ୟରେଁ ନାହିଁ । ଧନକୃଷ୍ଣ ଓ ବୀରବର ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପୁରୀ ରାଜଦରବାରରେ ହୋଇଥିବା ବଚସା ସର୍ବଜନବିଦିତ । ତାର ପୁନରାବୃତ୍ତି ଅନାବଶ୍ୟକ । ଏ କାବ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ସ୍ରଷ୍ଟାର ମତ ହେଲା, "କାଳକୁ ଜାଣିବେ ସୁକବି ଯେଉଁମାନେ ଗ୍ରାହକ ।"

'କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ' ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଅନ୍ୟ ଏକ ସୃଷ୍ଟି । ସେ ଯୁଗରେ ଶ୍ରୀହର୍ଷଙ୍କ 'ନୈଷଧୀୟ ଚରିତମ୍'ର ଆଦର ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଯଥେଷ୍ଟ । କୁହାଯାଉଥିଲା 'ଉଦିତେ ନୈଷଧେ କାବ୍ୟେ କ୍ୱ ମାଘଃ କ୍ୱ ଚ ଭାରବିଃ ।' ଭଞ୍ଜ କବି ଏ କାବ୍ୟର ଗୌରବରେ ମଧ୍ୟ ହୋଇ ଉଠିଛନ୍ତି ଅସହିଷ୍ଣୁ । କଳ୍ପନାର ଦୁରୁହତା, ପଦର ଲାଳିତ୍ୟ, ପ୍ରଯତ୍ନ ସହିତ ଗ୍ରନ୍ଥଗ୍ରନ୍ଥି ବିନ୍ୟାସ, ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ପରାକାଷ୍ଠା ପ୍ରଭୃତିକୁ ଦୃଷ୍ଟିପଥରେ ରଖି କବି ଲେଖନୀ ସୃଷ୍ଟି କଲା କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ । କବି ତା ମଧ୍ୟରେ ନିଜର କାବ୍ୟ ରଚନାର ଲକ୍ଷ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ସୂଚନା ଦେଲେ "ଯେନ ନୈଷଧ ପରାୟେ, କହେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ବୁଧ ପ୍ରମୋଦ କରାଏ ।" କେବଳ ତା ନୁହେଁ, କବିର ନିଜ ସୃଷ୍ଟି ସମ୍ପର୍କରେ ମତ ହେଲା "ଗୁନ୍ଦ କୋଟି ତାରା ଚନ୍ଦ୍ରମା ପରି, ଯା ନାମ କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ" । ଏପରି କି ଭଞ୍ଜ କବି ଏ କାବ୍ୟକୁ ଏପରି ଏକ ସ୍ଥଳରେ ଶେଷ କରିଛନ୍ତି ଯେ ପାଠକ ଆଜି କାବ୍ୟଟି ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବୋଲି ମନେକରେ । କିନ୍ତୁ ନୈଷଧ କାବ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ଆଜି ସମାଲୋଚକମାନଙ୍କର ଠିକ୍ ସେହି ମତ ନୁହେଁ କି ? ନାୟକ ନାୟିକାର ବିବାହ ପରେ ମଧୁଶଯ୍ୟା ଗୃହର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଇ ନୈଷଧ କାବ୍ୟ ଯେପରି ଉପସଂହୃତ, କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ।

ଏହି ମାନସିକ ପୃଷ୍ଠଭୂମି ଉପରେ ଗଢ଼ିଉଠିଛି କବିଙ୍କର ଅନ୍ୟତମ ଗ୍ରନ୍ଥ 'ରସମଞ୍ଜରୀ' । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ କେତୋଟି ଭାଷା ଜାଣିଥିଲେ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ କୁହାଯାଇ ନପାରିଲେ ହେଁ ପଡ଼ୋଶୀ ବଙ୍ଗଳା ଏବଂ ତେଲୁଗୁ ସାହିତ୍ୟ ତଥା ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ସେ ଯେ ସଜ୍ଞାନ ଥିଲେ ଏହା ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ଭାବେ କୁହାଯାଇପାରେ । ସଂସ୍କୃତ ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରର ଚର୍ଚ୍ଚା ଏ ଦେଶରେ ଭିରତ ପୂର୍ବ ଯୁଗରୁ ଚାଲି ଆସିଛି । ବହୁ ପଣ୍ଡିତ ଓ

ଆଳଙ୍କାରିକ କାବ୍ୟତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁ ଉପାଦେୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନ କରିଛନ୍ତି । ସେଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ ଭାନୁଦତ୍ତଙ୍କ 'ରସମଞ୍ଜରୀ' ଅନ୍ୟତମ । ନାୟକ ନାୟିକା ସମ୍ପର୍କରେ ଏଥିରେ ରସାଳ ତଥା ପାଣ୍ଡିତ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ରୂପଗୋସ୍ୱାମୀଙ୍କ ବିଖ୍ୟାତ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳନୀଳ ମଣିଗ୍ରନ୍ଥର ଛାୟାରେ ବିଖ୍ୟାତ ବଙ୍ଗୀୟ କବି ଭାରତଚନ୍ଦ୍ର ରଚନା କରିଛନ୍ତି ତାଙ୍କର ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥ "ରସମଞ୍ଜରୀ" ଏବଂ ଆନ୍ଧ୍ର ବିଜୟନଗରପତି କୃଷ୍ଣଦେବରାୟ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର "ରସମଞ୍ଜରୀ" । ଭାରତ-ଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସହ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସାକ୍ଷାତ ହୋଇଥିବା କିମ୍ବଦନ୍ତୀସମ୍ମତ । * କବି ଭାରତଚନ୍ଦ୍ର ଓଡ଼ିଶାରେ ଆସି ଆଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ସମ୍ପର୍କରେ ତାଙ୍କର ଜୀବନୀକାର ଲେଖିଛନ୍ତି —

"ତଥାୟ କାରାରକ୍ଷକେର ଦୟାସ୍ପଦ ହଇୟା ଗୋପନେ ନିଷ୍କୃତି ଲାଭ କରିୟା ମହାରାଷ୍ଟ୍ରୀୟ ରାଜଧାନୀ କଟକେ ଆସିୟା ଶିବଭଟ୍ଟନାମା ଦୟାବାନ୍ ସୁବାଦାରେର ଆଶ୍ରୟ ଲଇଲେନ୍ । ପରେ ଶ୍ରୀ ଶ୍ରୀ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଧାମେ ଜୀବନ ବାସ କରିବାର ପ୍ରାର୍ଥନା କରାତେ ସୁବାଦାର ପାଣ୍ଡାଦିଗେର ଉପର ଏମନ୍ ଆଜ୍ଞା ଘୋଷଣା କରିଲେନ୍ ଯେ, ଭାରତ ଚନ୍ଦ୍ରରାୟ ଓ ତାଁହାର ଭୃତ୍ୟ ବିନା କର ପ୍ରଦାନେ ଯେଖାନେ ଇଚ୍ଛା ବାସ କରିତେ ପାରିବେନ୍ ଏବଂ ପ୍ରତିଦିନ୍ ଏକଟି ବଳରାମୀ ଆଟକେ ପ୍ରାପ୍ତ ହଇବେନ୍ । ଅନନ୍ତର ଭାରତ ଶ୍ରୀ କ୍ଷେତ୍ରେ ଶ୍ରୀ ଭଗବାନ୍ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟେର ମଠେ ବାସ କରିୟା ଶ୍ରୀ ଭଗବତ ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବୈଷ୍ଣବମତେର୍ ଗ୍ରନ୍ଥ ସକଳ ପାଠ କରେନ୍ ଏବଂ ସଶିଷ୍ୟ ଗେରୁଆ ବସନ ପରିଧାନ ପୂର୍ବକ ବୈଷ୍ଣବ ଦିଗେର ସହିତ ଆଳାପ କରିୟା ସୁଖୀ ହନ୍ ।" ★ ତେଣୁ ଖ୍ରୀ: ୧୭୪୧ ପୂର୍ବରୁ ଲେଖା ଯାଇଥିବା ବଙ୍ଗଳା 'ରସମଞ୍ଜରୀ' ଗ୍ରନ୍ଥ ଉତ୍କଳୀୟ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଭାରତଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଉତ୍କଳ ଅବସ୍ଥାନ କାଳରେ (ଖ୍ରୀ. ୧୭୪୧ରୁ ଖ୍ରୀ: ୧୭୪୫) † ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ପଡ଼ିଥିବ ଏବଂ ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ବିଷୟରେ ଅବହିତ ଥିବେ । ପୁଣି ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟ ସହ ଦକ୍ଷିଣ-ଓଡ଼ିଶାର ସମ୍ପର୍କ ଅତି ନିବିଡ଼ ।

---

* ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ– ପଣ୍ଡିତ ସୂର୍ଯ୍ୟନାରାୟଣ ଦାସ,
୨ୟ ଭାଗ; ପୃ: ୫୦୦

★ ରାୟଗୁଣାକର ଭାରତଚନ୍ଦ୍ରର ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ—କବିର ଜୀବନୀ; ପୃ: ୯

† ଭାରତଚନ୍ଦ୍ର—ସଂ: ଶ୍ରୀ ମଦନମୋହନ ଗୋସ୍ୱାମୀ ପୃ: ୫

ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟରୁ ତେଲଙ୍ଗୀ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଆସି ଦକ୍ଷିଣ ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ରାଜସଭାରେ ଆଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ । ତେଣୁ କୃଷ୍ଣଦେବରାୟଙ୍କ 'ରସମଞ୍ଜରୀ' ଗ୍ରନ୍ଥ ମଧ୍ୟ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ମନରେ କୌତୂହଳ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ତେଣୁ ଏ ତିନୋଟି ଗ୍ରନ୍ଥ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ମନରେ ଅନ୍ୟ ଏକ 'ରସମଞ୍ଜରୀ' ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ରଚନା କରିବା ପାଇଁ ଉଦ୍‌ବେଳନ ସୃଷ୍ଟି କରିଛି । ଏଥିରେ ସେ ଯେଉଁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ କାବ୍ୟତତ୍ତ୍ୱର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି ତାହା ଅନେକ ସଂସ୍କୃତ ଆଲଙ୍କାରିକମାନଙ୍କ ମତର ବିରୁଦ୍ଧାଚରଣ କରୁଥିଲେହେଁ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ବଳିଷ୍ଠ ତଥା ମୌଳିକ ପ୍ରତିଭାର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରେ ।

ଚିତ୍ରକାବ୍ୟ ବନ୍ଧୋଦୟ ମଧ୍ୟ ଏହି କବିମାନସରହିଁ ସୃଷ୍ଟି । କବି ଦେଖିଛନ୍ତି ମାଘ, ଭାରବି ପ୍ରଭୃତି କବିବୃନ୍ଦ ସ୍ୱ ସ୍ୱ କାବ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଚିତ୍ରବନ୍ଧ ସଂଯୋଜିତ କରିଛନ୍ତି । ପୁଣି କବିଙ୍କ ପ୍ରିୟ ଆଳଙ୍କାରିକ ମମ୍ମଟ, ବିଶ୍ୱନାଥ, ଦେବେଶ୍ୱର ଓ ଧର୍ମସୂରୀ ମଧ୍ୟ ନିଜ ନିଜ ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବିଭିନ୍ନ ଚିତ୍ରବନ୍ଧର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ରାଜକବିଙ୍କ ମନରେ ଉଠିଛି ଏହାର ଅନୁରୂପ ତଥା ଏହାଠାରୁ ବିଚିତ୍ର ବନ୍ଧକାବ୍ୟ ରଚନା କରିବାର ଅଭୀପ୍ସା । ପ୍ରଥମେ 'ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ' ପ୍ରଭୃତି କାବ୍ୟରେ ସେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ବନ୍ଧର ପ୍ରୟୋଗ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ମାନସ ପରିତୃପ୍ତି ଲଭ କରିନ । ତେଣୁ ସେ ଚିତ୍ରକାବ୍ୟ ଅଧମ କାବ୍ୟ ବୋଲି ଜାଣିଥିଲେହେଁ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି ଚିତ୍ରକାବ୍ୟ ବନ୍ଧୋଦୟ । କାବ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ତେଣୁକରି ବୋଧହୁଏ ସେ ନିଜେ ଲେଖିଛନ୍ତି—"ଲେଖି ରଖି ଅର୍ଥ କେଉଁ ପ୍ରକାଶ, ଦେଖି ଜାଣି ମୂର୍ଖ ପଣ୍ଡିତ ତୋଷ ।" ଦନ୍ତ୍ୟାକ୍ଷର, ଚ୍ୟୁତାକ୍ଷର, ସରୋଷ୍ଠ୍ୟ, ନିରୋଷ୍ଠ୍ୟ, ଅବନା, ବନା, ଏକାକ୍ଷର, ଦ୍ୱ୍ୟକ୍ଷର ପ୍ରଭୃତି ବ୍ୟତୀତ ଏଥିରେ ୮୨ଟି ଚିତ୍ରବନ୍ଧ ପ୍ରଦତ୍ତ ଅଛି । ଏ କାବ୍ୟରେ କବି କହିଛନ୍ତି,

"ଶିକ୍ଷାଥିଲା ଜନ ଦେଖ ଏ ପୋଥି, ହେବ ନୋହିଲେ ସିନା ଏଥି ମନ୍ତି ।
ଦ୍ୱିଜହୀନ ଜନ ଯଥା ଅଭଗ୍ନ, ପୂଗ ଚର୍ବଣେ ମୂର୍ଖ ହୋଏ ଭଗ୍ନ ।"

'ଅବନାରସ ତରଙ୍ଗ'କୁ ମଧ୍ୟ ଏପରି ଏକ ରଚନା ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ । ସାଧାରଣତଃ ବନାବର୍ଜିତ ଗୋଟିଏ ବାକ୍ୟ କହିବା କଷ୍ଟକର । 'କଠିକ ସହର ବଡ଼ ମହରଗ' ବ୍ୟତୀତ ଦ୍ୱିତୀୟ ବାକ୍ୟ ପାଇଁ ବହୁ ଚିନ୍ତା ଆବଶ୍ୟକ । କିନ୍ତୁ ଉପେନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଥମେ ଏପରି କେତେଗୁଡ଼ିଏ ପଦ ରଚନା ପୂର୍ବକ ପରେ ପ୍ରେମ ସୁଧାନିଧି କାବ୍ୟର ଦ୍ୱିତୀୟ ଛାନ୍ଦରେ ଅବନାରେ

ନେଇ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ବୋଧହୁଏ ଅବନାରେ ଗୋଟିଏ କାବ୍ୟ ରଚନା କରିବା ପାଇଁ ନିଜେ ପ୍ରତିଜ୍ଞାବଦ୍ଧ ହୋଇଛନ୍ତି । ଫଳରେ ଗ୍ରାମ୍ୟସ୍ତରର ବିଷୟବସ୍ତୁ ଉପରେ ଲେଖାଯାଇଛି 'ଅବନାରସ ତରଙ୍ଗ' ।

'ସ' ଆଦ୍ୟ 'ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ' ମଧ୍ୟ ମାଘକାବ୍ୟର ପ୍ରତିଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱୀ ଏକ ପ୍ରୌଢ଼ୀ କାବ୍ୟ-ସୃଷ୍ଟି ବୋଲି ମନେହୁଏ । 'କାବ୍ୟେଷୁ ମାଘଃ' କିମ୍ବା 'ନବ ସର୍ଗେ ଗତେ ମାଘେ ନବ ଶବ୍ଦୋ ନ ବିଦ୍ୟତେ' ବୋଲି ପଣ୍ଡିତମାନେ ମତ ପ୍ରଦାନ କରିଥାଆନ୍ତି । ଶିଶୁପାଳ ବଧ ଏ କାବ୍ୟର ଉପଜୀବ୍ୟ ବିଷୟ ହେଲେହେଁ କବି ଏହା ମଧ୍ୟରେ ସମସ୍ତ କାବ୍ୟାମୃତ ରସର ଯଥାଯଥ ବିନ୍ୟାସ ପାଇଁ ସାର୍ଥକ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଉପେନ୍ଦ୍ର ମଧ୍ୟ ଶୃଙ୍ଗାର ରସକୁ ମୁଖ୍ୟ ବା ଅଙ୍ଗୀରସ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରି ବହୁ କଳ୍ପନାଙ୍କ କାବ୍ୟ ରଚନା କରିବା ପରେ ନବରସରୁଚିର, ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ବିଷଦଗ୍ଧ ଏକ କାବ୍ୟ ରଚନା ପାଇଁ ମନସ୍ଥ କରି ଏ କାବ୍ୟର ପରିକଳ୍ପନା କରିଅଛନ୍ତି । କବିଙ୍କ ଭାଷାରେ, "ସପ୍ତଦଶ ପଦେ ପୂରିତ ବୀର କାରୁଣ୍ୟ ହାସ୍ୟ ଅଦ୍ଭୁତ ବୀଭତ୍ସ ଭୟାନକ ସୁଶାନ୍ତ ରୌଦ୍ର ଶୃଙ୍ଗାର ଯେ । ସୁବ୍ୟକ୍ତ ପୁଣି ଛାନ୍ଦଛାନ୍ଦକେ ଭୂଷିତ ହେବ ଆଳଙ୍କାରିକେ ଶୁଣି ତୃପତି ହେବେ ରସିକେ ପଣ୍ଡିତ ନରେ ଯେ ।"

ପୁନଶ୍ଚ ଉପେନ୍ଦ୍ର ରାଜପରିବାର ମଧ୍ୟରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି ରାଜ ଅନ୍ତଃପୁର ମଧ୍ୟରେ ଲାଳିତପାଳିତ ହୋଇଥିଲେ । ସେ ସମୟର ରାଜ ଅବରୋଧଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିପାତ କଲେ ଆମେ ଦେଖିବୁ ଏହା ଥିଲା ଅଭିଶପ୍ତା ରମଣୀମାନଙ୍କର ଏକ ଆଶ୍ରୟସ୍ଥଳ । ରାଜା ବହୁରାଣୀ ବିଳାସରେ ଥିଲେ ଉନ୍ମତ୍ତ । ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କ ପାଇଁ ବହୁ ଟୋଇଲି ପରିଚାରୀ ଖଞ୍ଜା ଯାଉଥିଲା । ଏହା ବ୍ୟତୀତ ରାଜ୍ୟର ବହୁ ନିରାଶ୍ରୟା ରମଣୀ ଆସି ରାଣୀଙ୍କର ଆଶ୍ରୟରେ କାଳଯାପନ କରୁଥିଲେ । ତା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ରାଜ-ଉପଭୁକ୍ତା କେତେକ ରମଣୀ ପରିତ୍ୟକ୍ତା ହୋଇ ଏହି ଅନ୍ତଃପୁରରୂପ କାରାଗାର ମଧ୍ୟରେ ବାସ କରିବା ନିମିତ୍ତ ବାଧ୍ୟ ହେଉଥିଲେ । ବାହ୍ୟଜଗତ ସହିତ ଏମାନଙ୍କର ସମ୍ପର୍କ ଥିଲା ବିଚ୍ଛିନ୍ନ । ସେମାନେ ଯେ ପ୍ରକାର ଜୀବନ ଯାପନ କରୁଥିଲେ, ତାର ଚିତ୍ର ଫକୀରମୋହନଙ୍କ ଉପନ୍ୟାସରୁ ମିଳିଥାଏ । ରାଜକୁମାର ବା

ରାଜକୁମାରୀମାନେ ଏମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ଲାଳିତ ପାଳିତ ହୋଇ ଶୈଶବରୁ ଯେ ପ୍ରକାର ମାନସିକ ଉନ୍ନତି ଲାଭ କରୁଥିବେ ତାହା କଳ୍ପନା କରିବା କଥା । ଏହି ଧାତ୍ରୀ ତଥା ରାଜ ଅବରୋଧବାସିନୀମାନଙ୍କର ନୈତିକତା ଯେ ଶିଶୁମନ ଉପରେ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରୁଥିବ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ କ'ଣ ଅଛି । ତେଣୁ ରାଜକୁମାର ବା ରାଜକୁମାରୀ ଶୈଶବ ଓ ପୌଗଣ୍ଡ ଅତିକ୍ରମ କରି କୈଶୋରରେ ପଦାର୍ପଣ କରିବା ବେଳକୁ ଭୋଗବିଳାସମୟ ଜୀବନଯାପନର ଆକାଂକ୍ଷା ସେମାନଙ୍କ ମନରେ ଜାଗ୍ରତ ହୋଇ ସାରିଥାଏ । ଏଣୁ ଯୁଦ୍ଧ-ବିଗ୍ରହହୀନ ରାଜ୍ୟରେ ରାଜକୁମାରମାନଙ୍କର ଲୌହଧନୁ ଧାରଣର ଆବଶ୍ୟକତା ନଥିବା ଯୋଗୁଁ ପୁଷ୍ପଧନୁ ସେମାନଙ୍କର ବୀରତ୍ୱ ପ୍ରକାଶ ପାଇଁ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିବା ସ୍ୱାଭାବିକ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ରାଜ୍ୟଚିନ୍ତା ଅପେକ୍ଷା ରମଣୀଚିନ୍ତା, ଖଡ୍‌ଗଧାରଣ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଅଳକ୍ତକପାଦ ଧାରଣ, ବ୍ୟୂହରଚନା କୌଶଳ ପରିବର୍ତ୍ତେ ବନ୍ଧରଚନା ଶୁଶ୍ରୁଷା, ଯୁଦ୍ଧ ଆହ୍ୱାନ ପରିବର୍ତ୍ତେ କାମକେଳିଜନିତ ହୁଙ୍କାର ସେମାନଙ୍କର ଥିଲି ଜୀବନସର୍ବସ୍ୱ ଏବଂ ଏକାନ୍ତ ଧ୍ୟେୟ । ଏ ପ୍ରକାର ମାନସିକ ଅବସ୍ଥା ନେଇ ଯେଉଁ ରାଜକୁମାରମାନେ ରାଜସିଂହାସନ ଆରୋହଣ କରୁଥିଲେ ସେମାନେ ଯେ ଶୃଙ୍ଗାର ରସାଶ୍ରିତ ସାହିତ୍ୟର ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା କରିବେ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ କଣ ଅଛି ? ଏମାନଙ୍କର ପୃଷ୍ଠପୋଷକତାରେ ଯେଉଁ କବିମଣ୍ଡଳୀ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରୁଥିଲେ ସେମାନେ ମଧ୍ୟ ରାଜକବି ଭୋଜଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ 'ଶୃଙ୍ଗାରୀ ଚେତ୍ କବିଃ' ଆଦର୍ଶକୁ ଗ୍ରହଣ କରୁଥିଲେ ।

ଏପରି ଏକ ପରିବେଶ ମଧ୍ୟରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ । କିନ୍ତୁ ସେ ଥିଲେ ଏକ ବ୍ୟତିକ୍ରମ । ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ପ୍ରତିଭା ନେଇ ତାଙ୍କର ଜନ୍ମ । ତଥାପି ତାଙ୍କର ପାରିବାରିକ ପରିବେଷ୍ଟନୀ, ସାମୟିକ ରାଜକୀୟ ଚିନ୍ତାଧାରା ଦ୍ୱାରା ଯେ ତାଙ୍କର ମନ ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇ ନଥିବ ଏହା କିଏ କହିବ ? ଶିଶୁ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଯେତେବେଳେ କିଶୋର ବା ପାଟକୁମାର ଉପେନ୍ଦ୍ରରେ ପରିଣତ ହେଲେ, ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କ କଣ୍ଠରୁ ଭକ୍ତି ସଙ୍ଗୀତ ପରିବର୍ତ୍ତେ ଉଦ୍‌ଗୀତ ହେଲା ପ୍ରଣୟ ସଙ୍ଗୀତ । ଯୌବନରେ କବି ପଦାର୍ପଣ କଲେ । ମନରେ ଓ ଶରୀରରେ ଅପୂର୍ବ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଓ ଉତ୍ତେଜନା ସୃଷ୍ଟି ହେଲା । ପିତାମହ ଓ ପିତାମହୀ ରାଜକୁମାରଙ୍କର ବିବାହ ପାଇଁ ବ୍ୟସ୍ତ ହେଲେ, କନ୍ୟା ସନ୍ଧାନ

ଜ୍ୱଳିଲା । ଉକ୍ତପତ୍ନୀ ରୂପେ ରାଜଅନ୍ତଃପୁରର ଶୋଭାବୃଦ୍ଧି କଲେ ବାଣପୁର ରାଜା ଅଚ୍ୟୁତ ହରିଚନ୍ଦନଙ୍କ ଜ୍ୟେଷ୍ଠାକନ୍ୟା । ଅପୂର୍ବ ଯୋଗାଯୋଗ, ପ୍ରଜାପତି ଘଟସୂତ୍ର । କାବ୍ୟରସ ବିନୋଦିନୀ, ରସିକା, ବିଦୁଷୀ ତଥା ପତିପ୍ରାଣା ରାଜକୁମାରୀଙ୍କୁ ଲଭ କରି କବିର ଭାବପ୍ରବଣମନ ସମସ୍ତ ସଂସାରକୁ ତୁଚ୍ଛପ୍ରାୟ ମନେକଲା । ଭୋଗବିଳାସର ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ କବି ନବବିବାହିତା ପତ୍ନୀଙ୍କର ପ୍ରଣୟପାଶରେ ଆବଦ୍ଧ ରହି ଯେଉଁ ସଙ୍ଗୀତାବଳୀ ଗାନକଲେ ତାହା ଆହୁରି କୋମଳତର, ଆହୁରି ମଧୁରତର ହୋଇ ପ୍ରତିଧ୍ୱନିତ ହେଲା କବିପ୍ରିୟାର କୋକିଳକଣ୍ଠରେ । ଏ ସମୟରେ ନୃପତିପଦ, ଇନ୍ଦ୍ରସମ୍ପତ୍ତି ଅନାସ୍ୱାଦ୍ୟ, 'ସବୁ ସୁଖ ଉତପତି ସ୍ଥାନ ଦମ୍ପତି ।' କିନ୍ତୁ ଉପଭୋଗର ମଧ୍ୟସ୍ଥଳରେ ହଠାତ୍ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା ବିଚ୍ଛେଦ । ପତ୍ନୀଙ୍କର ଅକାଳମୃତ୍ୟୁରେ ରାଜ୍ୟସୁଖ, ପାରିବାରିକ ଜୀବନ, ଏପରିକି ସଂସାର ଓ ସମାଜ ତାଙ୍କୁ ବିଷପ୍ରାୟ ବୋଧ ହେଲା । ରାଜପରିବାର, ନବଯୌବନ, କବିପ୍ରାଣ, ପରିବେଶ ପ୍ରଭାବିତ ମାନସିକ ଅବସ୍ଥା ଏବଂ ସର୍ବୋପରି ଅଲୌକିକ ଗୁଣାବଳୀ— ଏଥିରେ ପତ୍ନୀବିରହବେଦନା କବିର ମାନସିକ ଅବସ୍ଥା ଉପରେ କି ପ୍ରକାର ପ୍ରଭାବପାତ କରିଥିବ ତାହା ଅନୁଭବ ମାତ୍ର ଉପଲବ୍ଧି କରିପାରିବେ ।

ଏ ପ୍ରକାର ମର୍ମନ୍ତୁଦ ପରିସ୍ଥିତିରେ କବିର ଏକମାତ୍ର ସଙ୍ଗୀ ତାର ଲେଖନୀ । କବିଙ୍କର ମାନସାଲୋକ ପ୍ରେୟସୀମୟ, ହୃଦୟ କାରୁଣ୍ୟମୟ ଏବଂ ଲେଖନୀ ସଙ୍ଗୀତମୟ । ରୂପ ଅରୂପରେ, ବିଳାସ ବେଦନାରେ ଏବଂ ମିଳନଗୀତିକା ବିରହଗୀତିକାରେ ରୂପାନ୍ତରିତ ହେଲା । ଏ କଳ୍ପନାର ଯେପରି ଅନ୍ତ ନାହିଁ, ଏହି କାରୁଣ୍ୟ ସଙ୍ଗୀତର ସେହିପରି ଅନ୍ତ ନାହିଁ । ମିଳନର ସହସ୍ର ରୂପ, ଯାହା ପତ୍ନୀଙ୍କ ଜୀବିତାବସ୍ଥାରେ କବି ଉପଭୋଗ କରିପାରିନଥିଲେ, ତାହା କଳ୍ପନା ନେତ୍ରରେ ଉଦ୍ଭାସିତ ହୋଇଉଠିଲା । କିଏ ଶୁଣିବ ଏ ବେଦନା, କିଏ ବୁଝିବ କବିର ମନୋଗତ ଭାବ । ସମସ୍ତେ ହୁଏତ ଅନ୍ୟ ପତ୍ନୀ ଗ୍ରହଣର ଉପଦେଶହିଁ ପ୍ରଦାନ କରିଥିବେ । ଫଳରେ ଭାବବିହ୍ୱଳ, ଉଦାସୀ, ବିଗଳିତ କବିପ୍ରାଣ ନିଜକୁ ପ୍ରକାଶ କରିଛି ତାର ସଙ୍ଗୀତ ତଥା କାବ୍ୟ ମାଧ୍ୟମରେ । କବିଙ୍କର ଏ ମାନସିକ ଅବସ୍ଥାର ପରିଚୟ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟ କବିତାବଳୀକୁ ଗତାନୁଗତିକ, ଏକ

ରୂପାତ୍ମକ କିମ୍ବା ପ୍ରତିଭାହୀନ ପ୍ରାଣର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି କରିବା ନିମିତ୍ତ ଇଚ୍ଛା ହେବନାହିଁ । ଲାବଣ୍ୟବତୀ, ରସିକ ହାରାବଳୀ, ପ୍ରେମସୁଧାନିଧି, ଚିତ୍ରଲେଖା, ରସଲେଖା, ହେମମଞ୍ଜରୀ, ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା ପ୍ରଭୃତି କାଳ୍ପନିକ ବା ଔପନ୍ୟାସିକ କାବ୍ୟଗୁଡ଼ିକରେ କବିପ୍ରାଣର ଅନାବିଳ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶହିଁ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । କବିଙ୍କ ନିଜ ଭାଷାରେ, 'ଅନୁଭୂତିରୁ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ମାନସ ରଚନା' ।

ଏହି ମାନସିକ ଅନୁଭୂତି ଯେପରି ସୀମାହୀନ, ଏହି ରଚନାର ସଂଖ୍ୟା ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଅନ୍ତହୀନ । ଅଶେଷ ଗାହା, ଦୋହା, ଚଉପଦୀ, ସଂଗୀତ, ଚଉତିଶା ତଥା କାଳ୍ପନିକ କାବ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଏହା ପ୍ରକାଶ ଲାଭ କରିଛି । ଆଙ୍ଗିକ ପରିକଳ୍ପନାରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଥିଲେହେଁ ପ୍ରତ୍ୟେକର ଅନ୍ତଃସ୍ୱର ଏହି ବିରହ ବେଣୁସ୍ୱନରେ ଶବ୍ଦାୟିତ । ଏ ଗୁଡ଼ିକ ସୃଷ୍ଟି କଲାବେଳେ କବି ଭାବ ବିହ୍ୱଳ, ତନ୍ମୟ । କିନ୍ତୁ ଯେଉଁଠାରେ 'ଅହଂ' ହଠାତ୍ ଆସି କବିର ତନ୍ମୟତା ଭଙ୍ଗ କରିଛି, ସେଠାରେ ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାରର ଝଂକାର ପାଠକର ଶ୍ରୁତିପଥାରୂଢ଼ ହୋଇଛି ।

ପରିଶେଷରେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଥିଲେ ରାମତାରକ ମନ୍ତ୍ର ସିଦ୍ଧ । ଏ ସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିବା ସାଧାରଣ ବ୍ୟକ୍ତି ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ । ଭଗବଦ୍ କୃପା, ଚିତ୍ତର ଏକାଗ୍ରତା, ମାନସିକ ଦୃଢ଼ତା ତଥା ଜ୍ଞାନର ଗଭୀରତା ନଥିଲେ ସାଧକ ଭଗ୍ନମନୋରଥ ହେବାହିଁ ସାର ହେବ । ଭାରତୀୟ ପରଂପରାରେ ଯେପରି କୌଣସି କବି ଭକ୍ତିହୀନ ନୁହନ୍ତି, ସେହିପରି ଉପେନ୍ଦ୍ର ମଧ୍ୟ ନଥିଲେ । ଇଷ୍ଟଦେବୀ ଦୁର୍ଗା କେବଳ ନୁହନ୍ତି ସମସ୍ତ ଦେବଦେବୀଙ୍କଠାରେ ତାଙ୍କର ଅଚଳା ଭକ୍ତି । ହରି, ଗଣପତି, ଦୁର୍ଗା, ରାମ, କୃଷ୍ଣ, ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରଭୃତି ସମସ୍ତଙ୍କ ଚରଣକମଳରେ ସେ ନିଜର ଭକ୍ତି ପୁଷ୍ପାଞ୍ଜଳି ସମର୍ପଣ କରିଛନ୍ତି । ଏଇ ବହୁପ୍ରୀତିହିଁ କବିଙ୍କୁ ରାମତାରକ ମନ୍ତ୍ର ସିଦ୍ଧିରେ ପ୍ରଭୂତ ସାହାଯ୍ୟ କରିଛି । ଯେଉଁ ଏକନିଷ୍ଠ ସାଧନା ତାଙ୍କୁ ମନ୍ତ୍ର ସିଦ୍ଧିରେ ସଫଳକାମ କରାଇଥିଲା, ସେହି ଏକନିଷ୍ଠତା ତାଙ୍କର ପ୍ରୀତି ଓ କୃତୀରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ସେ ଯେପରି ଏକନିଷ୍ଠ ଭକ୍ତ, ସେହିପରି ଏକନିଷ୍ଠ ପ୍ରେମିକ ଏବଂ ଏକନିଷ୍ଠ ସାହିତ୍ୟସାଧକ ମଧ୍ୟ ।

ଯେତେବେଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହୃଦୟ ବିରହ ବେଦନାରେ ଭାରାକ୍ରାନ୍ତ ଏବଂ ଯେତେବେଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯୌବନର ଉଦ୍ଦାମ ପ୍ରଭାବରେ ଅନ୍ୟକୁ ଅଧଃପତିତ କରି ନିଜର ଉତ୍କର୍ଷ ପ୍ରଦର୍ଶନର ଆକାଂକ୍ଷା ହୃଦୟରେ ବିଳସିତ ସେତେବେଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭକ୍ତିଭାବ ନିଜର ମନୋରଥ ସିଦ୍ଧିର ସହାୟକ ମାତ୍ର । କିନ୍ତୁ ବୟସର ଅଭିବୃଦ୍ଧି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଶରୀର ସହ ମନରେ ଆସିଛି ପରିବର୍ତ୍ତନ । ଯୌବନ ପ୍ରୌଢ଼ତାରେ, ପ୍ରୀତି ଭକ୍ତିରେ ଏବଂ 'ଅହଂ' ପ୍ରପନ୍ନତାରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି । ସଂସାର ବିରକ୍ତି ମୁକ୍ତିକାମନା ପାଇଁ କବିଙ୍କୁ ଅନୁପ୍ରେରିତ କରିଛି । ଜଗତପ୍ରାଣା ପତ୍ନୀର ଆସନ ଗ୍ରହଣ କରି ନେଇଛନ୍ତି ଭଗବାନ୍ । କବି ଗାଇ ଉଠିଛନ୍ତି, 'କବି ସୂକ୍ତି ଅନ୍ତରେ ଯେ ଏମନ୍ତ ଭାବିତ, କଲି କାମିନୀ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ବହୁଗୀତ । କେଉଁ କଥା ଅଛି ଆଉ କୃଷ୍ଣ କଥା ଥାଉ, ଯାହା କଳ୍ପତରୁ ଅବଧ୍ୟେ ସମାପତ ହେଉ ।' କବିର ମୁକ୍ତିକାମୀ ମନ ଯାହା ସୃଷ୍ଟି କରିଛି ସେଥିରେ ନାହିଁ ଆତ୍ମ ପ୍ରଦର୍ଶନ ଅଭିଳାଷ, ନାହିଁ ବିରହ ବିଧୁର ପ୍ରାଣର କରୁଣ କ୍ରନ୍ଦନ । ଅଛି ଅନାବିଳ ଭକ୍ତିଭାବ, ଅଛି ପ୍ରପନ୍ନତା, ଅଛି ଅଚଳା ଭକ୍ତିର ସ୍ପଷ୍ଟ ସଙ୍କେତ । ଛାନ୍ଦଭୂଷଣ, ପୁରୁଷୋତ୍ତମକ୍ଷେତ୍ର ମହାତ୍ମ୍ୟ, [illegible]ଦ୍ରୀଶ ଚଉତିଶା ପ୍ରଭୃତି ଆଜି ଆମ ଆଗରେ ଏହାର ପ୍ରମାଣ ସ୍ୱରୂପ ବିଦ୍ୟମାନ ।

ଏହି ତିନୋଟି ମାନସିକ ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ରଚନାବଳୀ । ପ୍ରୀତି, ଭକ୍ତି ତଥା ପ୍ରଦର୍ଶନ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ତିନୋଟି ଅୟସ୍କାନ୍ତ ମଣି ମଧ୍ୟରେ କୋଣାର୍କର ସୂର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତିମା ତୁଲ୍ୟ ଉପେନ୍ଦ୍ର ମାନସ ଅବିଚଳିତ ଭାବରେ ସୃଷ୍ଟି କରି ଚାଲିଛି କାବ୍ୟ ପରେ କାବ୍ୟ, ସଂଗୀତ ପରେ ସଂଗୀତ, ଗ୍ରନ୍ଥ ପରେ ଗ୍ରନ୍ଥ, ଯାହା ଆଜି ପାଠକ ମନରେ ସୃଷ୍ଟି କରୁଛି ବିସ୍ମୟ, ସନ୍ଦେହ ଓ ସମାଦର ।

ମାନବର ମନ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଅନୁଭୂତିର ସମ୍ମିଳିତ ରୂପମାତ୍ର । ଏଗୁଡ଼ିକୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ କରି କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତିର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ସମ୍ପର୍କରେ ମତାମତ ପ୍ରଦାନ କରିବା ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ । ତେଣୁ ଉପେନ୍ଦ୍ର ମାନସର ଏହି ବୃତ୍ତି-ଗୁଡ଼ିକର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସତ୍ତା ନିରୂପଣ କରିବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ; ଅଯୌକ୍ତିକ । କିନ୍ତୁ ଏ ତିନୋଟି ପ୍ରବୃତ୍ତି ଅବଚେତନ ମନ ମଧ୍ୟରୁ ତାଙ୍କର ଲେଖନୀର ଗତିକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରୁଥିଲେ । ଯେତେବେଳେ ଯେଉଁ ଭାବର ଆଧିକ୍ୟ ସେତେବେଳେ

ସେ ପ୍ରକାରର କାବ୍ୟର ସୃଷ୍ଟି । କିନ୍ତୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ କାବ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଏ ତିନୋଟିର ପ୍ରଭାବ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ । ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସରେ ଯେପରି ଭକ୍ତିଭାବ ଓ ପ୍ରୀତିଭାବର ଅଭାବ ନାହିଁ । ପ୍ରେମସୁଧାନିଧି କିମ୍ବା ରସଲେଖାରେ ସେପରି ଭକ୍ତିଭାବ ତଥା ଆତ୍ମପ୍ରଦର୍ଶନ ଭାବ ବିରଳ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ବର୍ଗର ସୌକର୍ଯ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟଗୁଡ଼ିକୁ ତିନି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ, ଯଥା – ଅସ୍ପର୍ଦ୍ଧାପ୍ରସୂତ, ଅନୁଭୂତିପ୍ରସୂତ ଏବଂ ଭକ୍ତିଭାବପ୍ରସୂତ କିମ୍ବା ପ୍ରଦର୍ଶନ ପ୍ରଧାନ, ଅନୁଭୂତି ପ୍ରଧାନ ଏବଂ ଭକ୍ତି ପ୍ରଧାନ ।

୧ – ଅସ୍ପର୍ଦ୍ଧାପ୍ରସୂତ :– ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ, କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ, କଳାକଉତୁକ, ଅବନାରସ ତରଙ୍ଗ, ସୁଭଦ୍ରାପରିଣୟ, ଚିତ୍ରକାବ୍ୟ ବନ୍ଧୋଦୟ, ରସମଞ୍ଜରୀ, ରସପଞ୍ଚକ, ଗୀତାଭିଧାନ, ଷୋଳପୋଇ, ଯମକରାଜ ଚଉତିଶା ପ୍ରଭୃତି ଏବଂ କେତେକ କ୍ଲିଷ୍ଟ ସଙ୍ଗୀତାବଳୀ ଓ ଗୀତି ।

୨ – ଅନୁଭୂତିପ୍ରସୂତ :– ଲାବଣ୍ୟବତୀ, ରସିକ ହାରାବଳୀ, ରସଲେଖା, ସୁବର୍ଣ୍ଣରେଖା, ଚିତ୍ରଲେଖା, ପ୍ରେମସୁଧାନିଧି, ହେମମଞ୍ଜରୀ, ଭାବବତୀ ପ୍ରଭୃତି କେତେକ କାଳ୍ପନିକ କାବ୍ୟ ଏବଂ ବହୁ ଗାହା, ଦୋହା, ପୋଇ, ସଙ୍ଗୀତ, ଚଉପଦୀ ପ୍ରଭୃତି ।

୩ – ଭକ୍ତି ପ୍ରଧାନ : ଛାନ୍ଦଭୂଷଣ, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରମହାତ୍ମ୍ୟ, ନୀଳାଦ୍ରୀଶ ଚଉତିଶା ପ୍ରଭୃତି ।

ଉପରୋକ୍ତ ଆଲୋଚନାରୁ ଅନ୍ତତଃ ଏତିକି ସ୍ପଷ୍ଟ ହୁଏ ଯେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କର ମାନସିକ ଅବସ୍ଥା ଯାହାଥିଲା ସେଥିରେ ସେ ଯାହା ସୃଷ୍ଟି କରିଯାଇଛନ୍ତି, ତଦପେକ୍ଷା ଅଧିକ କିଛି ସୃଷ୍ଟି କରିବା ତାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବପର ନଥିଲା । ତେଣୁ ତାଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିରେ କଣ ନାହିଁ କିମ୍ବା କଣ ଥିଲେ ଭଲ ହୋଇଥାଆନ୍ତା ସେ ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନା ନକରି ବରଂ ତାଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିରେ ଯାହା ଅଛି ତାହା ସମ୍ପର୍କରେ ଆଲୋଚନା କରିବା ଅଧିକ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ହେବ । ଉପେନ୍ଦ୍ର ମାନସର ଯଥାର୍ଥ ରୂପ ଉପଲବ୍ଧି କରି ତାଙ୍କ ସାହିତ୍ୟାଲୋଚନାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଲେ ତାର ମୂଲ୍ୟାୟନ ଅଧିକ ନିରପେକ୍ଷ ଓ ଯୁକ୍ତିସମ୍ମତ ହେବ ବୋଲି ଆଶା ।

"ଯେନ ନୈଷଧ ପରାୟେ"

ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ଏ ଉକ୍ତିଟି ଏକାନ୍ତ ତାତ୍ପର୍ଯ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ । ସ୍ୱୀୟ କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ-ସୁନ୍ଦରୀ କାବ୍ୟର ଏକାଦଶ ଛାନ୍ଦର ପରିସମାପ୍ତିରେ ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି—

ଏତ ପରିକୃତ କାବ୍ୟ ଛାନ୍ଦ ପ୍ରାନ୍ତ ସତ
ଦୃଷ୍ଟି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତର ଏଥି ଅଛୁ ବିଶେଷତ
ଯେନ ନୈଷଧ ପରାୟେ
ଉପେନ୍ଦ୍ର କହେ ବୁଧ ପ୍ରମୋଦ କରାୟେ ।

ଏ ପଦଟି ଯେ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ କାବ୍ୟାଦର୍ଶର ସ୍ପଷ୍ଟ ପରିସୂଚକ ଏହା ଅସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇ ନପାରେ । କିନ୍ତୁ ଅନେକ ସମୟରେ ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠେ ଏହା ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ନିର୍ଭିକ ସ୍ୱୀକାରୋକ୍ତି ନା ଦାମ୍ଭିକ ଉଦ୍‌ଘୋଷଣା କିମ୍ବା ଗଭୀର ଆତ୍ମପ୍ରତ୍ୟୟର ପରିପ୍ରକାଶ ନା ବିନମ୍ର ଆତ୍ମନିବେଦନ ? ପଦଟିର 'ସତ' ଓ 'ଯେନ' ଶବ୍ଦ ଦୁଇଟିର ସାର୍ଥକ ପ୍ରୟୋଗ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟିପାତ କଲେ ମନେହୁଏ ଏହା ଆତ୍ମପ୍ରତ୍ୟୟଶୀଳ ଉପେନ୍ଦ୍ର ମାନସର ଦାମ୍ଭିକ ଉଦ୍‌ଘୋଷଣା ମାତ୍ର । ଅଗାଧ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ, ଅପରିସୀମ ସାଧନା ଏବଂ ଅକ୍ଳାନ୍ତ ଅଧ୍ୟବସାୟ ଫଳରେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଯେଉଁ ଆତ୍ମବିଶ୍ୱାସ ଲଭ କରିଛନ୍ତି, ଏହା ତାହାର ସ୍ୱତଃ ପ୍ରକଟିତ ରୂପମାତ୍ର । କେବଳ ଏ ଗୋଟିଏ ପଦ ନୁହେ କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀ କାବ୍ୟର ବିଭିନ୍ନ ଛାନ୍ଦରୁ ଏ ପ୍ରକାର ବହୁ ପଦର ଉଦାହରଣ ଦିଆଯାଇପାରେ । ଏଠାରେ ଆଉ ଦୁଇଟି ଘୋଷଣା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରନ୍ତୁ । ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟର ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଛାନ୍ଦର ଭଣିତାରେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଲେଖିଛନ୍ତି—

ତରଣିକୁଳର ସାର । ଆଶ୍ରୟରୁ ନ ଉନ୍ତର
କହେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ମୁଁ ଲଭିଛୁ ଶବଦ ସମୁଦ୍ର ପାର ।

ଯେଉଁ କବି ଗୀତାଭିଧାନ ରଚନାବେଳେ ବିନମ୍ରତାର ସହ ସ୍ୱୀକାର କରିଥିଲେ ଯେ "ଶବ୍ଦ ସମୁଦ୍ରବତ୍ ପାର ହେବାକୁ କାହାର ସାମର୍ଥ୍ୟ ଅଛି" ସେ କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀ ପ୍ରଣୟନ ସମୟକୁ ଆତ୍ମପ୍ରତ୍ୟୟ ଲାଭ କରିନଥିଲେ ନିଜେ ଶବ୍ଦସମୁଦ୍ର ପାର ହୋଇପାରିଛି ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିଥାଆନ୍ତା କି ?

ସେହିପରି ତ୍ରୟୋଦଶ ଛାନ୍ଦର ପରିସମାପ୍ତିରେ ସେ ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି—

ପାଞ୍ଚ ଏ ଛାନ୍ଦର ବିସ୍ତର । ନୁହଇ ଆନର ପ୍ରକାର
କହେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଉତ୍ତମ କବିପୁଞ୍ଜ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ମାର୍ଗେ ମୋ ସଞ୍ଚାର ।

ଏ ପଦଟି ମଧ୍ୟ ଆତ୍ମପ୍ରତ୍ୟୟଶୀଳ ଉପେନ୍ଦ୍ର ମାନସର ଏକ ଦାମ୍ଭିକ ଉଦ୍‌ଘୋଷଣା ନୁହେ କି ? ରାମାୟଣର କଥାବସ୍ତୁ ଉପରେ ଭିତ୍ତିକରି ଭଞ୍ଜକବି ଯେତେବେଳେ ସ୍ୱୀୟ ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ କାବ୍ୟ ରଚନାର ସିଦ୍ଧିରସ୍ତୁ କଲେ ସେତେବେଳେ ବାଲ୍ମୀକି, ବ୍ୟାସ, ହନୁମାନ, ଭୋଜ, କାଳିଦାସ, ବଳରାମ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ନିକଟରେ ନମ୍ରତା ପ୍ରକାଶ କରି ସେ ଜଣାଇଥିଲେ —

ବ୍ୟୋମେ ତାରକା ଯେବେ ଝଳକୁ ଥାଇ ଯେ
ବିଭାବରୀରେ ଜ୍ୟୋତିରିଙ୍ଗଣ ଗଣ ଜ୍ୟୋତି କି ଦେଖାନ୍ତି ପୁଣ
ସୁଜନେ ସାବଧାନରେ ଶୁଣ ଛାନ୍ଦ ରଚଇଁ ଯେ ।

ଉତ୍ତମ କବିପୁଞ୍ଜଙ୍କ ନିକଟରେ ଯାଁର ଏ ପ୍ରକାର ଭକ୍ତି ଓ ପ୍ରଣତି ସେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ସେହି କବିପୁଙ୍ଗବମାନଙ୍କ ଦୁର୍ଲ୍ଲଭ ମାର୍ଗରେ ତା'ର ସଂଚାର ବୋଲି କହିବା ଗଭୀର ଆତ୍ମପ୍ରତ୍ୟୟଶୀଳତାର ପରିଚୟ ନୁହେ କି ? ପୁଣି ଏହା ଶ୍ରୀହର୍ଷଙ୍କ ଉଦ୍‌ଘୋଷଣାର ଅନୁରୂପ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ସେ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱ କାବ୍ୟର ଅଷ୍ଟମ ସର୍ଗ ପରିସମାପ୍ତିରେ ଲେଖିଥିଲେ, "କବିକୁଳା ଦୃଷ୍ଟାଧ୍ୱପାନ୍ଥେ ମହାକାବ୍ୟେ" ।

କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀ କାବ୍ୟର ଏହିପରି ବିଭିନ୍ନ ପଦ ଆଲୋଚନା କଲେ ମନେ ହେବ, ଏ କାବ୍ୟରଚନା ବେଳକୁ କବି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପେ

କାବ୍ୟରଚନା କ୍ଷେତ୍ରରେ ସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିପାରିଥିଲେ । ଯା’ର ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାବୀ ଫଳସ୍ୱରୂପ ତାଙ୍କର ଦୃଢ଼ ଆତ୍ମବିଶ୍ୱାସ ଜାତ ହୋଇଥିଲା ଯେ ସେ ପ୍ରାକୃତ ଭାଷାରେ ନୈଷଧୀୟ ଚରିତମ୍ ସମକକ୍ଷ ଏକ କାବ୍ୟରଚନା କରୁଅଛନ୍ତି ।

ଏଠାରେ ଆଉ ଏକ ବିଷୟ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବା କଥା । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଯେଉଁ ନୈଷଧ ପରାଜେ଼ୟ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିବାର ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ଗୋଟିଏ ଜାତିର ବିଳମ୍ବିତ ଅଦମ୍ୟ ଆକାଂକ୍ଷା ସ୍ଥିର ଦଣ୍ଡାୟମାନ । ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଆଦ୍ୟପାଦରୁ ପୁରାଣ ତଥା ପ୍ରଚଳିତ କଥା କଦମ୍ବର ପ୍ରେରଣା ନେଇ ସ୍ୱକୀୟ ଶୈଳୀ ପୁଷ୍ଟ ଯେଉଁ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିଲା, ତାହା ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗ ବେଳକୁ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ପରିଶୀଳନଶୀଳ ଉତ୍କଳୀୟ କବିମଣ୍ଡଳୀଦ୍ୱାରା ଲାଳିତପାଳିତ ହୋଇ ସଂସ୍କୃତ ରୂପ ଓ ସଂସ୍କୃତ ପରିଚ୍ଛଦ ଧାରଣ କରିବା ପାଇଁ ଆରମ୍ଭ କରିପାରିଥିଲା । ପ୍ରାକୃତ ଓ ଅପଭ୍ରଂଶ କବିମାନଙ୍କର ସହାୟତାରେ ଯେଉଁ ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟ କୌଶଳ ଆଳଙ୍କାରିମାନଙ୍କ ନିର୍ମିତ ରୁଦ୍ଧ ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରୁ ବହିର୍ଗତ ହୋଇ ସ୍ୱୀୟ ଗୁଣ୍ଠିଚ୍ଛେଦକ ପାଳନ କରିଥିଲା, ତାହା ସପ୍ତଦଶ ଶତକର ସଂସ୍କୃତପ୍ରେମୀ ଓଡ଼ିଆ କବିମାନଙ୍କର କାବ୍ୟ ବିମାନ ଆରୋହଣ କରି ପୁଣି ତାର ବାହୁଡ଼ା ବିଜୟ ଆରମ୍ଭ କଲା । ବିଷ୍ଣୁଦାସ, ରଘୁନାଥ, ହରିଚନ୍ଦନ, ଲୋକନାଥ ବିଦ୍ୟାଧର, ଧନଞ୍ଜୟ ଭଞ୍ଜ ପ୍ରଭୃତି କାବ୍ୟସ୍ରଷ୍ଟାବୃନ୍ଦ ଏ କାବ୍ୟ କୌଶଳକୁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ପାହାଚ ଅତିକ୍ରମ କରାଇବା ନିମିତ୍ତ ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିଲାବେଳେ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତକର ଆଦ୍ୟ ଭାଗରେ ବଳିଷ୍ଠ ପ୍ରତିଭା ପ୍ରଣୋଦିତ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଲେଖନୀ ତାକୁ ‘ବାଇଶି ପାହାଚ’ ଅତିକ୍ରମ କରାଇ ପୁଣି ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟ ମନ୍ଦିରର ରତ୍ନସିଂହାସନ ଉପରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରାଇବା ନିମିତ୍ତ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରିଥିଲା । ଯେଉଁ କବିମାନେ ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟକୁ ସଂସ୍କୃତ ଓ ମାର୍ଜିତ କରାଇ ତାକୁ ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟଶ୍ରୀର ସମକକ୍ଷ କରାଇବା ନିକାଶେ ଅଶ୍ରାନ୍ତ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା କରୁଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କର ଆଦର୍ଶ ରୂପେ ରହିଥିଲା ସଂସ୍କୃତ ଭାରତୀ ଭଣ୍ଡାରର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ କାବ୍ୟରତ୍ନ ନୈଷଧୀୟ ଚରିତମ୍ । ଦୀର୍ଘ ଦୁଇ ଶତାବ୍ଦୀ ବ୍ୟାପୀ ଉତ୍କଳୀୟ କବିବୃନ୍ଦ ଯେଉଁ କାବ୍ୟର ଅନୁରୂପ ଏକ ସର୍ବାଙ୍ଗସୁନ୍ଦର କାବ୍ୟରଚନାର ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖି ଆସୁଥିଲେ, ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ତାକୁ ସଫଳ କଲେ ସ୍ୱୀୟ କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀ କାବ୍ୟରଚନା କରି । କିନ୍ତୁ ତା

ପୂର୍ବରୁ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ମଧ୍ୟ ଯେ ସେ ପ୍ରକାର ସ୍ୱପ୍ନ ଦର୍ଶନରୁ ବଞ୍ଚିତ ଥିଲେ, ଏହା କୁହାଯାଇ ନପାରେ । ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ କାବ୍ୟସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରଥମ ଓ ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ଆଦର୍ଶ ଥିଲା ଶ୍ରୀହର୍ଷଙ୍କ ନୈଷଧୀୟ ଚରିତମ୍ । କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀ ରଚନାର ଅବ୍ୟବହିତ ପୂର୍ବରୁ ସେ ଯେଉଁ କାବ୍ୟସମୂହ ରଚନା କରିଥିଲେ, ତାହା ଯେ ନୈଷଧଦ୍ୱାରା ବିଶେଷ ଭାବେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ଏହା କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ମାତ୍ର । ଚନ୍ଦ୍ରଲେଖାଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଲାବଣ୍ୟବତୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଉଭୟ କାବ୍ୟକୁ ଆଲୋଡନ କଲେ ନୈଷଧ କାବ୍ୟର ଅନୁରୂପ ବହୁ ପଂକ୍ତି ସମାଲୋଚକର ଦୃଷ୍ଟିପଥାରୂଢ଼ ହେବ । ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ ଦୁଇଟି ଉଦାହରଣ ପ୍ରଦାନ ଯଥେଷ୍ଟ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଚନ୍ଦ୍ରଲେଖା କାବ୍ୟରେ ହଂସ ଯେତେବେଳେ ରାଜକୁମାରଠାରୁ ବିଦାୟ ନେଇ ରାଜକୁମାରୀର ନଗର ଅଭିମୁଖରେ ଗମନ କରୁଛି, ସେତେବେଳେ କବି ଲେଖିଛନ୍ତି—

ଅତି ହରଷମାନସେ କଲା ଅନୁକୂଳ
ପଥରେ ଦେଖିଲା ତାକୁ ପରମ ମଙ୍ଗଳ ଯେ ।
ପ୍ରଥମେ ଲୋଚନ ପଥ ସୁଫଳ କାରଣ
କଳସ ଜଳ ସହିତ କଲା ଦରଶନ ଯେ ।

× × ×

ଦେଖିଲା ନଗର ଦୂରୁ ଦିଶୁଛି ରୁଚିର
ଚିରଳମାନେ ପବନେ ଚଳନ୍ତି ସଧୀର ହେ ।
ସଉଧ ସଦନ କଇଳାସ ଶୃଙ୍ଗ ପ୍ରାୟେ
ସର୍ବରାଜ ରାଜଦ୍ୱିଜ ରାଜ ଶୋଭା ପାୟେ ହେ । (୧)

ଏହା ସହିତ ଅକ୍ଷରଶଃ ସାମ୍ୟଥିବା ନୈଷଧୀୟ ବର୍ଣ୍ଣନା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରନ୍ତୁ । ଅନୁରୂପ ସ୍ଥଳରେ ଶ୍ରୀହର୍ଷ ଲେଖିଛନ୍ତି—

ପ୍ରଥମଂ ପଥି ଲୋଚନାତିଥିଂ ପଥିକପ୍ରାର୍ଥିତସିଦ୍ଧିଶଂସିନମ୍
କଳସଂ ଜଳସଂଭୃତଂ ପୁରଃ କଳହଂସଃ କଳୟାମ୍ବଭୂବ ସଃ ।

× × × ×

(୧) ଚନ୍ଦ୍ରଲେଖା ପୋଥି—ଛୁ ୭ ମ

ଅଥ ଭୀମ ଭୁଜେନ ପାଳିତା ନଗରୀ ମଞ୍ଜୁର ସୌଧରାଜିତା
ପତଗସ୍ୟ ଜଗାମ ଦୃକ୍‌ପଥଂ ହର-ଶୈଳୋପମ-ସୌଧ-ରାଜିତା (୨)

ନୈଷଧ କାବ୍ୟକୁ ଶ୍ଳୋକଶଃ ଅନୁସରଣ କରିବା କୌଶଳ ଅବଶ୍ୟ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାବ୍ୟରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ ନାହିଁ । କବି'ଲେଖନୀ ଯେତେବେଳେ କ୍ରମଶଃ ସିଦ୍ଧିଲାଭ ପଥରେ ଅଗ୍ରସର ସେତେବେଳେ କବି ମଧ୍ୟ ଶବ୍ଦକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି କେବଳ ଭାବର ଅନୁସରଣ କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟିତ । ଅର୍ଥାତ୍ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାବ୍ୟମାନଙ୍କରେ ସେ ନୈଷଧର ଭାବକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ନିଜ କାବ୍ୟର ଆନ୍ତରିକ ସୁଷମାକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରିବା ନିମିତ୍ତ ପ୍ରୟାସୀ ହୋଇ ଉଠିଛନ୍ତି । ଏ ପ୍ରଭାବର ନିଦର୍ଶନ ଭଞ୍ଜ ସାହିତ୍ୟରେ ଆଦୌ ବିରଳ ନୁହେ । ଦମୟନ୍ତୀଙ୍କ ବଦନ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ ଶ୍ରୀହର୍ଷ ଲେଖିଥିଲେ—

ଧୃତଲାଞ୍ଛନ ଗୋମୟାଞ୍ଜନଂ ବିଧୁମାଲେପନପାଣ୍ଡୁରଂ ବିଧିଃ
ଭ୍ରମୟତ୍ୟୁଚିତଂ ବିଦର୍ଭଜାନନନୀରାଜନ ବର୍ଦ୍ଧମାନକମ୍ । (୩)

ଏହି ପଦଟିର ଭାବକୁ ନେଇ ଉପେନ୍ଦ୍ର ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କ ମୁଖଶ୍ରୀ ବର୍ଣ୍ଣନା ବେଳେ କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି—

ସୁକୁମାରୀ ବଦନ କେଉଁ ଝଳି
ସୁଧାକର ତ ବନ୍ଦାପନ ମାଳୀ ।
ସମ୍ଭାବିତ କଳଙ୍କକୁ ଅନାଇ
ସେ କି ଦୂର୍ବାଦଳ ଘେନି ଶୋଭଇ । (୪)

ଏହିପରି ଅସଂଖ୍ୟ ଉଦାହରଣ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇପାରେ । ଏ ସବୁରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ଯେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ସ୍ୱୀୟ କାବ୍ୟମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ନୈଷଧର ଅନୁସରଣ କରିବା ନିମିତ୍ତ ହିଁ କବି ଜୀବନର ପ୍ରାରମ୍ଭରୁ ସଚେଷ୍ଟ

---

(୨) ନୈଷଧୀୟ ଚରିତମ୍—୨।୬୫ ଓ ୭୩ ।
(୩) ନୈଷଧୀୟ ଚରିତମ୍— ୨।୨୬ ।
(୪) ସୁଭଦ୍ରା ପରିଣୟ—ଛା ୧୧।୩୧-୩୨ ।

ହୋଇ ଉଠିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏ ଅନୁସରଣ ତଥା ଅଧ୍ୟବସାୟ ଫଳରେ ସେ ଯେଉଁ କବିତ୍ୱ ଶକ୍ତି ଲାଭ କରିଛନ୍ତି, ତାହା କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀ କାବ୍ୟରେ ତା'ର ପରିଣତ ରୂପ ପ୍ରକଟିତ କରି କବିକଣ୍ଠରେ ଆତ୍ମପ୍ରତ୍ୟୟର ବାଣୀ ଝଂକୃତ କରିଛି — 'ଯେନ ନୈଷଧ ପରସ୍ପରେ' । ଗୋଟିଏ ଜାତିର କାବ୍ୟିକ ଆକାଂକ୍ଷା ସ୍ପର୍ଦ୍ଧା ସମସ୍ତ ପରେ ଯେପରି ସଫଳ ହୋଇଛି ଏ କାବ୍ୟରେ । ଅର୍ଜୁନ ଦାସଙ୍କଠାରୁ ଧନଞ୍ଜୟଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେତେ କବି କାବ୍ୟରଚନା କରି ଏ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ଉପନୀତ ହେବା ନିମିତ୍ତ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ସେ ଲକ୍ଷ୍ୟରେ ଆସି ହଠାତ୍ ସେ ପହଞ୍ଚି ଯାଇଛନ୍ତି, ଅବଶ୍ୟ ଏକଥା କୁହାଯାଇ ନପାରେ । ଏଥିପାଇଁ ଏ ସମସ୍ତେ ଯେତିକି ସଂଖ୍ୟକ କାବ୍ୟ ରଚନା କରିଛନ୍ତି, କେବଳ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ସେତିକି ସଂଖ୍ୟକ କାବ୍ୟରଚନା କରିବାକୁ ପଡ଼ିଛି । କିନ୍ତୁ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଏତିକି ଯେ ଅନ୍ୟମାନେ ନୈଷଧର ଅନୁସରଣକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲାବେଳେ ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ଏହାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟସିଦ୍ଧି ନିମିତ୍ତ ଏକ ସାଧନ ରୂପେ ହିଁ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଫଳରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ନୈଷଧୀୟ ସୁଷମା ସମନ୍ୱିତ ଏକ ଅପୂର୍ବ କାବ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇପାରିଛି ।

ଉପରୋକ୍ତ ଏ ସମସ୍ତ ଆଲୋଚନାରୁ, ଏଣୁ, ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ ଯେ 'ଯେନ ନୈଷଧ ପରସ୍ପରେ' ଉକ୍ତି ମଧ୍ୟରେ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ବିନମ୍ର କାକୁତି କି ସ୍ୱୀକୃତି ନାହିଁ ଅଛି ଅଧ୍ୟବସାୟ ଲବ୍ଧ ଆତ୍ମବିଶ୍ୱାସର ଅକୁଣ୍ଠ ପରିପ୍ରକାଶ । ଏ ବାଣୀ ନୈଷଧୀୟ ଚରିତମ୍ ରଚନା କରିବା ପରେ ଶ୍ରୀହର୍ଷଙ୍କ କଣ୍ଠରୁ ମଧ୍ୟ ଆମେ ଶୁଣିବାକୁ ପାଇଥିଲୁ "ମୁଁ ଜ୍ଞାତସାରରେ ଏ କାବ୍ୟର ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ କାବ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥି (ଦୁର୍ବୋଧ ଶ୍ଳୋକ) ବିନ୍ୟସ୍ତ କରିଅଛି । ଏଣୁ ଯେ ନିଜକୁ ନିଜେ ପଣ୍ଡିତ ମନେ କରେ ଏବଂ ବଳପୂର୍ବକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ, ସେ ପ୍ରକାର ଖଳବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଆସି ଏହି କାବ୍ୟରେ କ୍ରୀଡ଼ା କରନ୍ତୁ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଯେ ଭକ୍ତି ଓ ବିଶ୍ୱାସ ସହିତ ସେବିତ-ଗୁରୁ ଏବଂ ତାଙ୍କର ନିକଟରୁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଶ୍ରବଣ କରି ଯେ ଦୁରୂହ ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକର ସନ୍ଧିସମାସ ଛିନ୍ନ କରିବା ପାଇଁ ସାମର୍ଥ୍ୟ ଅର୍ଜ୍ଜନ କରିଛି, ସେ ପ୍ରକାର ସୁଧୀ ଏ କାବ୍ୟର ରସ ତରଙ୍ଗରେ ନିମଜ୍ଜିତ ହୋଇ ଆନନ୍ଦ ଲାଭ କରୁ ।" (୫)

---

(୫) ଗ୍ରନ୍ଥ ଗ୍ରନ୍ଥିରିହ କ୍ୱଚିତ୍ କ୍ୱଚିଦପି ନ୍ୟାସି ପ୍ରୟତ୍ନାନ୍ମୟା
ପ୍ରାଜ୍ଞମ୍ମନ୍ୟମନା ହଠେନ ପଠିତୀ ମାସ୍ମିନ୍ ଖଳଃ ଖେଲତୁ ।

ଆତ୍ମବିଶ୍ୱାସର ଅନ୍ୟତମ ପରିପ୍ରକାଶ ମଧ୍ୟ ଆମେ 'ଚିତ୍ରକାବ୍ୟ ବନ୍ଧୋଦୟ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଶୁଣିବାକୁ ପାଇଥାଉଁ । କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀ ରଚିତ ହେବା ପରେ କବି ଆତ୍ମତୃପ୍ତିରେ ବିଭୋର । ନିଜ କାବ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ଅଭିମତ ପ୍ରଦାନ କରିବାକୁ ଯାଇ ସେ କହିଛନ୍ତି ଏ କାବ୍ୟ କୋଟିଏ ଶୁଦ୍ଧ କାବ୍ୟରୂପକ ତାରକାମାନଙ୍କର ଦୀପ୍ତିକୁ ମ୍ଳାନୀଭୂତ କରିବା ନିମିତ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରମା ତୁଲ୍ୟ ଦେଦୀପ୍ୟମାନ (୬) । ଏହା ପଣ୍ଡିତ ମଣ୍ଡଳୀରେ ପ୍ରଚଳିତ ନୈଷଧ ସମ୍ପର୍କୀୟ ଗୌରବୋକ୍ତିର ଅନୁରୂପ ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

ଏସବୁ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କଲେ 'ଘେନ ନୈଷଧ ପରାସ୍ତେ' ଯେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କ ଆତ୍ମପ୍ରତ୍ୟୟଶୀଳ ମାନସର ଦାମ୍ଭିକ ଉଦ୍‌ଘୋଷଣା ଏକଥା ଅସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇ ନପାରେ । ତା' ହେଲେ କାଳିଦାସୀୟ ରଘୁବଂଶମ୍ କିମ୍ବା କୁମାରସମ୍ଭବମ୍, ଭାରବିଙ୍କ କିରାତାର୍ଜ୍ଜୁନୀୟମ୍ ଏବଂ ମାଘଙ୍କ ଶିଶୁପାଳବଧମ୍ ତୁଲ୍ୟ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ବୋଲି ନକହି ଉପେନ୍ଦ୍ର କେବଳ 'ଘେନ ନୈଷଧ ପରାସ୍ତେ' ବୋଲି କହିଲେ କାହିଁକି ? ଏହାର ଉତ୍ତରରେ ଏତିକି କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ସମସାମୟିକ ତଥା ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଉତ୍କଳୀୟ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏ କାବ୍ୟର ହିଁ ଥିଲା ବିଶେଷ ସମାଦର । ଏହାର ପ୍ରମାଣ ମଧ୍ୟ ବିରଳ ନୁହେଁ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରୁ ଯେଉଁ ତାଳପତ୍ର ପୋଥି ସଂଗୃହୀତ, ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ଆମେ ଦେଖୁ ଉତ୍କଳୀୟ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ରଚିତ ଟୀକାଯୁକ୍ତ ବହୁ ନୈଷଧୀୟ ଚରିତମ୍ ସମ୍ବଳିତ ପୋଥି । କୁମାର କିମ୍ବା

ଶ୍ରଦ୍ଧାରାଦ୍ଧଗୁରୁଶ୍ଲଥୀକୃତ ଦୃଢ଼ଗ୍ରନ୍ଥିଃ ସମାସାଦୟ—
ତ୍ୱେତତ୍ କାବ୍ୟରସୋର୍ମ୍ମିମଜ୍ଜନସୁଖଂ ବ୍ୟାସଜ୍ଜନଂ ସଜ୍ଜନଃ ॥
ନୈଷଧୀୟ ଚରିତମ୍—୨୨।୧୫୪ ଶ୍ଳୋ।

(୬) କୋଟିଏ ଶୁଦ୍ଧ ତାରା ଚନ୍ଦ୍ରମା ପରି
ଯା ନାମ କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସୁନ୍ଦରୀ । —ଚିତ୍ରକାବ୍ୟ ବନ୍ଧୋଦୟ
ତୁଳନୀୟ —'ତାବତ୍ ଭା ଭାରବେର୍ଭାତି ଯାବନ୍ମାଘସ୍ୟ ନୋଦୟଃ',
ଏବଂ 'ଉଦିତେ ନୈଷଧେ କାବ୍ୟେ କ୍ୱ ମାଘଃ କ୍ୱ ଚ ଭାରବିଃ' ।

ରଘୁବଂଶ କାବ୍ୟ ଉପରେ ବିଦ୍ୟାଧର ପ୍ରଭୃତି ସ୍ୱଳ୍ପ କେତେକ ପଣ୍ଡିତ ଟୀକା ରଚନା କରିଥିଲାବେଳେ ନୈଷଧ କାବ୍ୟ ଉପରେ ବିଭିନ୍ନ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ବହୁ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଟୀକା ଅଧୁନା ଉପଲବ୍ଧ । ଏତଦ୍ ବ୍ୟତୀତ ଆଉ କେତେକ ପଣ୍ଡିତ ମଧ୍ୟ ଟୀକା ରଚନା କରିଥିବା ଉପଲବ୍ଧ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପୋଥିରୁ ଏବଂ କିମ୍ବଦନ୍ତୀରୁ ଜଣାଯାଇଥାଏ । ଶ୍ରୀହର୍ଷଙ୍କ ସମସାମୟିକ ତଥା ତାଙ୍କ ସହ ସାକ୍ଷାତ୍ ସମ୍ପର୍କରେ ଆସିଥିବା ବିଶିଷ୍ଟ ଆର୍ଯ୍ୟା ସପ୍ତସତୀ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣେତା ଗୋବର୍ଦ୍ଧନାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ସୁଯୋଗ୍ୟ ଭ୍ରାତା ଉଦୟନାଚାର୍ଯ୍ୟ ଏ କାବ୍ୟ ଉପରେ ପ୍ରଥମ ଟୀକା ରଚନା କରିଥିଲେ । ଏହା କେବଳ ଉତ୍କଳଦେଶରେ ରଚିତ ନୈଷଧୀୟ ଟୀକାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଥମ ନୁହେଁ, ସମଗ୍ର ଭାରତ ବର୍ଷରେ ଏହା ଏ କାବ୍ୟ ଉପରେ ସର୍ବପ୍ରଥମ ଟୀକା । (୭) ଏହା ପରେ ପରେ କେତେ ବର୍ଷ ଧରି ନୈଷଧର ଗମ୍ଭୀର ଆଲୋଚନ ତଥା ଆଲୋଡନ ଫଳରେ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ବହୁ କବି ଓ ପଣ୍ଡିତ ଏ କାବ୍ୟର ଟୀକା ଟିପ୍ପଣୀ କରିବାରେ ଲେଖନୀ ଚାଳନ କରିଛନ୍ତି । କବିରତ୍ନ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ମିଶ୍ରଙ୍କ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଟୀକା, କବିରାଜ ଗୋପୀନାଥ ରଥଙ୍କ ହର୍ଷହୃଦୟ ନାମ୍ନୀ ଟୀକା, ଚମ୍ପୂକାର ଚନ୍ଦ୍ରଶେଖର ରାୟଗୁରୁ, ମହାମହୋପାଧ୍ୟାୟ ନରହରି ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ଟୀକାଗୁଡ଼ିକ ଏ ଭୂମିରେ ନୈଷଧ କାବ୍ୟର ଲୋକପ୍ରିୟତା ସମ୍ପର୍କରେ ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ ପ୍ରଦାନ କରନ୍ତି । କେବଳ ଟୀକା ଟିପ୍ପଣୀ କରି ଯେ ଉତ୍କଳୀୟମାନେ ଏ କାବ୍ୟର ରସପାନରେ ଆପ୍ୟାୟିତ ଥିଲେ ତାହା ନୁହେଁ, ବହୁ କବି-ପଣ୍ଡିତ ଏହାର ଅନୁସରଣରେ କାବ୍ୟରଚନା କରିବା ପାଇଁ ସାଧୁ ଉଦ୍ୟମ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ । ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ବିଶିଷ୍ଟ କବି କୃଷ୍ଣାନନ୍ଦ ସାନ୍ଧିବିଗ୍ରହିକ ମହାପାତ୍ର ନୈଷଧୀୟ ବିଷୟବସ୍ତୁ ତଥା ଶୈଳୀର ଅନୁସରଣରେ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ସହୃଦୟାନନ୍ଦ ମହାକାବ୍ୟ ରଚନା କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ । ଏତଦ୍ ବ୍ୟତୀତ ଉତ୍କଳଭୂମିରେ ରଚିତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ମହାକାବ୍ୟ-ଗୁଡ଼ିକୁ ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଜଣାଯିବ ଯେ ଏମାନେ ବିଶେଷତଃ ଶ୍ରୀହର୍ଷଙ୍କ ଅପୂର୍ବ ସୃଷ୍ଟିକୁ ହିଁ (ସମୟେ ସମୟେ ଜୟଦେବଙ୍କ ଗୀତଗୋବିନ୍ଦ) ସ୍ୱ ସ୍ୱ କାବ୍ୟରଚନାର ଆଦର୍ଶ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଲଳିତ ଅନୁପ୍ରାସ,

(୭) Introduction to the Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts—
Edited by Sri K N. Mahapatra, Vol II P. XXI

ପାଣ୍ଡିତ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଶ୍ଳେଷ ତଥା ଯମକ ଏବଂ ବହୁ ବିଚିତ୍ର ଅର୍ଥାଳଙ୍କାରଦ୍ୱାରା ଅନୁରଞ୍ଜିତ ହୋଇ ଏ କାବ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ନୈଷଧୀୟ ଚରିତମ୍‌ର ହିଁ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଜୟଗାନ କରିଯାଇଛନ୍ତି ବୋଲି କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ ।

ଓଡ଼ିଶାରେ ଏ କାବ୍ୟର ବହୁଳ ପ୍ରଚଳନ ତଥା ଅସୀମ ଲୋକପ୍ରିୟତାର ହୁଏତ ଦୁଇଟି କାରଣ ହୋଇପାରେ । ପ୍ରଥମତଃ ଓଡ଼ିଶାର ପଣ୍ଡିତମଣ୍ଡଳୀଙ୍କ ମାନସିକ ଆଭିମୁଖ୍ୟ ଏବଂ ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ଉତ୍କଳ ଭୂମିରେ ଏ କାବ୍ୟର ଆଶୁ ପରିସ୍ତରଣ ।

ପ୍ରଥମତଃ ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ କଳା, ସ୍ଥାପତ୍ୟ, ଧର୍ମ, ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରଭୃତିର ଅନୁଶୀଳନ କଲେ ଏ ଜାତିର ମାନସିକ ଆଭିମୁଖ୍ୟର ଏକ ସ୍ପଷ୍ଟ ସ୍ୱରୂପ ପାଠକ ତଥା ସମାଲୋଚକ ଉପଲବ୍ଧି କରିପାରିବ । ଏ ଜାତି ସେତେବେଳେ ଯେପରି ରସିକ ଥିଲା ସେପରି ଥିଲା କର୍ମଠ ତଥା ଜ୍ଞାନପିପାସୁ । ଅସଂଖ୍ୟ ଶିଳାଗାତ୍ରରେ ଉତ୍କୀର୍ଣ୍ଣ ଭାସ୍କର୍ଯ୍ୟ ରାଶି ତାର ରସମୟ-ପ୍ରାଣତାର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରେ । ରସଗ୍ରାହୀ ରାଜପୁରୁଷମାନଙ୍କର ମନସ୍ତୁଷ୍ଟି ନିମିତ୍ତ ବାସ୍ତୁପୁନ ଯେପରି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶିଳାଖଣ୍ଡରେ ଜୀବନ ଲାଭ କଲେ, ତାହା ବିଚାର କଲେ ଏ ଜାତିର ମାନସାଲୋକ ସେ ଯୁଗରେ କିପରି ସରସ ଓ ସୁଦୀପ୍ତ ଥିଲା ତାହାର ଏକ ସ୍ପଷ୍ଟ ଧାରଣା କରିହୁଏ । ଯେଉଁ ଦେଶର ଶିଳ୍ପୀ ସ୍ୱୀୟ ନିହାଣ ମୁଗୁରରେ ଏ ପ୍ରକାର ଅପୂର୍ବ ତଥା ଜୀବନ୍ତ କଳାଚାତୁର୍ଯ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିବାରେ ଥିଲା ଏକାନ୍ତ ସମର୍ଥ, ସେ ଦେଶର କବି ଓ ପଣ୍ଡିତ ଯେ ଅକ୍ଷର ମାଧ୍ୟମରେ ତା'ର ଏହି ରସିକ ହୃଦୟର ପରିପ୍ରକାଶ କରିଥିବ, ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ କରିବାର କ'ଣ ଅଛି ? ଗୋଟିଏ କଥାରେ କହିଲେ ଶୃଙ୍ଗାରରସର ମଧୁସାଗର ମଧ୍ୟରେ ନିମଜ୍ଜିତ ରହି ଜୀବନ ଯାପନ କରିବାରେ ହିଁ ଉତ୍କଳୀୟ ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ ପାଉଥିଲା ପରମ ଆନନ୍ଦ । ରାଜସଭାମାନଙ୍କରେ ଶୃଙ୍ଗାରରସର ଯେଉଁ ଅବାଧ ଚର୍ଚ୍ଚା ଚାଲିଥିଲା, ତାକୁହିଁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ବୋଧହୁଏ ଭକ୍ତି ବୈଭବକାର ଲେଖିଥିଲେ—

ଯେ କାମସ୍ୟ ବଶେ ବସନ୍ତି ମନୁଜା ମାଳା ବିଭୂଷୋଜ୍ଜ୍ୱଳାଃ
ଶ୍ରୀଖଣ୍ଡୋକ୍ଷିତବୃତ୍ତ ଭ୍ରମରତପ୍ୟୈସ୍ତେ ପଣ୍ଡିତା ମଣ୍ଡିତାଃ ।
ଯେ ବୈରାଗ୍ୟମୁପେତ୍ୟ ମୁକ୍ତମତୟୋ ନିନ୍ଦନ୍ତି ତାବନ୍ନରାଃ
କଂଥା-କମ୍ବଳ-ଚର୍ମ ଖର୍ପର ଧରାସ୍ତେ ପଣ୍ଡିତା ଦଣ୍ଡିତାଃ ॥

କିନ୍ତୁ କାମକ୍ରୀଡ଼ା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଶାସ୍ତ୍ରକ୍ରୀଡ଼ା ମଧ୍ୟ ସେ ଯୁଗର ପଣ୍ଡିତମଣ୍ଡଳୀର ଥିଲା ଅନ୍ୟତମ ବିଳାସ । ଏମାନଙ୍କର ଜ୍ଞାନ ଆହରଣ ପିପାସା ଦେଖିଲେ ଆଜିର ପାଠକ ବିସ୍ମିତ ହୁଏ । ବିଭିନ୍ନ ଶାସ୍ତ୍ର ଆଲୋଡ଼ନ ତଥା ଅନୁଶୀଳନ କରି ଏମାନେ ଯେପରି ବହୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନ କରିଯାଇଛନ୍ତି, ତାହା ବାସ୍ତବରେ ଅପରିକଳ୍ପନୀୟ । ବେଦ, ବେଦାନ୍ତ, ସ୍ମୃତି, ଶ୍ରୁତି, ଆୟୁର୍ବେଦ, ଧନୁର୍ବେଦ, ବାସ୍ତୁବିଦ୍ୟା, ଗାନ୍ଧର୍ବ ବିଦ୍ୟା, ଜ୍ୟୋତିଷ, ପୁରାଣ, କାବ୍ୟ, ନାଟକ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ବୌଦ୍ଧିକ ପରିସରରେ ଏମାନେ ଥିଲେ ବିଚରଣଶୀଳ । ମନେହୁଏ ଏହି ଜ୍ଞାନାନୁସରଣ ପିପାସାହିଁ ସେମାନଙ୍କୁ ଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ଶୁଦ୍ଧା ଭକ୍ତିମାର୍ଗରୁ ବିଚ୍ୟୁତ କରି ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା ଭକ୍ତିମାର୍ଗର ପଥିକ କରିବା ପାଇଁ ସମର୍ଥ ହୋଇଥିଲା । ସେମାନେ ରସିକ ହେଲେ ହେଁ ଥିଲେ ପଣ୍ଡିତ, କାମକଳାବିଳାସୀ ହେଲେ ହେଁ ଥିଲେ ଶାସ୍ତ୍ରସରୋବରର କ୍ରୀଡ଼ିତ ରାଜହଂସ । ଏଣୁ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ରସିକତା, ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ-କାବ୍ୟବିଳାସ, ବୌଦ୍ଧିକ-ଆନନ୍ଦ-ନିଃସ୍ୟନ୍ଦିନୀ-ବାଣୀ ଥିଲା ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଉତ୍କଳୀୟ ପଣ୍ଡିତ ତଥା କବିର ଏକାନ୍ତ ନିଜସ୍ୱ । ଫଳରେ ତା'ର ଆନନ୍ଦମୟ କୋଷ ତଥା ବିଜ୍ଞାନମୟ କୋଷକୁ ଯେଉଁ କାବ୍ୟ ସୁମିଷ୍ଟ ଖାଦ୍ୟ ଯୋଗାଇ ପାରିଥିଲା, ତାକୁ ହିଁ ସେ ଅଶେଷ ପରିତୃପ୍ତିର ସହ ଆଦର ଦେଇଥିଲା । ଶାସ୍ତ୍ରକାବ୍ୟରେ ସେ ଥିଲା ବିଳାସୀ । ଏଣୁ ନୈଷଧୀୟ ଚରିତମ୍ ତୁଲ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରକାବ୍ୟ ଏ ଦେଶର ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀ ତଥା କାବ୍ୟପ୍ରଣେତାମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଅଶେଷ ଲୋକପ୍ରିୟତା ଲାଭ କରି ସେମାନଙ୍କ କାବ୍ୟ ଜୀବନର ପଥିକୃତ୍ ହେବା ନିମିତ୍ତ ସାମର୍ଥ୍ୟ ଲାଭ କରିଥିଲା । ନୈଷଧୀୟ କାବ୍ୟର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ଜଣେ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ସମାଲୋଚକ ଯାହା ଉଲ୍ଲେଖ କରିଯାଇଛନ୍ତି, ତାହା ଏଠାରେ ପ୍ରଣିଧାନଯୋଗ୍ୟ—

"Man is not a mere emotion; man has his intellect and a full satisfaction for a man is when man's emotions and intellect are also satisfied. Here (in Naisadha) there is sufficient scope for the satisfaction of the intellect of man along with the emotions of man. It is this balance between the two

major factors in the inner constitution of man that makes the poem great and that made the poem the ideal one for the Indian mind. Art saturated with intellectualism and intellectualism mixed with art this is the ideal found worked out in this poem." (୮)

ଏହା ହିଁ ଯଦି ହୁଏ ନୈଷଧ କାବ୍ୟର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ, ତାହାହେଲେ ଓଡ଼ିଶାର ରସିକପଣ୍ଡିତମାନେ ଯେ ଏହାକୁ ପରମ ଆଦରର ସହ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବେ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ କଣ ଅଛି ।

ଦ୍ୱିତୀୟତଃ କେତେକ ସମାଲୋଚକଙ୍କ ମତରେ ଶ୍ରୀହର୍ଷ ଉତ୍କଳ ଭୂମିରେ ଅବସ୍ଥାନ କରି ହିଁ ସ୍ୱୀୟ ନୈଷଧୀୟ ଚରିତମ୍ ରଚନା କରିଥିଲେ । ଉତ୍କଳୀୟ 'ଆସ୍ଥରବସ୍ଥର, ଚଳଣି କରଣୀ, ଧର୍ମଧାରଣା, ପର୍ବପର୍ବାଣି ପ୍ରଭୃତିରେ' ଯେଉଁ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ, ସେଗୁଡ଼ିକର ଅନୁପ୍ରବେଶ କାବ୍ୟର ବହୁସ୍ଥଳରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହେଉଥିବାରୁ ଏପ୍ରକାର ଏକ ମତବାଦର ସୃଷ୍ଟି । ଏହାର ଆଦ୍ୟ ପ୍ରଖ୍ୟାପକ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ କେଦାରନାଥ ମହାପାତ୍ର ସ୍ୱପକ୍ଷ ସମର୍ଥନ ନିମିତ୍ତ ଯେଉଁ କେତୋଟି ବଳିଷ୍ଠ ଯୁକ୍ତି ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଛନ୍ତି, ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଭିତ୍ତିହୀନ ତଥା ଅଳୀକ ବୋଲି କହିବା ଆଦୌ ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ । (୯) ଅବଶ୍ୟ ଯେଉଁ ଯୁକ୍ତିବଳରେ ନୈଷଧକାରଙ୍କୁ ଏ ଦେଶର ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ କରାଯାଇପାରେ, ସେହି ଯୁକ୍ତିବଳରେ ହିଁ ଏ ଦେଶରେ ନୈଷଧର ଲୋକପ୍ରିୟତାର କାରଣ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରାଯାଇପାରେ । ଅର୍ଥାତ୍ ଏ ଦେଶର ପ୍ରାଣଶକ୍ତି ନେଇ ଏଇ ଜଳବାୟୁରେ ଗଢ଼ି ଉଠିଥିବା ଏକ ସ୍ୱଭାବସୁନ୍ଦର କାବ୍ୟ ଯେ ଏ ଦେଶର ଜ୍ଞାନପିପାସୁ ରସିକ ଜନସମାଜର ବହୁଳ ଆଦର ଓ ସମର୍ଥନ ଲାଭ କରିଥିବ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ପ୍ରକାଶ

---

(୮) A Survey of Sanskrit Literature—
Prof. C. Kunhan Raja, P. 148

(୯) Intorduction to the Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts—Vol. II— P XVII to XXV

କରାଯାଇ ନପାରେ । ଫଳରେ ଏ ଦେଶର ପଣ୍ଡିତମଣ୍ଡଳୀ ଉତ୍ସପୂର୍ଣ୍ଣ କାଳିଦାସୀୟ କାବ୍ୟଶୈଳୀ ପରିବର୍ତ୍ତେ ସ୍ୱଦେଶୀୟ ନୈଷଧୀୟ ଶୈଳୀର ଅନୁସରଣ କରିବା ପାଇଁ ହୋଇ ଉଠିଛି ଅଧିକ ତତ୍ପର ।

ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ କାରଣ ସମୂହରୁ ଷୋଡ଼ଶ-ସପ୍ତଦଶ ଶତାବ୍ଦୀବେଳକୁ ନୈଷଧୀୟ ଚରିତମ୍ ଏ ଦେଶର ପଣ୍ଡିତ ସମାଜକୁ ମନ୍ତ୍ରମୁଗ୍ଧ କରିଥିବା ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଏଥିରୁ ରସପାନ କରି ସେମାନେ ପଣ୍ଡିତ ବୋଲି ଆତ୍ମଶ୍ଳାଘା ପ୍ରକାଶ କରିପାରୁଥିଲେ । ରାଜସଭାରେ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ବିଦ୍ୟା ପରୀକ୍ଷାରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହେବାପାଇଁ ସେତେବେଳେ ଏ କାବ୍ୟର ଶ୍ଳୋକାବଳୀକୁ ଅର୍ଥ କରିବାକୁ ପଡୁଥିଲା । 'ପଞ୍ଚନଳୀ' ଶ୍ଳୋକଟିକୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି କୌଣସି ପଣ୍ଡିତ ଯଦି ଅନାୟାସରେ ଅନ୍ୟମାନଙ୍କର ହୃଦ୍‌ବୋଧ କରାଇ ପାରିଲେ ତେବେ ସେ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ଚରମ ସୀମାରେ ଉପନୀତ ହେଲେ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରାଯାଉଥିଲା । ଏଣୁ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଏ କାବ୍ୟକୁ କହୁଥିଲେ 'ବିଦ୍‌ବଦୌଷଧମ୍' । ଅର୍ଥାତ୍ ଏହା ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ପାଇଁ ଥିଲା ଏକ କଟୁ ଔଷଧ କିମ୍ବା ପଣ୍ଡିତ ହେବା ନିମିତ୍ତ ଏକ ଶକ୍ତିପ୍ରବର୍ଦ୍ଧକ ବଟୀ । ଏ ଦେଶର ସଂସ୍କୃତ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ନୈଷଧ କାବ୍ୟର ଯେତେବେଳେ ଏ ପ୍ରକାର ସୁଖ୍ୟାତି, ସେତେବେଳେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଏ କାବ୍ୟକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଅପେକ୍ଷାକୃତ ସରଳ ତଥା ସ୍ୱଳ୍ପଲୋକପ୍ରିୟ କାବ୍ୟର ପ୍ରତିସ୍ପର୍ଦ୍ଧୀ ହେବା ନିମିତ୍ତ ଆଶାୟୀ ହୁଅନ୍ତେ ବା କିପରି ? ଏଣୁ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି— 'ଧେନ ନୈଷଧ ପରାୟେ' ।

ନୈଷଧ ଏକ ସାଧାରଣ କବିର ସୃଷ୍ଟି ନୁହେ । ଶ୍ରୀହର୍ଷ ଯେ ଜଣେ ପ୍ରତିଭାବାନ୍ କବି ଥିଲେ, ତା ନୁହେ, ସେ ଥିଲେ ଜଣେ ନିଷ୍ଠାପର ସାଧକ । ଚିନ୍ତାମଣି ମନ୍ତ୍ରରେ ସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିବା ପରେ ସେ ଏ କାବ୍ୟ ରଚନାରେ ଲେଖନୀ ଚାଳନ କରିଛନ୍ତି । କାବ୍ୟର ପ୍ରଥମ ସର୍ଗର ପରିସମାପ୍ତିରେ ହିଁ ସେ ଏକଥା ସ୍ପଷ୍ଟ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଯାଇଛନ୍ତି—

ଚିନ୍ତାମଣି ମନ୍ତ୍ର ଚିନ୍ତନ ଫଳେ ଶୃଙ୍ଗାରଭଙ୍ଗ୍ୟା ମହା-
କାବ୍ୟେ ଚାରୁଣି ନୈଷଧୀୟ ଚରିତେ ସର୍ଗୋଽୟମାଦ୍ୟର୍ଗତଃ ।

ପୁଣି ଏ କାବ୍ୟରଚନା କରିବା ପୂର୍ବରୁ କବି ଶ୍ରୀହର୍ଷ 'ହାରବଳୀ' ସ୍ୱରୂପ ବହୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନ କରିଥିବା ସୂଚନା ତଦୀୟ କାବ୍ୟରୁ ହିଁ ପ୍ରାପ୍ତ । ସ୍ଥୈର୍ଯ୍ୟ ବିଚାରଣ ପ୍ରକରଣ, ବିଜୟ ପ୍ରଶସ୍ତି, ଖଣ୍ଡନ ଖଣ୍ଡଖାଦ୍ୟମ୍, ଗୌଡ଼ୋର୍ବୀଶ-କୁଳପ୍ରଶସ୍ତି, ଅର୍ଣ୍ଣବ ବର୍ଣ୍ଣନମ୍, ଛନ୍ଦପ୍ରଶସ୍ତି, ଶିବଶକ୍ତିସିଦ୍ଧି, ନବସାହସାଙ୍କ ଚରିତମ୍ ରଚନାର ଅବ୍ୟବହିତ ପରେ ନୈଷଧୀୟ ଚରିତମ୍‌ର ପରିକଳ୍ପନା । ଏ ସମୟକୁ ସେ ଶ୍ରୁତି, ସ୍ମୃତି, ଇତିହାସ, ପୁରାଣ, ପ୍ରମାଣବିଦ୍ୟା, ସମୟବିଦ୍ୟା, ଲୋକ, ବିରଚନା, ପ୍ରକୀର୍ଣ୍ଣକ ଏବଂ ରାଜସିଦ୍ଧାନ୍ତ ନୟୀ ଅର୍ଥାତ୍ ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର, ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ବା କାବ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ତଥା କାମଶାସ୍ତ୍ର ରୂପ ରାଜଶେଖରୋକ୍ତ ଦ୍ୱାଦଶ କାବ୍ୟ କାରଣ ଆୟତ୍ତ କରିସାରିଥିବା ତାଙ୍କ କାବ୍ୟପାଠରୁ ହିଁ ପ୍ରମାଣିତ । ଏତାଦୃଶ ଗଭୀର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଅର୍ଜ୍ଜନ କରିବା ପରେ ଯେଉଁ କାବ୍ୟର ସୃଷ୍ଟି, ତା'ର ସମକକ୍ଷ ଏକ କାବ୍ୟରଚନା କରିବା ନିମିତ୍ତ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କୁ କମ୍ ସାଧନା କରିବାକୁ ପଡ଼ିନାହିଁ ।

ନୈଷଧକାରଙ୍କ ତୁଲ୍ୟ ଉପେନ୍ଦ୍ର ମଧ୍ୟ ଥିଲେ ଜଣେ ସିଦ୍ଧ ସାଧକ । ରାମତାରକ ମନ୍ତ୍ର ସିଦ୍ଧ କରି ସେ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୀହର୍ଷଙ୍କ ତୁଲ୍ୟ ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ, "ତାରକ ମନ୍ତ୍ର ପରସାଦେ, ମୋହର କବି ପଣ ଉଦେ ।" ପୁଣି କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀ କାବ୍ୟର ପରିକଳ୍ପନା କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଚିତ୍ରଲେଖା, ହେମମଞ୍ଜରୀ, ରସଲେଖା, ଲାବଣ୍ୟବତୀ, ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ, କଳାକଉତୁକ, ଅବନା ରସତରଙ୍ଗ ପ୍ରଭୃତି କାବ୍ୟ, ରସପଞ୍ଚକ ତୁଲ୍ୟ ଅଳଙ୍କାର ଗ୍ରନ୍ଥ, ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର ମହାତ୍ମ୍ୟ ରୂପ ଦର୍ଶନ ଗ୍ରନ୍ଥ, ଗୀତାଭିଧାନ ତୁଲ୍ୟ କୋଷ ପ୍ରଭୃତି ରଚନା କରି ସ୍ୱୀୟ ଲେଖନୀକୁ ସେ ସୁଦୃଢ଼ କରିପାରିଥିଲେ । ଏତଦ୍ ବ୍ୟତୀତ କାବ୍ୟ, ନାଟକ, ସଙ୍ଗୀତ, କାମଶାସ୍ତ୍ର, ପୁରାଣ, ଜ୍ୟୋତିଷ, ଆୟୁର୍ବେଦ ପ୍ରଭୃତିରେ ଯେ ସେ ଗଭୀର ଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରିଥିଲେ, ତାହା ତାଙ୍କ କାବ୍ୟ ହିଁ ପ୍ରମାଣିତ କରେ । ଏ ପ୍ରକାର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ, ଏତେଗୁଡ଼ିଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା ଏବଂ ସର୍ବୋପରି ତାରକ ମନ୍ତ୍ର ସିଦ୍ଧି ତାଙ୍କ ଚିତ୍ତରେ ଏକପ୍ରକାର ଆତ୍ମପ୍ରତ୍ୟୟ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲା ଯେ ସେ ନୈଷଧ ତୁଲ୍ୟ ଏକ କାବ୍ୟ ରଚନା କରିପାରିବେ । ଫଳରେ ସେ କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀ କାବ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିରେ ଲେଖନୀ ଚାଳନ କରି ତା' ମଧ୍ୟରେ ଦମ୍ଭର ସହ ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ, 'ଯେନ ନୈଷଧ ପରାସ୍ତେ' ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ନୈଷଧୀୟ ଚରିତମ୍ ଏବଂ କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀ କାବ୍ୟର ଏକ ତୁଳନାତ୍ମକ ବିଚାର କରାଯାଉ । ପୂର୍ବରୁ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ଯେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ କାବ୍ୟସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରାରମ୍ଭରୁ ହିଁ ନୈଷଧ କାବ୍ୟକୁ ନିଜର ସୃଷ୍ଟି-ଆଦର୍ଶ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରି ଆସିଛନ୍ତି । ଫଳରେ ତାଙ୍କର ସମଗ୍ର କାବ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିରେ ଏ କାବ୍ୟର ପ୍ରଭାବ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁଭୂତ ହୁଏ । ପ୍ରାଥମିକ କାବ୍ୟମାନଙ୍କରେ ସେ ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ନୈଷଧକୁ ଶ୍ଳୋକତଃ ଅନୁସରଣ କରିଥିବାବେଳେ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାବ୍ୟମାନଙ୍କରେ କେବଳ ତାର ଭାବସମ୍ପଦକୁ ହିଁ ଅନୁସରଣ କରିଅଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀ କାବ୍ୟରେ ନୈଷଧର ପ୍ରଭାବ ଭିନ୍ନ ରୂପ ନେଇଛି । ମନେହୁଏ ଏ କାବ୍ୟରଚନା ସମୟକୁ ଉପେନ୍ଦ୍ର ନୈଷଧୀୟ ଶୈଳୀର ଜୀବନୀଶକ୍ତି (spirit)କୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଉପଲବ୍ଧି କରିପାରି ସ୍ୱକାବ୍ୟକୁ ଅନୁରୂପ ଜୀବନୀ ଶକ୍ତିଦ୍ୱାରା ପ୍ରାଣବନ୍ତ କରିବା ନିମିତ୍ତ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ଏଠାରେ ନୈଷଧର ଶ୍ଳୋକ ବା ଭାବ କବିଙ୍କୁ ଅନୁପ୍ରାଣିତ କରିପାରିନାହିଁ; କରିଛି ତାର ଆଙ୍ଗିକ ତଥା ଆତ୍ମିକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ଏ ଜୀବନୀ ଶକ୍ତିର ସନ୍ଧାନ ଲାଭ କରିପାରିଥିଲେ ବୋଲି ହିଁ ବୋଧହୁଏ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଏଭଳି ଦୃଢ଼ ଭାବରେ ନିଜର ଘୋଷଣା ପ୍ରକାଶ କରିପାରିଛନ୍ତି । ନୈଷଧର ଏହି ପ୍ରାଣଶକ୍ତି ଏବଂ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀ କାବ୍ୟରେ କିପରି ସ୍ଥାନ ଲାଭ କରିଛି ତାହା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରନ୍ତୁ ।

ଶୃଙ୍ଗାର ରସ ନୈଷଧର ପ୍ରାଣ । ଶ୍ରୀହର୍ଷଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟରେ ଯେଉଁ ମହାକାବ୍ୟ ସମୂହ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା, ସେଗୁଡ଼ିକରେ ବୀର କିମ୍ବା ଶାନ୍ତ ରସକୁ ହିଁ ଅଙ୍ଗୀ ରସ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଶ୍ରୀହର୍ଷ ପ୍ରଥମ ଥର ପାଇଁ ସ୍ୱ କାବ୍ୟରେ ବିପ୍ରଲମ୍ଭ ଓ ସମ୍ଭୋଗ ଶୃଙ୍ଗାର ରସକୁ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କଲେ । ନୈଷଧ ଚରିତମ୍ ପାଠ କଲେ ଯେ କୌଣସି ପାଠକ ଶୃଙ୍ଗାର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଶ୍ରୀହର୍ଷଙ୍କ ସିଦ୍ଧହସ୍ତତା ସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁଭବ କରିପାରିବ । ସେ ସମଗ୍ର କାମଶାସ୍ତ୍ରକୁ ଯେପରି କାବ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ନୂତନ ରୂପେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଅତଏବ ସଜ୍ଞାନ ଭାବରେ ଏହା କରିଯାଇ ଥିବାରୁ କବି ନିଜେ ନିଜ କାବ୍ୟ ନିମିତ୍ତ "ଶୃଙ୍ଗାର ଭଙ୍ଗ୍ୟା ସ୍ତରୁଣି", "ଶୃଙ୍ଗାରାମୃତ ଶୀତଗୀ", "ସ୍ୱାଦୁସ୍ୱାଦଭୁତ", "କୁଶେତରରସାସ୍ୱାଦୌ", "ଅନ୍ୟାକ୍ଷୁଣ୍ଣରସପ୍ରମେୟ ଭଣିତୌ" ପ୍ରଭୃତି ବିଶେଷଣ ପ୍ରୟୋଗ କରିବା

ସକାଶେ ପଶ୍ଚାତ୍ପଦ ହୋଇନାହାନ୍ତି । ଶୃଙ୍ଗାର ରସ ତାର ବିଭାବ, ଅନୁଭାବ ଓ ବ୍ୟଭିଚାରୀ ଭାବ ସହ ଏଥିରେ ଯେପରି ଭାବରେ ରୂପଲାଭ କରିଛି, ତାହା ଅନନ୍ୟ ସରଳ । ସମଗ୍ର କାବ୍ୟ କବି ଲେଖନୀରେ ହୋଇ ଉଠିଛି ଶୃଙ୍ଗାରମୟ ।

ଏ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କଲେ ଭଞ୍ଜୀୟ ସୃଷ୍ଟି କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀ କାବ୍ୟ ଶୃଙ୍ଗାର ରସ ଉପସ୍ଥାପନାରେ ନୈଷଧଠାରୁ କୌଣସି ଗୁଣରେ କମ୍ ନୁହେ । ସମ୍ଭୋଗ ଓ ବିପ୍ରଲମ୍ଭ ଶୃଙ୍ଗାର—ଉଭୟ ଏଥିରେ ଯଥାଯଥ ଭାବରେ ବିଶ୍ଳେଷିତ । 'ନ ବିନା ବିପ୍ରଲମ୍ଭେନ ଶୃଙ୍ଗାରଂ ପୁଷ୍ଟି ମଶ୍ନୁତେ'— ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ରର ଏ ନିର୍ଦ୍ଦେଶରୁ କାବ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ କବି ସମ୍ଭୋଗ ଅପେକ୍ଷା ବିପ୍ରଲମ୍ଭକୁ ବିଶେଷ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି । ପୁଷ୍ପକେତୁ ଓ କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀର ବିରହ-ସନ୍ତପ୍ତ ପ୍ରାଣର ଆକୁଳତା ତଥା ଦୀର୍ଘଶ୍ୱାସରେ ସମଗ୍ର କାବ୍ୟ କାରୁଣ୍ୟମୟ ଓ ଉତ୍ତପ୍ତ । ଏଥିରେ ଗୋଟିଏ କଥା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଯାଇପାରେ । କବି କେବଳ ନିଜର ସୃଷ୍ଟିକୁ ଉଭୟ ଅର୍ଥରେ ସୁଜାତି ସୁମନା (ଉତ୍ତମ ରମଣୀ ତଥା ଉତ୍ତମ ପୁଷ୍ପ) ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ନିମିତ୍ତ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇନାହାନ୍ତି, ବରଂ ସମଗ୍ର କାବ୍ୟକୁ ନାରୀମୟ ଓ ପୁଷ୍ପମୟ କରି ସୁଶୋଭିତ ତଥା ସୁରଭିତ କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ଏଠାରେ ବୃକ୍ଷଲତା, ପଶୁପକ୍ଷୀ, ସ୍ଥାବର ଜଙ୍ଗମ ସମସ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନୀୟ ବସ୍ତୁ ଯେପରି ନାରୀମୟ ସେହିପରି ନାରୀ ମଧ୍ୟ ସମସ୍ତ ଜାଗତିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟର ଏକ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ସଂସ୍କରଣ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କାବ୍ୟ ତୁଳନାରେ ଏ କାବ୍ୟର ସମ୍ଭୋଗ ବର୍ଣ୍ଣନା ଯେପରି ସଂଯତ ସେହିପରି ବ୍ୟଞ୍ଜନାଧର୍ମୀ । ଅବଶ୍ୟ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ନୈଷଧତୁଲ୍ୟ ଏ କାବ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଶୃଙ୍ଗାର ରସର ପୁଷ୍କଳ ଧାରା ଅଳଙ୍କାର-ବାହୁଲ୍ୟଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିହତ । ତଥାପି ଶୃଙ୍ଗାର ରସର ଯଥାଯଥ ଉପସ୍ଥାପନାରେ କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀ ନୈଷଧଠାରୁ କୌଣସି ଗୁଣରେ କମ୍ ନୁହେଁ । ଏହାର ସମସ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନା, ସମସ୍ତ କଥୋପକଥନ ଏପରିକି ସମଗ୍ର ଶବ୍ଦାବଳୀ ଶୃଙ୍ଗାର ରସକୁ ପରିପୁଷ୍ଟ କରିବା ନିମିତ୍ତ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ।

ନୈଷଧ କାବ୍ୟର ଅନ୍ୟତମ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ତା'ର ହାସ୍ୟରସ, ବକ୍ରବାକ୍ୟ ବିରଚନା ଏବଂ ରସାଳ ବର୍ଣ୍ଣନା । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଶିଷ୍ଟ ସଂସ୍କୃତ ମହାକାବ୍ୟରେ

ଏହା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସଫଳ ନହେଲେ ହେଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କାବ୍ୟରେ ତା'ର ପ୍ରାଚୁର୍ଯ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟ ଉପଲବ୍ଧ । କାର୍ଯ୍ୟ, ପରିସ୍ଥିତି, ଚରିତ୍ର, ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ସ୍ତରରେ ଏହି ହାସ୍ୟରସର ଅବତାରଣା ନୈଷଧ କାବ୍ୟର ପଣ୍ଡିତ ପାଠକକୁ ମନ୍ତ୍ରମୁଗ୍ଧ କରିଥାଏ । ଦମୟନ୍ତୀଙ୍କ ସ୍ୱୟମ୍ବର ସଭାକୁ ବିଭିନ୍ନ ରାଜପୁରୁଷମାନଙ୍କର ଆଗମନ, ନଳ ଓ ଦମୟନ୍ତୀଙ୍କ କଥୋପକଥନ, ଭୋଜି ସଭା, ଅଦୃଶ୍ୟ ଭାବରେ ନଳଙ୍କର ଦମୟନ୍ତୀ-ଅନ୍ତଃପୁରରେ ପ୍ରବେଶ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥଳରେ ଶ୍ରୀହର୍ଷ ଯେଉଁ ରସିକତା, ବକ୍ରୋକ୍ତି ପ୍ରୟୋଗ କୁଶଳତା ତଥା ହାସ୍ୟପ୍ରବଣତାର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରିଯାଇଛନ୍ତି, ତାକୁ ଦୃଷ୍ଟି-ପଥରେ ରଖି ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ 'ହର୍ଷୋ ହର୍ଷଃ' (୧୦) କିମ୍ବା 'ଶ୍ରୀହର୍ଷସ୍ୟେବ ବକ୍ରିମା' (୧୧) କହିବା ଅଯୌକ୍ତିକ ହୋଇନାହିଁ ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

ଏ ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀରେ ବିଚାର କଲେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଯେ ଶ୍ରୀହର୍ଷଙ୍କ ସହ ସମତାଳରେ ଗତି କରିପାରିଛନ୍ତି, ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହରେ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇପାରେ । ଭଞ୍ଜ ସାହିତ୍ୟର ସଚେତନ ପାଠକ ସର୍ବଦା ଉପଲବ୍ଧି କରିଥିବ ଯେ ଯେଉଁ ସ୍ଥଳରେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ସଂଳାପର ଅବତାରଣା କରିଛନ୍ତି, ସେଠାରେ ସେ ଶ୍ରୀହର୍ଷଙ୍କ ତୁଲ୍ୟ ପାଠକକୁ ମନ୍ତ୍ରମୁଗ୍ଧ ତଥା ଆତ୍ମ-ବିସ୍ମୃତ କରିବା ପାଇଁ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରିଛନ୍ତି । ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ କାବ୍ୟର ରାମ, ଲକ୍ଷ୍ମଣ ଏବଂ ପରଶୁରାମଙ୍କ ଉକ୍ତିପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତି, ମନ୍ଥରା କୈକେୟୀ କିମ୍ବା କୈକେୟୀ ଦଶରଥଙ୍କ କଥୋପକଥନ, ବକ ଓ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବାର୍ତ୍ତାଳାପ କେଉଁ ପାଠକର ଚିତ୍ତ ହରଣ ନକରେ ! ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ କାବ୍ୟ-ମାନଙ୍କରେ ଯେଉଁ ହାସ୍ୟରସିକତା ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଲୋକରେ ସମ୍ମାନିତ କରିବା ନିମିତ୍ତ ସମର୍ଥ ହୋଇଥିଲା ତାହା କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀ କାବ୍ୟରେ ପରିଣତ ରୂପ ଲାଭ କରି ସମଗ୍ର କାବ୍ୟକୁ ରସମୟ କରିପାରିଛି । ଏ ବିଦଗ୍ଧତା, ବକ୍ରୋକ୍ତି ପ୍ରବଣତା ତଥା ହାସ୍ୟରସିକତା ଉପେନ୍ଦ୍ର ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାଣ ବୋଲି କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବନାହିଁ । କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀର ଅପୂର୍ବ ଶୋଭା ଦେଖି ବ୍ରହ୍ମା ନିଜର ବାହନ ହଂସର କନ୍ୟାକୁ ମାନବ ରୂପ ପ୍ରଦାନପୂର୍ବକ

---

(୧୦) ପ୍ରସନ୍ନ ରାଘବମ୍ — ଜୟଦେବ ।

(୧୧) ରମ୍ଭାମଞ୍ଜରୀ — ନୟଚନ୍ଦ୍ର ସୂରୀ ।

ତାଂ ନିକଟକୁ ପ୍ରେରଣା କଲେ । ମାତା ଓ କନ୍ୟା ପଥରେ ଗମନ କଲାବେଳେ ଯେଉଁ ଦୃଶ୍ୟ ସବୁ ସେମାନଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହେଲା ବୋଲି କବି ପଞ୍ଚମ ଛାନ୍ଦରେ ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି ତାହା ଯେପରି ହାସ୍ୟୋଦ୍ଦୀପକ ସେପରି ବିଦଗ୍ଧତାର ପରିଚାୟକ । ସେମାନେ ଦେଖିଲେ ଅଶ୍ୱିନୀକୁମାର ହେଟମୁଖ ହୋଇ ବସିଛନ୍ତି, ଚନ୍ଦ୍ର ହୃଦୟରେ ହାତ ମାରୁଛନ୍ତି, ଇନ୍ଦ୍ର ମୁକୁରରେ ନିଜର ରୂପ ଦେଖି ଯୁଗପତ୍ ହର୍ଷ ଓ ବିଷାଦ ଲାଭ କରୁଛନ୍ତି, ମରୁତ ଇତସ୍ତତଃ ହେଉଛନ୍ତି, କୁବେର ସ୍ୱ ଶରୀରକୁ ନିରେଖି ଚାହୁଁଛନ୍ତି, ନୈଋତ ନିଜର ଆସନକୁ ବାରମ୍ବାର ଅବଲୋକନ କରୁଛନ୍ତି, ଯମ ନିଜର ପାଦକୁ ଚାହିଁ ବସିଛନ୍ତି ପ୍ରଭୃତି । ସେହିପରି ନବମ ଛାନ୍ଦରେ ବିଦୂଷକର ବେଶଭୂଷା ସହ ତାର କ୍ରିୟାକଳାପ କମ୍ ହାସ୍ୟୋଦ୍ଦୀପକ ନୁହେଁ । ସେହିପରି ଆଉ ଗୋଟିଏ ଉଦାହରଣ ଦେଖନ୍ତୁ । ଉପବନ ମଧ୍ୟରୁ ସଖୀମାନେ ବରବର୍ଣ୍ଣୀ ରାଜକୁମାରୀଙ୍କୁ ଅନ୍ତଃପୁର ମଧ୍ୟକୁ ନେଇ ଯାଇଅଛନ୍ତି । ଠିକ୍ ପଛେ ପଛେ ମନ୍ତ୍ରୀ ଏବଂ ବୈଦ୍ୟଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀ କୌଶିକୀ ନଦୀରେ ସ୍ନାନ କରିବା ନିମିତ୍ତ ସେହି ଉପବନ ପଥ ଦେଇ ଯାଉଥିବା ସମୟରେ ସେମାନେ ସେଠାରେ ଯାହା ଦେଖିଛନ୍ତି ତାକୁ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ନିଜ ଭାଷାରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି—

ଗୁରୁ ସଂପୁଟକ ଛଟକେ ବେଣୀ ଅବଟ ଦଶେ
ଧାଡ଼ି ଏକ ଫଳ ଦଳନ ପାକ ଶାକ ସଦୃଶେ ।
ପର୍ଣ୍ଣ ଯୁଗଳେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଅଛି ଅର୍ଣ୍ଣ ସହଜେ
ଅୟନେ ଦେଖିଲେ ନୟନେ ନବପଲ୍ଲବ ଶେଯେ ।
ଇଚ୍ଛିଲା ସଚୀବା ପୃଚ୍ଛିଲା ବୈଦ୍ୟ ବାମାକୁ ଏକ
କେହି ତରୁଣୀ ରହିଅଛି ସେହି କହିଲା ଚର୍କି ।

ଏହିପରି ଏ ସମ୍ପର୍କୀୟ ବହୁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇପାରେ । କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ ବିଷୟ ଲକ୍ଷଣୀୟ ଯେ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଏହି ହାସ୍ୟରସ ସୃଷ୍ଟି ମୁଖ୍ୟତଃ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ ତଥା କଳ୍ପନା ଓ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଚାତୁରୀକୁ ଭିତ୍ତି କରି । ସାଧାରଣ ପାଠକ ଏହି ବ୍ୟଞ୍ଜନା ତଥା ଶ୍ଳେଷ

ମଧ୍ୟରୁ ରସ ଆସ୍ୱାଦନ କରି ବିମଳ ଆନନ୍ଦ ଉପଭୋଗ କରିବା ସହଜସାଧ୍ୟ ନୁହେ । ନୈଷଧୀୟ ଚରିତମ୍ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ଏହା ସମାନ ଭାବରେ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ।

ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ବକ୍ରୋକ୍ତିପ୍ରିୟତା ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ସୃଷ୍ଟିକୁ ନୈଷଧୀୟ ଚରିତମ୍‌ର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟରେ ବିଭୂଷିତ କରିବା ପାଇଁ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରିଛି ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । ବିଷୟବସ୍ତୁ ବର୍ଣ୍ଣନାବେଳେ କବି ଯେତେ ସରଳ ଓ ସୁବୋଧ, ବର୍ଣ୍ଣନା ତଥା ଉକ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତିର ଉପସ୍ଥାପନା ବେଳେ ସେ ସେତେ କ୍ଲିଷ୍ଟ ଏବଂ ବକ୍ରୋକ୍ତି ବିଳାସୀ । ଏ କାବ୍ୟର ସଖୀମାନଙ୍କର ଉକ୍ତି ପ୍ରତ୍ୟୁକ୍ତି କିମ୍ବା ଅନ୍ୟ ସଂଳାପଗୁଡ଼ିକ ପାଠ କଲେ କବିଙ୍କୁ ବକ୍ରୋକ୍ତିବାଗୀଶ ବୋଲି ଯେ କୌଣସି ସମାଲୋଚକ ସ୍ୱୀକାର କରିବେ । ଏଗୁଡ଼ିକ କାବ୍ୟକୁ ଏକ ନାଟକୀୟ ସ୍ପର୍ଶରେ ରସାଣିତ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ପାଠକ ପ୍ରାଣରେ ଅପୂର୍ବ ଆନନ୍ଦ ସଞ୍ଚାର କରେ । ଏଣୁ ନୈଷଧ ତୁଲ୍ୟ ଏ ଶୈଳୀ କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀର ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଣ ବୋଲି କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ମାତ୍ର ।

ପୁଣି ଶ୍ରୀହର୍ଷଙ୍କ ଅମରକୃତି ସୁଦୂରପ୍ରସାରୀ କଳ୍ପନାବିଳାସ ତଥା ବର୍ଣ୍ଣନାବାହୁଲ୍ୟ ନିମିତ୍ତ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । କଳ୍ପନାର ପକ୍ଷପୁଟ ଆଶ୍ରୟ କରି ଶ୍ରୀହର୍ଷ ଜଗତ୍‌ର ଗଣ୍ଡି ଗର୍ଭରେ ଦୂରଦୂରାନ୍ତରକୁ ଉଡ଼ି ବୁଲିଛନ୍ତି । ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ସାଧାରଣ କଥାକୁ ସେ ଏପରି କଳ୍ପନା ରଙ୍ଗରେ ରଞ୍ଜିତ କରି ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଯାଇଛନ୍ତି ଯେ ପାଠକ ସେଥିରେ ବିସ୍ମୟବିମୂଢ଼ ହୋଇଯାଏ । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଏହା ଏପରି କ୍ଲିଷ୍ଟ ଯେ ସାଧାରଣ ପାଠକ ତାହାର ପ୍ରକୃତ ଭାବ ଉପଲବ୍ଧି କରିବା ଆଦୌ ସମ୍ଭବପର ହୁଏନାହିଁ । ଯେପରି ଦମୟନ୍ତୀଙ୍କ କ୍ରୀଡ଼ାଶୈଳ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି— "ଦମୟନ୍ତୀଙ୍କ କ୍ରୀଡ଼ା ପର୍ବତର ମର୍କତମଣିମୟ ଶୃଙ୍ଗରୁ କିରଣରୂପ କୁଶସମୂହ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱରୁ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱକୁ ବଢ଼ିବାରେ ଲାଗିଅଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱ କଟାହର ଆଘାତ ସେମାନଙ୍କର ବେଗଦର୍ପକୁ ଖର୍ବ କରିବା ଯୋଗୁଁ ସେହି କିରଣରୂପୀ କୁଶଗୁଡ଼ିକ ଲଜ୍ଜାବଶତଃ ଅଧୋମୁଖ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି । ଏଣେ ଆକାଶସ୍ଥିତ ଦେବଗାଭୀ ସମୂହ ତୃପ୍ତ ହୋଇ ଚରବୁଲା କରୁଅଛନ୍ତି । ଫଳରେ ସେହି କିରଣରୂପୀ କୁଶର ଅଗ୍ରଭାଗଗୁଡ଼ିକ ଯାଇ ସେମାନଙ୍କ

ମଣ୍ଡଳରେ ପ୍ରବେଶ କରୁଅଛନ୍ତି । ସୁତରାଂ ସେହି କୁଣ୍ଡିନ ନଗରୀର ଗୋଗ୍ରାସ-ପ୍ରଦାନଜନିତ-ପୁଣ୍ୟ ସର୍ବଦା ବୃଦ୍ଧି ଲାଭ କରୁଅଛି ।" (୧୨)

କେବଳ କଳ୍ପନାର ଦୁରୂହତା ନୁହେ ବସ୍ତୁତ ମଧ୍ୟ ନୈଷଧୀୟ ଶୈଳୀର ଏକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ଗୋଟିଏ ଶ୍ଳୋକରେ କୌଣସି ବସ୍ତୁର ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ଶ୍ରୀହର୍ଷଙ୍କ ଲେଖନୀ ସଂତୃପ୍ତ ନୁହେ । ବର୍ଣ୍ଣନା ପରିସର ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରୀହର୍ଷ କାବ୍ୟର ବିଷୟବସ୍ତୁକୁ କାହିଁକି ନିଜକୁ ମଧ୍ୟ ବିସ୍ମୃତ ହୋଇଯାଉଥିଲେ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କବିମାନଙ୍କ ତୁଲ୍ୟ ସେ କାବ୍ୟ ବିଷୟବସ୍ତୁ ସହ ଅସଂପୃକ୍ତ ତଥା କାବ୍ୟର ଗତିଶୀଳତା-ପ୍ରତିରୋଧକ କୌଣସି ବର୍ଣ୍ଣନା କେବଳ ଆଳଙ୍କାରିକ ନିଜ ଶକ୍ତିର ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପ ପ୍ରଦାନ ନିମିତ୍ତ ନୈଷଧୀୟ କାବ୍ୟରେ ସଂଯୋଜିତ କରିନାହାନ୍ତି । ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ଉପସ୍ଥାପିତ ବସ୍ତୁର କାବ୍ୟ ନିମିତ୍ତ କିଛି ନା କିଛି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଅବଦାନ ରହିଛି । ପରବର୍ତ୍ତୀ ଦୃଶ୍ୟ ପାଇଁ ପରିବେଶ ସୃଷ୍ଟି କରିବା, ନାୟକନାୟିକାଙ୍କ ମାନସିକ ଅବସ୍ଥାକୁ ପରିସ୍ଫୁଟ କରିବା ପ୍ରଭୃତି ଲକ୍ଷ୍ୟ ନେଇ ଏ ବର୍ଣ୍ଣନାବଳୀର ସଂଯୋଜନା ।

ଏ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ମଧ୍ୟ କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀ ନୈଷଧର ପଛରେ ପଡ଼ିଯାଇ ନାହିଁ । କଳ୍ପନାର ପକ୍ଷବିସ୍ତାର ଏ କାବ୍ୟରେ ସର୍ବଗ୍ରାସୀ । ଏଣୁ ଅତିଶୟୋକ୍ତି ଅଳଙ୍କାର ଏଥିରେ ଯତ୍ରତତ୍ର ପରିଦୃଷ୍ଟ । ଉପମେୟ ଅଧିକାଂଶ ସ୍ଥଳରେ ଉପମାନଗ୍ରସ୍ତ ବା ନିଗୀର୍ଣ୍ଣ । କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ କଳ୍ପନାର ସହାୟତାରେ କବି କଳ୍ପଲୋକର କେବଳ ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖି ନାହାନ୍ତି ବରଂ ଆକାଶର କଇଁଆ ସହ ଚଲକାର ମାଛକୁ ନେଇ ସୁମିଷ୍ଟ ରସସାମଗ୍ରୀ ସିଦ୍ଧ କରିଛନ୍ତି । କବିକଳ୍ପନାର ଏ ପ୍ରଶସ୍ତି ପାଠକଙ୍କୁ କେବଳ ବିମୁଗ୍ଧ କରେ

---

(୧୨) ବୈଦର୍ଭୀକେଳିଶୈଳେ ମରକତଶିଖରାଦୁତ୍ଥିତୈରଂଶୁଦର୍ଭୈ-
ର୍ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡାଘାତଭଗ୍ନସ୍ୟଦଜମଦତୟା ହ୍ରୀଧୃତା ବାଙ୍‌ମୁଖତ୍ଵୈଃ
କସ୍ୟାନୋତ୍ତାନଗାୟା ଦିବି ସୁର ସୁରଭେରାସ୍ୟଦେଶାଗତାଗ୍ରୈ-
ର୍ଯଦ୍‌ଗୋଗ୍ରାସପ୍ରଦାନବ୍ରତସୁକୃତମବିଶ୍ରାନ୍ତମୁଜ୍ଜୃମ୍ଭତେ ସ୍ମ ।

ସର୍ଗ ୨—ଶ୍ଳୋକ ୧୦୫

ନାହିଁ, ଅନେକ ସମୟରେ ଏ କାବ୍ୟ ମଧ୍ୟରୁ ସାଧାରଣ ପାଠକ ହାହ୍ମ ହାହ୍ମ ଡ଼ାକ ଛାଡ଼େ । ଆଖି ସହ ମହାଭାରତ ଯୁଦ୍ଧ (୭।୮) କମ୍ବା ଭାଗବତର ରଙ୍ଗସଭାରେ କୃଷ୍ଣବଳରାମଙ୍କ ପ୍ରବେଶ ଦୃଶ୍ୟ, (୭।୭) ପଶାଖେଳ ସହ ବର୍ଷାଋତୁ (୧୦।୨) କମ୍ବା ନ୍ୟାୟବଳ ସହ ବସନ୍ତ ଋତୁ (୧୦।୩) ବାସନ୍ତୀ ଉପବନ ସହ ଜଳଲୀଳା, ନାୟକଠାରେ ଦଶାବତାର ଏବଂ ନାୟିକାଠାରେ ସେହି ସେହି ଅବତାରଭୂତ ବସ୍ତୁଙ୍କର ମନୋହାରିଣୀର ଆରୋପ (୧୭।୧୮-୧୯) ପ୍ରଭୃତିରୁ କବିଙ୍କ ଅପୂର୍ବ କଳ୍ପନା ବିଳସିତାର ପରିଚୟ ମିଳିଥାଏ । କେବଳ ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟରେ କାହିଁକି ଭଙ୍ଗୀୟ ସୃଷ୍ଟି ସମୂହରେ ବର୍ଣ୍ଣନାର ବୃତ୍ତାନ୍ତ ସମ୍ପର୍କୀୟ କୌଣସି ମତାମତ ଦେବା ଅନାବଶ୍ୟକ । ଗୋଟିଏ ଦୃଶ୍ୟ କମ୍ବା ଗୋଟିଏ ବସ୍ତୁ ଏତେରୂପରେ କବିଲେଖନୀରୁ ଜାତ ହୋଇ କାବ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ବିଚରଣ କରେ ଯେ ତାକୁ ଦେଖିଲେ ଅନେକ ସମୟରେ ଚିହ୍ନି ମଧ୍ୟ ଚିହ୍ନି ହୁଏନା । କୌଣସି ବସ୍ତୁ ବା ଦୃଶ୍ୟର ବର୍ଣ୍ଣନାବେଳେ ଆଲୋଚ୍ୟ କବି ଶ୍ରୀହର୍ଷଙ୍କ ତୁଲ୍ୟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅପ୍ରସ୍ତୁତ ।

ନୈଷଧର ଶାସ୍ତ୍ରକାବ୍ୟତ୍ୱ ସର୍ବସମ୍ମତ । ଯେଉଁ କବିର ଲେଖନୀ ନୀରସ ତର୍କ ଏବଂ ସରସ କାବ୍ୟ ରଚନାରେ ସମଭାବରେ ଗତି କରିପାରେ (୧୩) ସେ ଯେ ଶାସ୍ତ୍ରକୁ କାବ୍ୟମୟ ଏବଂ କାବ୍ୟକୁ ଶାସ୍ତ୍ରମୟ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହେବେ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ କ'ଣ ଅଛି । ଏଣୁ ପୂର୍ବୋକ୍ତ କାବ୍ୟ କାରଣ ରୂପ ଶ୍ରୁତି ସ୍ମୃତି ପ୍ରଭୃତି ଏ କାବ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ସରସ ରୂପ ଲାଭ କରି ଏହାକୁ ଶାସ୍ତ୍ରକାବ୍ୟରେ ପରିଣତ କରିଯାଇଛନ୍ତି । କବି-ପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀହର୍ଷ ଯେପରି ସମସ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରି ଏ କାବ୍ୟକୁ ବିଦ୍ୱଦ୍ ଔଷଧରୂପେ ପରିଚିତ କରାଇଛନ୍ତି, ସେହିପରି ପଣ୍ଡିତ-କବି ଉପେନ୍ଦ୍ର ମଧ୍ୟ ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟ ରଚନା କଲାବେଳେ ସମସ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଏଣୁ ଏହା

(୧୩। ସାହିତ୍ୟେ ସୁକୁମାର ବସ୍ତୁନି ଦୃଢ଼ନ୍ୟାୟଗ୍ରହଗ୍ରନ୍ଥିଳେ
ତର୍କେ ବା ମୟି ସଂବିଧାତରି ସମଂ ଲୀଳାୟତେ ଭାରତୀ ।
ଶଯ୍ୟା ବାସ୍ତୁ ମୃଦୂତ୍ତରଚ୍ଛଦବତୀ ଦର୍ଭାଙ୍କୁରୈରାସ୍ତୃତା
ଭୂମିର୍ବା ହୃଦୟଙ୍ଗମ ଯଦି ପତିସ୍ତୁଲ୍ୟାଂରତିର୍ଯୋଷିତାମ୍ ॥

କେବଳ ରସିକ କିମ୍ବା କେବଳ ସୁହୃଦ୍ ନିମିତ୍ତ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନୁହେ କିନ୍ତୁ 'ଯେ କବି ଅର୍ଥୀ ପଣ୍ଡିତ ସୁହୃଦ, ରସିକ ଯେତକ ଯୋଜନମେ ଏ ଛାନ୍ଦ' (୧୪)। ବର୍ତ୍ତମାନ ଏ କାବ୍ୟ ରଚନା ପାଇଁ କବି କେଉଁ କେଉଁ ଶାସ୍ତ୍ରକୁ ଉପଯୋଗ କରିଛନ୍ତି ଦେଖାଯାଉ—

(୧) **ସ୍ମୃତି**—ଆମ ଦୈନନ୍ଦିନ ଜୀବନ ପ୍ରଣାଳୀ ସ୍ମୃତିଶାସ୍ତ୍ରଦ୍ୱାରା ହିଁ ପରିଚାଳିତ। ଜନ୍ମଠାରୁ ମୃତ୍ୟୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ମୃତିଶାସ୍ତ୍ରସମ୍ମତ ମାର୍ଗରେ ହିଁ ଭାରତୀୟର ସ୍ଥିତି, ଗତି ଓ ମୁକ୍ତି। କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀର ନବଯୌବନ ଲାଭ (୩ୟ ଛାନ୍ଦ) ନାୟକ ନାୟିକାଙ୍କ ବିବାହ କ୍ରିୟା (୩୩ ଛାନ୍ଦ) ପ୍ରଭୃତିରେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ପାରମ୍ପରିକ ସ୍ମୃତିଶାସ୍ତ୍ରର ଅନୁସରଣ କରିଥିବା ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ।

(୨) **ଇତିହାସ**—ସାଧାରଣତଃ ମହାଭାରତ ଓ ରାମାୟଣକୁ ଏହାର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରାଯାଇଥାଏ। ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ଏ ଉଭୟରୁ ବିଷୟବସ୍ତୁ ନେଇ ସୁଭଦ୍ରାପରିଣୟ, ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ, ରାମଲୀଳାମୃତ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କାବ୍ୟ ରଚନା କରିଥିଲେହେଁ କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀ କାବ୍ୟରେ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ତଥା ଉପମାନ ଛଳରେ ଏ ଉଭୟର କେତେକ ଉପାଖ୍ୟାନକୁ ବିନିଯୋଗ କରିଛନ୍ତି। ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ଛା ୨।୩୭ ପ, ଛା ୩।୧୪, ୧୬, ୧୭, ୧୮, ୧୯ ପ, ଛା ୭।୧,୨ ପ, ୭।୨୨, ୨୨।୫-୭, ୨୮।୯, ୨୯।୨ ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ପଦକୁ ପ୍ରମାଣ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ।

(୩) **ପୁରାଣ**—ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପୁରାଣ ପ୍ରଜ୍ଞା ସମ୍ପର୍କରେ ଅଧିକ ଆଲୋଚନା ନିଷ୍ପ୍ରୟୋଜନ। ପୁରାଣରୁ କାବ୍ୟ ବିଷୟବସ୍ତୁ ଗ୍ରହଣ କରିନଥିଲେ ହେଁ ପୁରାଣର ଉପାଖ୍ୟାନ ତଥା ବିଷୟଗୁଡ଼ିକ ଅବଲୀଳାକ୍ରମେ କାବ୍ୟ ମଧ୍ୟକୁ ଅବତରଣ କରି ଆସିଛନ୍ତି। ସ୍କନ୍ଦପୁରାଣ (୧ମ ଛାନ୍ଦ) ଭାଗବତ ପୁରାଣ (୭।୮, ୧୦।୭-୮), ଶିବପୁରାଣ (୬।୨୬-୨୯) ପ୍ରଭୃତିରୁ ବିଷୟ ଗ୍ରହଣ କରି କବି କାବ୍ୟର ଗୌରବ ଅଭିବୃଦ୍ଧି କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଥିବା ଦେଖାଯାଏ।

---

(୧୪) କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀ—ଛା ୧୨।୧ ପ

(୪) ପ୍ରମାଣ ଓ ସମନ୍ୱୟ ବିଦ୍ୟା — ପ୍ରଥମ ଛାନ୍ଦରେ ଆଗମ ତଥା ଦର୍ଶନ ଶାସ୍ତ୍ରର ଉପଯୋଗ କିପରି କରାଯାଇଛି, ତାହା ପାଠକମାନେ ଉପଲବ୍ଧି କରିଥିବେ । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ବର୍ଣ୍ଣନା ବେଦାନ୍ତ ତଥା ପଞ୍ଚରାତ୍ର ଆଗମ-ସମ୍ମତ ।

(୫) ରାଜସିଦ୍ଧାନ୍ତତ୍ରୟୀ—ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର, ନାଟ୍ୟଶାସ୍ତ୍ର ବା ଅଳଙ୍କାରଶାସ୍ତ୍ର ଏବଂ କାମଶାସ୍ତ୍ର ଏହାର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ । ରାଜାଙ୍କର ଆଚରଣ, ରାଜକୁମାରଙ୍କ ବିଦ୍ୟାଶିକ୍ଷା ପ୍ରଭୃତିରୁ କବି ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ରକୁ ଆଣି କିପରି କାବ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଗର୍ଭିତ କରିଛନ୍ତି, ତାହା ସ୍ପଷ୍ଟ ଜାଣିହୁଏ । ବିଭିନ୍ନ ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରୟୋଗକୁ ବାଦ୍ ଦେଲେ ସଙ୍ଗୀତ ଓ ନୃତ୍ୟଶାସ୍ତ୍ରର ଗୂଢ଼ତତ୍ତ୍ୱଗୁଡ଼ିକ କାବ୍ୟିକ ପରିଚ୍ଛଦ ଧାରଣ କରି ଏ କାବ୍ୟରେ ବିଚରଣ କରୁଥିବା ସୁସ୍ପଷ୍ଟ (ଛା ୩୧।୨୨-୩୪ ପ)। କାମଶାସ୍ତ୍ର କଥା ଉଲ୍ଲେଖ ନକରିବା ବରଂ ଶ୍ରେୟସ୍କର । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଯେପରି ବାତ୍ସ୍ୟାୟନଙ୍କ କାମସୂତ୍ରକୁ ଆଖି ଆଗରେ ରଖି ହିଁ ଏ କାବ୍ୟର ଶେଷ ଦୁଇ ତିନୋଟି ଛାନ୍ଦ ରଚନା କରିଛନ୍ତି ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

(୬) ଜ୍ୟୋତିଷ— ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଜ୍ୟୋତିଷଶାସ୍ତ୍ରରେ ଗଭୀର ପ୍ରବେଶ ଥିଲା ଏହା ଅନସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ । ଗ୍ରହ ଓ ନକ୍ଷତ୍ରମାନଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ସେ ଯଥେଷ୍ଟ ଜ୍ଞାନ ଆହରଣ କରିଥିବାରୁ କାବ୍ୟର ବହୁସ୍ଥାନରେ ସେହି ଜ୍ଞାନକୁ ସେ ବିନିଯୋଗ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ବିଶେଷତଃ ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟର ଦ୍ୱାତ୍ରିଂଶ ଛାନ୍ଦଟି ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ବିଚାରଯୋଗ୍ୟ । ଏତଦ୍ ବ୍ୟତୀତ ଆୟୁର୍ବେଦ, ଧନୁର୍ବେଦ, ଗଜାଶ୍ୱଶାସ୍ତ୍ର, ରତ୍ନଶାସ୍ତ୍ର, ଲୋକ ବ୍ୟବହାର ପ୍ରଭୃତିରେ ତାଙ୍କ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ଭୂରିଭୂରି ପ୍ରମାଣ ଏ କାବ୍ୟର ବହୁସ୍ଥଳରୁ ଉପଲବ୍ଧ ହେବ । ଏଣୁ ନୈଷଧତୁଲ୍ୟ କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀ କାବ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଯେ ପାଠକର ବିଜ୍ଞାନମୟ ତଥା ଆନନ୍ଦମୟ କୋଷକୁ ଉଜ୍ଜୀବିତ କରି ଏକ ବୌଦ୍ଧିକ ଆନନ୍ଦ ପ୍ରଦାନ କରିବାରେ ଏକାନ୍ତ ସମର୍ଥ ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ ।

କେହି କେହି ବନ୍ଧହୀନତାକୁ ନୈଷଧ କାବ୍ୟର ଏକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥାଆନ୍ତି । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଶିଷ୍ଟ ସଂସ୍କୃତ ମହାକାବ୍ୟମାନଙ୍କରେ

ବିଭିନ୍ନ ଚିତ୍ରବନ୍ଧର ଅପୂର୍ବ ବିଳାସ ଦେଖିବାକୁ ମିଳୁଥିବା ବେଳେ ନୈଷଧକାର ଜ୍ଞାତସାରରେ ରସର ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ବୋଲି ସେଗୁଡ଼ିକୁ ନିଜ କାବ୍ୟରୁ ବାଦ୍ ଦେଇଛନ୍ତି । ଏହା କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀର ମଧ୍ୟ ଏକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । ଯେଉଁ କବି ଚିତ୍ରକାବ୍ୟ ବନ୍ଧୋଦୟ ରଚନା କରିପାରେ, ସେ ତା'ର ସେହି ଅପୂର୍ବ କାବ୍ୟ କୌଶଳକୁ କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀରେ ପ୍ରୟୋଗ ନ କରିଥିବା ବାସ୍ତବରେ ଏକ ବିସ୍ମୟକର ବ୍ୟାପାର । ଏଣୁ ମନେହୁଏ ନୈଷଧର ଏହି ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟକୁ (ଯାହା ତାଙ୍କ ଟୀକାକାର ଚଣ୍ଡୁପଣ୍ଡିତ ପ୍ରଥମେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଥିଲେ) (୧୫) ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ କବିଦୃଷ୍ଟି ଏଡ଼େଇ ଦେଇପାରିନାହିଁ । ଫଳରେ ସେ ଜ୍ଞାତସାରରେ ଏ କାବ୍ୟରେ ଚିତ୍ରବନ୍ଧର ପ୍ରୟୋଗ କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରୟାସ କରିନାହାନ୍ତି । କେବଳ ନୈଷଧ କାବ୍ୟର ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଯେପରି ବିନ୍ଦୁଚ୍ୟୁତକ (୧୬), ଦତ୍ତଚ୍ୟୁତାକ୍ଷର (୧୭) ପ୍ରଭୃତିର ପ୍ରୟୋଗ କ୍ୱଚିତ୍ ପରିଦୃଷ୍ଟ, ସେହିପରି ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟର କେତେକ ସ୍ଥଳରେ ଦତ୍ତଚ୍ୟୁତାକ୍ଷର (୧୨।୧୬, ୨୩।୧୬), ଲୁପ୍ତବର୍ଣ୍ଣ (୨୩।୧୪ ସମଗ୍ର ୨୫ ଗ୍ରନ୍ଥ) ଅନ୍ତର୍ଲିପି (୨୩।୨୯) ପ୍ରଭୃତିର ପ୍ରୟୋଗ କରାଯାଇଛି ମାତ୍ର ।

ଅନୁପ୍ରାସ ଓ ଶ୍ଳେଷ ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରୟୋଗରେ ଶ୍ରୀହର୍ଷ ଅଦ୍ୱିତୀୟ । ଏ ଦୃଷ୍ଟିରୁ କେହି କେହି 'ନୈଷଧେ ପଦଲାଳିତ୍ୟଂ' ବୋଲି କହୁଥିଲ

---

(୧୫) A critical study of Sriharsa's Naisadhiya Charitam by A. N. Jani, P. 259, Footnote (3a)

(୧୬) ଚକାସ୍ତି ବିନ୍ଦୁଚ୍ୟୁତକାତି ଚୁଞ୍ଚୁରା / ଘନାଶ୍ରୁବିନ୍ଦୁସ୍ରୁତିକୈତବାତ୍ତବ
ମସାରତାରାକ୍ଷି ସସାରମାତ୍ମନା / ତନୋଷି ସଂସାରମସଂଶୟଂ ଯତଃ ।
ସ ୯।୧୦୪

(୧୭) ବନ୍ଧାୟ ଦିବ୍ୟେ ନ ତିରଶ୍ଚି କଞ୍ଚିତ୍
ପାଶାଦିସଂସାଦିତପୌରୁଷଃ ସ୍ୟାତ୍
ଏକଂ ବିନା ମାଦୃଶି ତନ୍ନରସ୍ୟ
ସ୍ୱର୍ଭୋଗ ଭାଗ୍ୟଂ ବିରଳୋଦୟସ୍ୟ । ସ ୩।୨୦ ଶ୍ଳୋକ

ବେଳେ ଅନ୍ୟ କେହି ତାଙ୍କୁ ଶ୍ଳେଷ କବିର ଆଖ୍ୟା ପ୍ରଦାନ କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଏ ଦୁଇଟି ଅଳଙ୍କାର ପଛକୁ ତାଙ୍କ କାବ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଅର୍ଥାଳଂକାର ପ୍ରଚୁର ପରିମାଣରେ ବ୍ୟବହୃତ ତାହା ହେଉଛି ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା । ନୈଷଧର ଏହି ଶୈଳୀ-ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଉପେନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ବିମୁଗ୍ଧ କରିଥିଲା । ସେ ଏହାକୁ ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ ସୃଷ୍ଟି ମଧ୍ୟରେ ଯେପରି ଅନୁସରଣ କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିଲେ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କାବ୍ୟ ବ୍ୟତୀତ କେବଳ କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀ କାବ୍ୟରୁ ବୋଧହୁଏ ଅନୁପ୍ରାସହୀନ ପଦଟିଏ ଖୋଜି ବାହାର କରିବା ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ । ଅବଶ୍ୟ ତାହା ବୋଲି ଯେ ସେ ସର୍ବଦା ଅନୁପ୍ରାସ ପ୍ରୟୋଗ ସମ୍ପର୍କରେ ସଚେତନ ଥିଲେ ତାହା ନୁହେଁ; ପଦରେ ଲାଳିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ପାଇଁ ଏହା ଯେପରି ଆପେ ଆପେ ତାଙ୍କ ଲେଖନୀରୁ ନିର୍ଗତ ହୋଇଯାଇପାରୁଥିଲା ।

ସେହିପରି ସମଗ୍ର ଓଡ଼ିଆ କାବ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ ବୋଧହୁଏ ଶ୍ଳେଷାଳଂକାର ପ୍ରୟୋଗରେ ଅଦ୍ୱିତୀୟ । କେବଳ ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟରୁ ବଂଶ ଛାନ୍ଦଟିକୁ ଏହାର ଉଦାହରଣସ୍ୱରୂପ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ । ଏତଦ୍ ବ୍ୟତୀତ ଏ କାବ୍ୟର ଯେ କୌଣସି ଛାନ୍ଦରୁ ଶ୍ଳେଷ ଅଳଙ୍କାର ଖୋଜି ବାହାର କରିବା ପାଠକ ପକ୍ଷରେ ଆଦୌ କଷ୍ଟକର ବ୍ୟାପାର ନୁହେ । ଏହି ଦୁଇଟି ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର ବ୍ୟତୀତ ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା ଓ ଅତିଶୟୋକ୍ତି ଅର୍ଥାଳଙ୍କାର ପ୍ରୟୋଗରେ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଧୁରୀଣ । କେବଳ ଅଳଙ୍କାର ଶାସ୍ତ୍ର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ବାଚ୍ୟ ଓ ପ୍ରତୀୟମାନ ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା ବ୍ୟତୀତ ଉପେନ୍ଦ୍ର ମାଳ ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା ପ୍ରୟୋଗରେ ଅଧିକ ବିଳାସୀ ବୋଲି ମନେ ହୁଅନ୍ତି । ସୁତରାଂ ନୈଷଧର ଆଳଙ୍କାରିକ କାବ୍ୟଶୈଳୀର ସମକକ୍ଷ ଏକ ଶୈଳୀରେ କାବ୍ୟ ରଚନା କରି ଉପେନ୍ଦ୍ର ଯେଉଁ ଆସ୍ପର୍ଦ୍ଧାବ୍ୟଞ୍ଜକ ବାଣୀ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି, ତାହା ତାଙ୍କର ଆତ୍ମପ୍ରୌଢ଼ି ନୁହେ ବରଂ ଆତ୍ମପ୍ରତ୍ୟୟର ବାଣୀ ।

ଏଠାରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ବିଷୟ ବିଶେଷ ଭାବେ ଲକ୍ଷଣୀୟ । ନୈଷଧ କାବ୍ୟର ଶେଷରେ ଯେଉଁ ଗୁଟେରଟି ଶ୍ଳୋକର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି (ଯାହାକୁ ଅନେକେ ଶ୍ରୀହର୍ଷ ଲେଖନୀସମ୍ଭୂତ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବା ନିମିତ୍ତ ପଶ୍ଚାଦ୍‌ପଦ) ସେଥିରେ ସୂଚୀତ ହୋଇଛି ଯେ ନୈଷଧୀୟ ଚରିତମ୍‌

ଅମୃତ ପାକରେ (୧୮) ରଚିତ । ଅର୍ଥାତ ବହୁ କଷ୍ଟ ସ୍ୱୀକାରପୂର୍ବକ ଅମୃତ ଲଭ କଲେ ତାହା ଯେପରି ଅଧିକାରୀର ଦିବ୍ୟାନନ୍ଦ ପ୍ରଦାୟକ ହୋଇଥାଏ, ସେହିପରି ଆୟାସର ସହିତ ଏ କାବ୍ୟ ପାଠ କଲେ ପାଠକ କାବ୍ୟାନନ୍ଦ ଲଭ କରି ପରମ ତୃପ୍ତିର ଅଧିକାରୀ ହୋଇପାରିବ । ନୈଷଧର ଏ ବାଣୀ ପ୍ରକାରାନ୍ତରରେ କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀ କାବ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଶୁଣିବାକୁ ମିଳେ । ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ସ୍ୱୀୟ କାବ୍ୟର ଚତୁଃତ୍ରିଂଶ ଛାନ୍ଦର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ଇକ୍ଷୁଲତିକାର ରସ ଆସ୍ୱାଦନ କରିବା ତୁଲ୍ୟ 'ଜ୍ଞାନରଦ ଥିଲ ଜନେ' ଏ କାବ୍ୟରୁ କାବ୍ୟରସ ଆସ୍ୱାଦନ କରନ୍ତୁ । ଏଣୁ ଉଭୟ କାବ୍ୟର ପାକ ଅମୃତପାକ ଓ ଇକ୍ଷୁପାକ-ଆସ୍ୱାଦନ ଆୟାସସାଧ୍ୟ ଏକଥା ଉଭୟ କବି ମୁକ୍ତକଣ୍ଠରେ ସ୍ୱୀକାର କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଏଥିରୁ ଉଭୟ ସଚେତନ କାବ୍ୟଶିଳ୍ପୀଙ୍କ ଶୈଳୀରେ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ।

ପୁଣି ନୈଷଧ କାବ୍ୟକୁ ଯେପରି କେହି କେହି ଏକ ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କାବ୍ୟ ବୋଲି କହିଥାଆନ୍ତି ସେହିପରି କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଏକ ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କାବ୍ୟ ବୋଲି କୁହାଯାଇଥାଏ । ନୈଷଧରେ ଯେପରି ନଳ ଦମୟନ୍ତୀଙ୍କ ସମ୍ଭୋଗ ବର୍ଣ୍ଣନା ପରେ ବାସ୍ତବତଃ କାବ୍ୟ କଥାବସ୍ତୁର ଉପସଂହାର କରାଯାଇଛି, ସେହିପରି କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀ ଓ ପୁଷ୍ପକେତୁର ମଧୁ ଯାମିନୀ ବର୍ଣ୍ଣନା ଏବଂ କେଳିପୁର ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନରେ ଆଲୋଚ୍ୟ କାବ୍ୟ ଉପସଂହୃତ । ମନେହୁଏ ଉପେନ୍ଦ୍ର ନିଜ କାବ୍ୟକୁ ନୈଷଧର ସମକକ୍ଷ କରି ରଚନା କରିବା ନିମିତ୍ତ ପୂର୍ବରୁ ବଦ୍ଧପରିକର ଥିବାରୁ କେବଳ ନୈଷଧୀୟ ଶୈଳୀ ଅନୁସରଣ କରିନାହାନ୍ତି, ତା'ର ବିଷୟ ସଂଯୋଜନା କୌଶଳ ପ୍ରତି ମଧ୍ୟ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସଚେତନ ରହିଅଛନ୍ତି ।

---

(୧୮) ଦିଶି ଦିଶି ଗିରିଗ୍ରାବାଣଃ ସ୍ୱାଂ ବମନ୍ତୁ ସରସ୍ୱତୀଂ
ତୁଳୟତୁ ମିଥସ୍ତାମାପାତସ୍ଫୁରଦ୍ଧ୍ୱନିଡମ୍ବରାମ୍ ।
ସ ପରମପରଃ କ୍ଷୀରୋଦନ୍ୱାନ୍ୟଦୀୟମୁଦୀୟତେ
ମଥିତୁରମୃତଂ ଖେଦଚ୍ଛେଦି ପ୍ରମୋଦନ ମୋଦନମ୍ ॥

ଉପରୋକ୍ତ ଆଲୋଚନାରୁ ଏତିକି ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଯେ ଯେଉଁ କାବ୍ୟ ଏ ଦେଶର ବିଦଗ୍ଧ ପାଠକ ତଥା ରସିକ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଥିଲା ଅତୀବ ଆଦରଣୀୟ ତଥା ସମ୍ମାନିତ ଏବଂ ଯେଉଁ କାବ୍ୟର ଅନୁସରଣ କରି ଏ ଦେଶର ପ୍ରାକୃତ କବିବୃନ୍ଦ ନିଜ ନିଜର କାବ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିବାରେ ଥିଲେ ତତ୍ପର, ସେହି କାବ୍ୟର ଏକ ସମକକ୍ଷ କାବ୍ୟ ରଚନା କରି କବି-ପଣ୍ଡିତ ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ନିଜର ଲେଖନୀକୁ ସାର୍ଥକ ମଣିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଗଭୀର ଆତ୍ମବିଶ୍ୱାସ ନେଇ ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ, 'ଘେନ ନୈଷଧ ପରିପେ' ଏବଂ 'ସୁନ୍ଦ କୋଟି ଭାଗ ଚନ୍ଦ୍ରମା ପର ଯା ନାମ କୋଟିବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡସୁନ୍ଦରୀ' ।

ଚତୁର ବିନୋଦର ଗଳ୍ପ-ଗଠନ-କୌଶଳ

ମାନବର କଥା-ଶ୍ରବଣ ପିପାସା ତଥା କଥାକଥନ ଆକାଂକ୍ଷା ଅତି ପ୍ରାଚୀନ । ନିଜକୁ ଅନ୍ୟ ନିକଟରେ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିବାର ବଳବତ୍ତ ଅଭିପ୍ସାରୁ କାହାଣୀ ବା ଗଳ୍ପର ସୃଷ୍ଟି । ମାନବ, ସଭ୍ୟତାର ଆଦିମ ଯୁଗରୁ, ନିଜର ଅନୁଭୂତି ତଥା କଳ୍ପନାକୁ ଅନ୍ୟ ନିକଟରେ ପ୍ରକାଶ କରି ଆସିଛି । ଏକ ବ୍ୟକ୍ତିର ମନରେ ଯେଉଁ ବିସ୍ମୟ, ଯେଉଁ ଆବେଗ, ଯେଉଁ ଆଶା-ଆକାଂକ୍ଷା ଜାଗ୍ରତ ହୋଇଛି, ସେ ତାକୁ ନିଜର ସ୍ୱଭାବ-ସୁଲଭ ଭାଷା-ବିନ୍ୟାସଦ୍ୱାରା ଅନ୍ୟ ଏକ ବ୍ୟକ୍ତି କିମ୍ବା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବହୁ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ନିକଟରେ ପ୍ରକାଶ କରି ନିଜେ ଯେପରି ଆନନ୍ଦ ଲାଭ କରିଛି, ଅନ୍ୟମାନଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଅନୁରୂପ ଆନନ୍ଦ ଲାଭରେ ସହାୟତା କରିଛି । ଯେତେବେଳେ ବର୍ଣ୍ଣମାଳାର ଉଦ୍ଭବ ହୋଇ ନଥିଲା ସେତେବେଳେ ତ ମନୁଷ୍ୟ ନିଜର ବକ୍ତବ୍ୟକୁ ଭାଷା ମାଧ୍ୟମରେ ଅନ୍ୟର ଶ୍ରୁତିଗୋଚର କରାଉଥିଲା; କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ଲିଖନ-ଶୈଳୀ ଆବିଷ୍କୃତ ହେଲା ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ ଅନୁଭୂତି ସମୂହକୁ ଲିପିବଦ୍ଧ କରି ଅନ୍ୟ ନିକଟରେ ତାହା ପଠନପୂର୍ବକ ତା'ର ଆନନ୍ଦ-ସଂପ୍ରଦାନରୂପ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ବିଳମ୍ବିତ ଓ ଶ୍ରମସାଧ୍ୟ ପନ୍ଥାକୁ ସେ ଗ୍ରହଣ କରିପାରି ନାହିଁ । ତେଣୁ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ ଯେ ଏକାନ୍ତ ଭାବରେ ମୌଖିକ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହର ଅବକାଶ ନାହିଁ ।

ଏଗୁଡ଼ିକର ସୃଷ୍ଟି ପ୍ରକ୍ରିୟା ମଧ୍ୟ ଅତୀବ ବିସ୍ମୟକର ! ପ୍ରଥମେ ମାନବ ନିଜର ଅନୁଭୂତିକୁ ଅନ୍ୟ ନିକଟରେ ପ୍ରକାଶ କରିଛି ନିରାଡ଼ମ୍ବର ତଥା ଅନତିରଞ୍ଜନ ଶୈଳୀରେ । କିନ୍ତୁ ସମୟକ୍ରମେ ତା'ର ସମାଜସ୍ଥ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ଅଧିକ ସରସ, ଅଧିକ ସୁନ୍ଦର ତଥା ଅଧିକ ବିସ୍ମୟ-ଉତ୍ପାଦକ ଅନୁଭୂତି ଶ୍ରବଣରେ ତା'ର ମାନସାଲୋକରେ ଯେଉଁ ଆଲୋଡ଼ନ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି ତାକୁ ନିଜ ଅନୁଭୂତି ସହ ଯୁକ୍ତ କରି ଅଧିକ ମନୋଜ୍ଞ ଓ ରସାଳ

ଭାଷା ମାଧ୍ୟମରେ ପରିବେଷଣ କରିବା ପାଇଁ ସେ ହୋଇଉଠିଛି ତତ୍ପର । ଗୋଟାଏ ବ୍ୟକ୍ତିର ଅନୁଭୂତି, ବହୁ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ବହୁ ଅନୁଭୂତିଦ୍ୱାରା ଉଦ୍ଭାସିତ ହୋଇ, ଗୋଟିଏ ବ୍ୟକ୍ତିର ଆଶା-ନୈରାଶ୍ୟ, ହର୍ଷ-ବିଷାଦ, ବହୁ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ଅନୁରୂପ ଭାବରାଜିଦ୍ୱାରା ପରିପୁଷ୍ଟ ହୋଇ, ବିଭିନ୍ନ ବିଚିତ୍ର ଗଳ୍ପ ସୃଷ୍ଟି ପାଇଁ ପ୍ରେରଣା ତଥା ବିଷୟବସ୍ତୁ ଯୋଗାଇ ଦେଇପାରିଛି । ଏହି ପ୍ରକ୍ରିୟାରେ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଆଧୁନିକ ଯୁଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ ଚାଲିଛି ଗଳ୍ପ ପରେ ଗଳ୍ପ, କାହାଣୀ ପରେ କାହାଣୀ ।

ଯେଉଁ ଗଳ୍ପ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡିକ ଆଜି ଆମର କଥା ରସ ପିପାସା ମେଣ୍ଟାଇବା ପାଇଁ ସମର୍ଥ ସେଗୁଡ଼ିକର ରୂପଗତ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ପ୍ରତି ଦୃକ୍‌ପାତ କଲେ ଆମେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଉପଲବ୍ଧି କରିପାରିବୁ ଯେ ଏଗୁଡ଼ିକର ମୌଳିକରୂପ ଏହା ନୁହେ । ଯେଉଁ ଅସଂଖ୍ୟ ଗଳ୍ପ ଯୁଗ ଯୁଗ ଧରି ଲୋକମୁଖରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା ସେଗୁଡ଼ିକ ହିଁ ସଂଗ୍ରହ କରି ପରବର୍ତ୍ତୀ ପଣ୍ଡିତମଣ୍ଡଳୀ ତାକୁ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । କେବଳ ବୃହତ୍ କଥା, ପଞ୍ଚତନ୍ତ୍ର, ଜାତକ କଥା, କଥାସରିତ୍ ସାଗର ନୁହେଁ, ଅଷ୍ଟାଦଶ ପୁରାଣ ମଧ୍ୟ ଏହି ଲୋକପ୍ରଚଳିତ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକର ମନୋଜ୍ଞ ସଂଗ୍ରହ ବୋଲି ପଣ୍ଡିତମାନେ ମତବ୍ୟକ୍ତ କରିଥାଆନ୍ତି । ଅନୁରୂପ ଭାବରାଜି ସମ୍ବଳିତ କିମ୍ବା ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଚିନ୍ତାଧାରା ସମନ୍ୱିତ ଗଳ୍ପ ସମୂହର ମନୋମତ ପରିବର୍ତ୍ତନଦ୍ୱାରା ସୃଷ୍ଟ ଅଭିନବ ଗଳ୍ପ ସମୂହର ଏକତ୍ରୀକରଣ ଫଳରେ ଏ ପ୍ରକାର ଗଳ୍ପ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡିକର ସୃଷ୍ଟି ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

ଏହି ସାଧାରଣ-ଲୋକ-ମୁଖ ପ୍ରଚଳିତ କଥା ସମୂହ ଯେତେବେଳେ ପଣ୍ଡିତମଣ୍ଡଳୀର ଲେଖନୀରେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା, ସେତେବେଳେ ଏଥିରେ ଦେଖାଦେଲା ବହୁ ପରିବର୍ତ୍ତନ । ଲୋକମୁଖର ଭାଷା ଶୁଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟିକ ଭାଷାରେ ପରିଣତ ହେଲା, ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଚିନ୍ତାଧାରା ଏକ ସୁପରିକଳ୍ପିତ ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଚିନ୍ତାରେ ରୂପାୟିତ ହେଲା, ବିଭିନ୍ନ ରୂପ ଓ ଗୁଣାତ୍ମକ ଗଳ୍ପ ଗୋଟିଏ ସୂତ୍ରରେ ଆବଦ୍ଧ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା ଏବଂ ବହୁବିଧ ଗଳ୍ପର ଏକତ୍ରୀକରଣ ପାଇଁ ସୃଷ୍ଟି ହେଲା ଆବରଣ ଗଳ୍ପ । ସଂଗ୍ରାହକବୃନ୍ଦ ଗଳ୍ପର ଅସଂଲଗ୍ନ ତଥା ବନ୍ଧୁର କଳେବରକୁ କଳା-କୌଶଳର ରସାଣରେ ଶାଣିତ କରି

ସାହିତ୍ୟିକ-ସୁଷମା-ସମନ୍ୱିତ କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କଲେ । ଫଳରେ ମୂଳଗଳ୍ପ ନିଜର ସ୍ୱକୀୟ ରୂପ ଟିକେ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଏକ ନବ ସୁଷମାରେ ମଣ୍ଡିତ ହେଲା, ଅପରିପକ୍ୱ ତଥା ସାଧାରଣ ଜନତା ସହ ସହୃଦୟ ସାମାଜିକମାନଙ୍କର ଚିତ୍ତ ବିନୋଦନ କରିବା ନିମିତ୍ତ ସମର୍ଥ ହେଲା ଏବଂ ନିଜକୁ ବିଲୁପ୍ତି ମଧ୍ୟରୁ ରକ୍ଷା କରି ଲିଖନ-ଉପକରଣ ମାଧ୍ୟମରେ ଯୁଗ ଯୁଗ ପାଇଁ ସୁରକ୍ଷିତ ହେଲା ।

ଲେଖକମାନଙ୍କର ସଜ୍ଞାନ ପ୍ରଚେଷ୍ଟାରେ ମୌଖିକ ଗଳ୍ପରାଶି ଯେତେବେଳେ ଲିଖିତରୂପରେ ପରିଣତ ହେଲା ସେତେବେଳେ ଏଗୁଡ଼ିକର ଅନ୍ତଃସ୍ୱର ତଥା ବହିଃରୂପରେ ଯେଉଁ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଂଘଟିତ ହେଲା ତା'ର ବିସ୍ତୃତ ଆଲୋଚନା ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହୋଇପାରି ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏହା ଫଳରେ ଏଗୁଡ଼ିକର ସ୍ୱାଭାବିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଯେ କେତେକ ପରିମାଣରେ କ୍ଷୁଣ୍ଣ ହୋଇଛି ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହରେ କୁହାଯାଇପାରେ । ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ପରିବେଶ, ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ସାମାଜିକ ସ୍ଥିତି ଏବଂ ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଧାର୍ମିକ ବିଚାରଧାରା ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ଗଳ୍ପ ସୃଷ୍ଟି ହୁଏ ତାହା ବକ୍ତାର ଶକ୍ତିସାମର୍ଥ୍ୟ, ବିଚାରଧାରା, ଧର୍ମମତ ତଥା ପରିବର୍ତ୍ତିତ ପରିବେଷ୍ଟନୀରେ ହୁଏ ପରିବର୍ତ୍ତିତ, ପରିବର୍ଦ୍ଧିତ ତଥା ପରିକର୍ତ୍ତିତ ଓ ମାର୍ଜିତ । ଫଳରେ ତା'ର ରୂପବିଭବ ଓ ଅନ୍ତଃସ୍ୱରରେ ସଂଘଟିତ ହୁଏ ନିରବଚ୍ଛିନ୍ନ ପରିବର୍ତ୍ତନ । କିନ୍ତୁ ଏଗୁଡ଼ିକ ଯେତେବେଳେ କୌଣସି ବୁଦ୍ଧିଜୀବୀର ଲେଖନୀରେ ହୁଏ ଲିପିବଦ୍ଧ, ସେତେବେଳେ ତା'ର ପରିବର୍ତ୍ତନ ବ୍ୟାହତ ହୁଏ ଏବଂ ଯୁଗ ଯୁଗ ନିମିତ୍ତ ତା'ର ଗୋଟିଏ ରୂପ ପାଠକମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଅପରିବର୍ତ୍ତିତ ରୂପେ ରହିଯାଏ ।

ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଏହି ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକର ପର୍ଯ୍ୟଟନ ଇତିହାସ ମଧ୍ୟ ଅତୀବ ରୋମାଞ୍ଚକର । ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଗଳ୍ପ ପର୍ଯ୍ୟଟକ, ପରିବ୍ରାଜକ, ସାଧକ, ପଣ୍ଡିତ ତଥା ଜେତା ବିଜେତାଦ୍ୱାରା ଦେଶରୁ ଦେଶାନ୍ତରିତ ହୁଏ । ଫଳରେ ମୂଳ-ଗଳ୍ପରେ ପୁଣି ଆସେ ପରିବର୍ତ୍ତନ । ହଠାତ୍ ଏ ପ୍ରକାର ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ ଗୋଟିଏ ମୌଳିକ ଉତ୍ସରୁ ନିଃସୃତ, ତାହା ଜାଣି ହୁଏନାହିଁ । କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ, ଏ ପ୍ରକାର ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରଥମେ କେଉଁ ଦେଶରେ, କେଉଁ ସାମାଜିକଦ୍ୱାରା ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ କେଉଁ ପଥ ଦେଇ କେଉଁ ଦୂର ବିଦୂର

ଭିଦେଶକୁ ନୀତ ହୋଇଯାଇଛି ତାହା ସ୍ପଷ୍ଟରୂପେ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ କରିବା ଏକ ପ୍ରକାର ଅସମ୍ଭବ ହୋଇଉଠେ । ଆରବ୍ୟ ଉପନ୍ୟାସର ଶାହରିୟାର ଓ ଶାହଜମାନ୍ ଫକୀର ବେଶରେ ତୀର୍ଥଯାତ୍ରା କରୁଥିବା ସମୟରେ, ଇଫ୍ରିତର ସତର୍କ ପ୍ରହରାରେ ଥିବା ସୁନ୍ଦରୀ ରମଣୀଟିର ଯେଉଁ ବ୍ୟଭିଚାରର ପ୍ରବଣତାର ପରିଚୟ ଲଭ କରିଅଛନ୍ତି ତାର ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତିଫଳନ ଆମେ ଦେଖୁ କଥାସରିତ୍ ସାଗରର ଯଶୋଧର ଓ ଲକ୍ଷ୍ମୀଧର ଉପାଖ୍ୟାନ, ଚୀନ ଦେଶରେ ପ୍ରଚଳିତ ଅନୁରୂପ ଏକ ଗଳ୍ପ ଓ ବନ୍ଧନ ମୋକ୍ଷଜାତକ ପ୍ରଭୃତି ଗଳ୍ପରେ । ସେହିପରି ଛୁଚବାଣ୍ଟି ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ପ୍ରପଞ୍ଚକ କଥା ସହ ମୂର୍ଖର ଗର୍ଦ୍ଦଭ ହରଣ କଥାଟିକୁ ମିଳାଇ ପାଠକଲେ ଉପରୋକ୍ତ ମତର ଯଥାର୍ଥତା ଉପଲବ୍ଧି କରିହେବ । ତେଣୁ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକର ଉତ୍ସଭୂମି ସମ୍ପର୍କରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅଭିମତ ବ୍ୟକ୍ତ କରିବା କେବଳ କଷ୍ଟକର ନୁହେଁ ମାରାତ୍ମକ ମଧ୍ୟ । ଆରବ୍ୟ ଗଳ୍ପଦ୍ୱାରା ଭାରତୀୟ ଗଳ୍ପ ଓ ଭାରତୀୟ ଗଳ୍ପଦ୍ୱାରା ଆରବ୍ୟ ଗଳ୍ପ କେତେଦୂର ପ୍ରଭାବିତ ତାହା ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିବା ଏକାନ୍ତ ଦୁରୂହ । ତେଣୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଗଳ୍ପଟିଏ ଶ୍ରବଣ କିମ୍ବା ପାଠ କଲାବେଳେ, ଏହା ଆରବ୍ୟ ରଜନୀ କିମ୍ବା ପାରସ୍ୟ କାହାଣୀରୁ ଆନୀତ କି ଭାରତୀୟ ପରଂପରାରୁ ସଂଗୃହୀତ ତାହା ଜାଣିବା କଷ୍ଟକର ହୋଇଉଠେ । କିନ୍ତୁ ବହୁ ଆଲୋଚକ ଭାରତ ବର୍ଷକୁ ହିଁ ପ୍ରଚଳିତ ବହୁ ଗଳ୍ପର ଉତ୍ସଭୂମି ରୂପେ କଳ୍ପନା କରି ଆସିଅଛନ୍ତି ।

ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ ଆଲୋଡ଼ନ କଲେ, ଆମ୍ଭେ ବହୁ କଥାଗ୍ରନ୍ଥ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବୁ । ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଏ ଦେଶର ଜନତା ଗଳ୍ପ-କଥନ ତଥା ଗଳ୍ପ-ଶ୍ରବଣ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ସୃଷ୍ଟି କରିଛି ଅସଂଖ୍ୟ ଗଳ୍ପ । ଏଗୁଡ଼ିକ ସମୟକ୍ରମେ ଲିଖିତ ରୂପ ଧାରଣ କରି, ପଞ୍ଚତନ୍ତ୍ର, ଜାତକ କଥା, ବୃହତ୍ କଥା, କଥାସରିତ୍ସାଗର, ବେତାଳ ପଞ୍ଚବିଂଶତି, ଦ୍ୱାତ୍ରିଂଶ ସିଂହାସନ କଥା, ହିତୋପଦେଶ, ସମରାଇଚ୍ଚ କଥା, ଧୂର୍ତ୍ତାଖ୍ୟାନମ୍ ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରନ୍ଥ ମାଧ୍ୟମରେ ଆଜି ଆମ ନିକଟରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ । ଏସବୁ କଥାଗ୍ରନ୍ଥକୁ ଗଭୀର ଭାବେ ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ଆମେ ଦେଖିବୁ ଏହି ବିଶାଳ ଗଳ୍ପ ସାହିତ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ଯେତେଗୁଡ଼ିଏ କଥା ସ୍ଥାନ ଲଭ କରିଛନ୍ତି ସେଗୁଡ଼ିକ ମୁଖ୍ୟତଃ ଦୁଇ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ, ଯଥା—ମନୋରଞ୍ଜନାତ୍ମକ ଓ

ଉପଦେଶାତ୍ମକ । ଅବଶ୍ୟ ଏପରି ବର୍ଗୀକରଣଦ୍ୱାରା ଏଗୁଡ଼ିକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଦୁଇଟି ଭିନ୍ନ ବର୍ଗରେ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରିବା ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ । ଅନେକ ସମୟରେ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମର ପ୍ରଚାରକବୃନ୍ଦ ନିଜ ମତବାଦର ପରିପ୍ରଚାର ପାଇଁ ପ୍ରଚଳିତ ଲୋକପ୍ରିୟ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକୁ ଧାର୍ମିକ ମତବାଦର ଆବରଣ ଦେଇ ଉପଦେଶାତ୍ମକ ଗଳ୍ପରେ ରୂପାୟିତ କରିଅଛନ୍ତି । ଅନୁରୂପ ଭାବରେ ନିଛକ ଗଳ୍ପ ସ୍ରଷ୍ଟା କିମ୍ବା ଗଳ୍ପସାଗର ମୁଖରେ ଉପଦେଶାତ୍ମକ ଗଳ୍ପ ରୂପାନ୍ତରିତ ହୋଇଛି ମନୋରଞ୍ଜନାତ୍ମକ ଗଳ୍ପରେ । ତଥାପି ସାମୂହିକ ଭାବରେ, ନୀତି ଓ ବିନୋଦ ହିଁ ସେ ଯୁଗର ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକରେ ଯେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କରିଛନ୍ତି ଏହା ଦୃଢ଼ତାର ସହ କୁହାଯାଇପାରେ ।

ପୁଣି ଏ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକର ମୌଳିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ଏତିକି କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ ସଂଗ୍ରହକର୍ତ୍ତାଙ୍କର ପ୍ରତିଭା ଉପରେ ପ୍ରଚଳିତ ଗଳ୍ପର ବିଷୟବିନ୍ୟାସ ଓ ଉପସ୍ଥାପନା-କୌଶଳ ନିର୍ଭର କରିଛି । ସେ ଯୁଗରେ ଲୋକ-ମୁଖ-ଗଳ୍ପର ସ୍ୱରୂପ କ'ଣ ଥିଲା ତାହା ଅବଧାରଣା କରିବା ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ କିମ୍ବା କି ପ୍ରକାର ଭାଷା ଓ ଭଙ୍ଗୀରେ ଗଳ୍ପକଥକବୃନ୍ଦ ଏଗୁଡ଼ିକୁ ବ୍ୟକ୍ତ କରି ଶ୍ରୋତାର ମାନସରଞ୍ଜନରେ ସମର୍ଥ ହେଉଥିଲେ, ସେ ସମ୍ପର୍କରେ ମତପ୍ରଦାନ କରିବା ମଧ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନ ଅସମ୍ଭବ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଆଜି ଆମ ସମ୍ମୁଖରେ ଯେଉଁ ଗଳ୍ପଗ୍ରନ୍ଥରାଜି ଦଣ୍ଡାୟମାନ ସେଗୁଡିକ ଜଣେ ଜଣେ ସୁଦକ୍ଷ ପ୍ରତିଭାସମନ୍ୱିତ କଥାଗ୍ରଥନକୁଶଳୀର ନିପୁଣ କାରିଗରୀ ମାତ୍ର । ଗୋଟିଏ ଆବରଣ ଗଳ୍ପ ମଧ୍ୟରେ ସେମାନେ ଗର୍ଭିତ କରିଛନ୍ତି ଅସଂଖ୍ୟ ଗଳ୍ପ । ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଗଳ୍ପର କାଣ୍ଡ ମଧ୍ୟରୁ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି ବହୁ ଶାଖା-ପ୍ରଶାଖା, ପତ୍ର-ପୁଷ୍ପ । ପ୍ରତ୍ୟେକେ ନିଜ ନିଜ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ତଥା ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟରେ ସୁମହାନ୍ ହେଲେହେଁ ଗୋଟିଏ ଆବରଣ ମଧ୍ୟରେ ରହି ଏମାନେ ଏକ ସାମଗ୍ରିକ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରି ପାଠକର ଚିତ୍ତରେ ବିସ୍ମୟ ଉତ୍ପାଦନ କରନ୍ତି । ଏହି ଗଳ୍ପଗୁଡିକ କେତେବେଳେ ଗଦ୍ୟରେ, କେତେବେଳେ ପଦ୍ୟରେ ଏବଂ ଆଉ କେତେବେଳେ ଗଦ୍ୟ-ପଦ୍ୟ ଉଭୟର ସମ୍ମିଶ୍ରଣରେ ହୋଇଛି ମନୋଜ୍ଞ । କେତେକ ଗଳ୍ପରେ ବର୍ଣ୍ଣନାର ଅତିରଞ୍ଜକତା ମଧ୍ୟରେ ବିଷୟବସ୍ତୁର ଧାରା ବୈଶାଖୀ-ସ୍ରୋତସ୍ୱିନୀ ତୁଲ୍ୟ କୃଶାଙ୍ଗିନୀ ହେଲାବେଳେ ଅନ୍ୟ କେତେକରେ ଏହା ଧାରାଶ୍ରାବଣର ଉଚ୍ଛୁଳ

ପ୍ରବାହତୁଲ୍ୟ କ୍ଷିପ୍ରଗତିରେ ପ୍ରବହମାନ । କେଉଁଠି ମର୍ତ୍ତ୍ୟଲୋକର ବାସ୍ତବତା ଭିତରେ ପାଠକ ନିଜର ଆତ୍ମସାକ୍ଷାତକାର ଲାଭ କଲାବେଳେ ଆଉ କେଉଁଠି ଦେବଲୋକ କିମ୍ବା ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱଲୋକରେ ପ୍ରବେଶ କରି ସେ ବିସ୍ମୟବିମୂଢ଼ । କେଉଁ ଗଳ୍ପ ପଶୁପକ୍ଷୀମାନଙ୍କ କାକଳୀରେ ମୁଖରିତ ତ ଆଉ କେଉଁ ଗଳ୍ପ ନର-ନାଗ-ଯକ୍ଷ-ଗନ୍ଧର୍ବ-ପିଶାଚ-ରାକ୍ଷସଙ୍କଦ୍ୱାରା ସମାକୀର୍ଣ୍ଣ । ଏଣୁ ଏଗୁଡ଼ିକର ବ୍ୟାପକତା ଅପରିମେୟ କିନ୍ତୁ ତାର ଉପସ୍ଥାପନା କୌଶଳ ଏକ ଓ ଅଭିନ୍ନ ।

ଏହି ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ ଯେଉଁ ଶ୍ରେଣୀର ହୁଅନ୍ତୁନା କାହିଁକି ପାଠକ ନିକଟରେ ଏମାନଙ୍କ ଆବେଦନ ପ୍ରଗାଢ଼ ଓ ନିବିଡ଼ । ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ସଂସ୍କୃତ-ଭାଷାନିବଦ୍ଧ ଏହି ଗଳ୍ପ ସମୂହ ପ୍ରାଦେଶିକ ଭାଷାରେ ରୂପାନ୍ତରିତ ହୋଇ ସାଧାରଣ ଜନତାଙ୍କୁ କରିଛି ପ୍ରଲୁବ୍‌ଧ । ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରଦେଶ ବା ଭାଷା ଗୋଷ୍ଠୀର କବି ଓ କଥକ ଏଗୁଡ଼ିକୁ ନିଜ ଆଞ୍ଚଳିକ ଜଳବାୟୁ ତଥା ସାମାଜିକ ଚଳଣି କରଣୀର ଅନୁକୂଳ କରି ପରିବର୍ତ୍ତିତ କରିଛନ୍ତି ସତ୍ୟ; କିନ୍ତୁ ଏଗୁଡ଼ିକ ଯେତେବେଳେ ଲିପିବଦ୍ଧ ହେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଛି ସେତେବେଳେ ମୂଳ କୌଶଳର ପରିତ୍ୟାଗ ତଥା ନୂତନ ଶୈଳୀର ଉଦ୍ଭାବନଦ୍ୱାରା ଏ ଗୁଡ଼ିକର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ନବ-ବିଧାନ କରିବା ପାଇଁ ସ୍ରଷ୍ଟାମାନେ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରିନାହାନ୍ତି । ପ୍ରାଦେଶିକ ସାହିତ୍ୟ ଉପରେ ଏହି ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ ଯେଉଁ ପ୍ରଭାବପାତ କରିଛି, ତାର ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ଆମେ ନିମ୍ନଲିଖିତ କେତୋଟି ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ସ୍ପଷ୍ଟ ଉପଲବ୍‌ଧି କରୁ ।

ପ୍ରଥମତଃ ଗଳ୍ପ ସ୍ରଷ୍ଟାବୃନ୍ଦ ମୂଳ ସଂସ୍କୃତ କଥାଗ୍ରନ୍ଥ ସମୂହର ଆଙ୍ଗିକ ଅକ୍ଷୁଣ୍ଣ ରଖିଛନ୍ତି ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଗୋଟିଏ ଆବରଣ ଗଳ୍ପର ଅନ୍ତରାଳରେ, ବହୁ ଗଳ୍ପକୁ ସଂଯୋଜିତ କରି ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଏକ ସୂତ୍ରରେ ଗ୍ରଥିତ କରିବାର ଯେଉଁ ପରଂପରା ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହେଉଥିଲା, ତାହା ପ୍ରାଦେଶିକ ଗଳ୍ପ ସାହିତ୍ୟରେ ସୁରକ୍ଷିତ ହେଲା । ଗଳ୍ପର ଉପକ୍ରମରେ, ବକ୍ତା ଓ ଶ୍ରୋତାର ସ୍ୱରୂପ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ, ଗଳ୍ପକଥନ ଓ ଶ୍ରବଣର ପରିବେଶ ସମ୍ପର୍କରେ ସୂଚନା, ଗୋଟିଏ ଗଳ୍ପ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ଚରିତ୍ରଦ୍ୱାରା ଉଦାହରଣ ଛଳରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ଗଳ୍ପର ପରିକଳ୍ପନା ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରାଦେଶିକ ଗଳ୍ପ ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ପରିଦୃଷ୍ଟ ।

ଦ୍ୱିତୀୟତଃ ଯେଉଁ କଥାକାରବୃନ୍ଦ ଗଳ୍ପ ସୃଷ୍ଟିରେ ମନୋନିବେଶ କରିଛନ୍ତି ସେମାନେ ଅନେକାଂଶରେ ନୂତନ ଗଳ୍ପ ସୃଷ୍ଟି କରିବା ନିମିତ୍ତ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ଭଣ୍ଡାର ସ୍ଥିତ ଅପୂର୍ବ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକର ନବୀକରଣ କରିବା ପାଇଁ ହିଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଅଛନ୍ତି । ଫଳରେ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ ଗଳ୍ପର କଥାବସ୍ତୁ ବିଭିନ୍ନ ଦେଶର ଲେଖକଙ୍କ ଲେଖନୀରେ ନୂତନ ଭାଷା-ପରିଚ୍ଛଦ ଧାରଣ-ପୂର୍ବକ ପାଠକମାନଙ୍କ ଆନନ୍ଦ ସମ୍ପାଦନରେ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରିଛି । ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ଦୁରୂହତା ବୃଦ୍ଧି ଲାଭ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଯେତେବେଳେ ଜନ-ସମାଜ ଏ ଭାଷାଠାରୁ କ୍ରମଶଃ ଦୂରେଇ ଯିବାକୁ ଲାଗିଲା ସେତେବେଳେ ଏ ଭାଷାନିବଦ୍ଧ ଗଳ୍ପରାଜି ଆଞ୍ଚଳିକ ଭାଷାରେ ରୂପାନ୍ତରିତ ହୋଇ ସେମାନଙ୍କ କଥା ରସ-ପିପାସା ଚରିତାର୍ଥରେ ସମର୍ଥ ହେଲା ।

ତୃତୀୟତଃ ପ୍ରାଦେଶିକ ଭାଷାନିବଦ୍ଧ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକର ଉପସ୍ଥାପନା କୌଶଳ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତ ଗଳ୍ପଦ୍ୱାରା ବିଶେଷ ପରିମାଣରେ ପ୍ରଭାବିତ । ଗଳ୍ପ ମଧ୍ୟରେ ଗଦ୍ୟ ଓ ପଦ୍ୟର ବ୍ୟବହାର, ବର୍ଣ୍ଣନା ତଥା ଉପଦେଶଗୁଡ଼ିକୁ ପଦ୍ୟ ମାଧ୍ୟମରେ ପ୍ରକାଶ କରିବା, ଗଳ୍ପକୁ ସରସ ମଧୁର କରିବା ପାଇଁ ଭାଷାକୁ ଶ୍ଲେଷାର୍ଥବ୍ୟଞ୍ଜକ ତଥା କବିତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ କରିବା, ଗୋଟିଏ ଗଳ୍ପର ଅବତାରଣା ପୂର୍ବରୁ ସେ ଗଳ୍ପର ବିଷୟବସ୍ତୁ ସମ୍ପର୍କରେ ପୂର୍ବ ଗଳ୍ପର କୌଣସି ଚରିତ୍ର ମୁଖରେ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ସୂଚନା ପ୍ରଦାନ କରିବା ରୂପ କେତୋଟି ବିଭାବ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଗଳ୍ପ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକରେ ସଚରାଚର ପରିଦୃଷ୍ଟ ।

ସେପରି ଚତୁର୍ଥତଃ ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଗଳ୍ପରୁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ମୋଟିଫ (Motif) ବା ଧାରଣା ସଂଗ୍ରହପୂର୍ବକ ସେଗୁଡ଼ିକର ଯୋଡ଼-ବିଯୋଡ଼ କରି ନୂତନ ଗଳ୍ପ ସୃଷ୍ଟି କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଯେଉଁମାନେ ନୂତନ ଗଳ୍ପ ସୃଷ୍ଟି କରିବା ପାଇଁ ସଚେଷ୍ଟ ହୁଅନ୍ତି, ସେମାନେ କେବଳ ଏ ଦେଶର କାହିଁକି ଯେ କୌଣସି ଦେଶର ହୁଅନ୍ତୁ, ଏ କୌଶଳ ହିଁ ଅବଲମ୍ବନ କରିଥାଆନ୍ତି । ଗଳ୍ପ ଶ୍ରବଣ ପରେ ଶ୍ରୁତ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକର କେତୋଟି ବିଶିଷ୍ଟ ଧାରଣା ଶ୍ରୋତାର ମାନସପଟରେ ଏକ ଗଭୀର ରେଖାପାତ କରିଥାଏ । ବହୁ ଗଳ୍ପ ଶ୍ରବଣରେ ଏଗୁଡ଼ିକର ସଂଖ୍ୟା ମଧ୍ୟ ହୁଏ କ୍ରମବୃଦ୍ଧିପ୍ରାପ୍ତ । ପରେ ସେ ଯେତେବେଳେ ନୂତନ ଗଳ୍ପ

ସୃଷ୍ଟି କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରେ, ସେତେବେଳେ ଅବଚେତନର ଏହି ଧାରଣା (Motif) ଗୁଡ଼ିକ ତାଙ୍କୁ ବିଷୟ ପରିକଳ୍ପନାରେ ସହାୟତା କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ସରସ, ସୁନ୍ଦର ତଥା ମନୋଜ୍ଞ କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରଭୂତ ସାହାଯ୍ୟ କରିଥାଆନ୍ତି ।

ଏହି ପରିପ୍ରେକ୍ଷୀରେ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଏକ ଅପୂର୍ବ ସୃଷ୍ଟି ବ୍ରଜନାଥ ବଡ଼ଜେନାଙ୍କ ଚତୁର ବିନୋଦକୁ ଆଲୋଚନା କଲେ ତା'ର ମହତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ୟକ୍ ଉପଲବ୍ଧି କରିହେବ ।

'ଚତୁର ବିନୋଦ' ବ୍ରଜନାଥ ବଡ଼ଜେନାଙ୍କର ଏପରି ଏକ ଗଦ୍ୟ-ନିବନ୍ଧ କଥାଗ୍ରନ୍ଥ । ସଂସ୍କୃତ ଆଲଙ୍କାରିକବୃନ୍ଦ କଥାର ବିଭିନ୍ନ ସଂଜ୍ଞା ପ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ ହେଁ ସ୍ୱୟଂ ରଚୟିତା କଥାର ସ୍ୱରୂପ ସମ୍ପର୍କରେ ସ୍ୱ ମତ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତ କରିବାକୁ ଯାଇ ଲେଖିଛନ୍ତି—

"ମିଥ୍ୟା ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରବନ୍ଧେନ ମନୋହରନ୍ତି ଯା ଭୃଶଂ
ନାନା କୌତୁକ ହାସାଢ୍ୟୈଃ ସା କଥେତ୍ୟଭିଧୀୟତେ ।"

ଅର୍ଥାତ୍ କପୋଳକଳ୍ପିତ ବିଷୟବସ୍ତୁଦ୍ୱାରା ନାନା କୌତୁକ ଓ ହାସ୍ୟରସ ସୃଷ୍ଟି କରି ଭବ ଯେଉଁ ରଚନା ମାଧ୍ୟମରେ ଶ୍ରୋତା ବା ପାଠକର ମନୋହରଣ କରେ ତାହା ହିଁ କଥା । ଏପରି ଗୃବେଷ୍ଟି କଥାର ସମନ୍ୱୟରେ ନିଜର ଚତୁର-ବିନୋଦ ଗ୍ରନ୍ଥର ପରିକଳ୍ପନା କରିଥିବା ବିଷୟ ସ୍ୱୟଂ ରଚୟିତା ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି ।

"ପୂର୍ବେ ସଂକର୍ଷଣ ପଣ୍ଡା ବ୍ରାହ୍ମଣ ରାଜାଙ୍କ ସଭାରେ ଚତୁର ବିନୋଦ ନାମେ ଏକ କଥା କହିଥିଲେ, ମୁଁ ତାହା ଶୁଣିଛି । ହାସ ବିନୋଦ, ରସ ବିନୋଦ, ନୀତି ବିନୋଦ, ପ୍ରୀତି ବିନୋଦ ଏରୂପେ ଚାରି ବିନୋଦ ହେବାରୁ ଏ କଥା ନାମ ଚତୁର ବିନୋଦ ।"

କିନ୍ତୁ ଏଥିରେ ପ୍ରକୃତରେ ୧୮ଟି କଥା ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ଆବରଣ ବା ଆଧାର ଗଳ୍ପ; ଏହାକୁ ଚତୁର ବିନୋଦର କଥା-

ପୀଠ କୁହାଯାଇପାରେ । ଏହା ସାଙ୍ଗକୁ ଗୋଟିଏ ମୁଖ୍ୟ କଥା ବା ଉଲ୍ଲିଖିତ ଗୋଟିଏ ବିନୋଦ ଏବଂ ଏହି ଗୋଟିଏ ମଧ୍ୟରେ ଆନୁସଙ୍ଗିକ ଭାବରେ ଆଉ ୧୩ଟି ଗର୍ଭିତ କଥା ବା ଉପକଥା । କଥାଗୁଡ଼ିକର ସଜ୍ଜୀକରଣ କୌଶଳ ବିଭିନ୍ନ ଆଲୋଚନା ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଥିବାରୁ ତା'ର ପୁନରାବୃତ୍ତି ଏଠାରେ ଅନାବଶ୍ୟକ ବୋଲି ଜ୍ଞାତସାରରେ ତାହାର ପୁନରୁପସ୍ଥାପନା କରାଗଲା ନାହିଁ । ବ୍ରଜନାଥ ଗଳ୍ପଗଠନ କୌଶଳରେ ପୂର୍ବସୂରୀମାନଙ୍କ ନିକଟରେ କେତେଦୂର ଋଣୀ ସେ ସମ୍ପର୍କରେ ହିଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ପ୍ରବନ୍ଧରେ କିଛି ଆଲୋଚନା କରାଯିବ ।

ପୂର୍ବରୁ ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି ଯେ ପ୍ରଚଳିତ ଗଳ୍ପସମୂହରୁ ହିଁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଧାରଣାର ଯୋଡ଼-ବିଯୋଡ଼ କରି ନୂତନ ଗଳ୍ପ ସୃଷ୍ଟି କରାଯାଇଥାଏ । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ କଥାତତ୍ତ୍ୱବିତ୍ ଏ. ଆର୍. ରାଇଟ୍ ଲେଖିଛନ୍ତି— "Such splitting up of folk tales into incident may enable us to distinguish the different elements from old stories put together by what may be called the professional story-teller, who 'invents' a new story by shaking up together his favourite stock incidents to form new patterns, just as he might shake the pieces of glass in kaleidoscope."

ଚତୁର ବିନୋଦକାର ମଧ୍ୟ ଏହାହିଁ କରିଛନ୍ତି । ପଶୁପକ୍ଷୀ ମୁଖରେ ମାନବ ସୁଲଭ ଭାଷା ପ୍ରୟୋଗ, ଅଯୌକ୍ତିକ ତଥା ଅତ୍ୟଧିକ ଶୃଙ୍ଗାର କମ୍ବା ଅଭଦ୍ର ରସ ମାଧ୍ୟମରେ ହାସ୍ୟରସର ସୃଷ୍ଟି, ସମସ୍ୟାମୂଳକ ବିଷୟବସ୍ତୁର ଉପସ୍ଥାପନା କରି ଚତୁରତାର ସହ ତା'ର ସମାଧାନ, ଅସ୍ପଷ୍ଟ ସଙ୍କେତରେ ଅର୍ଥବୋଧକରି ତଦନୁଯାୟୀ କାର୍ଯ୍ୟାନୁଷ୍ଠାନ କରିବା, ଗଳ୍ପ ଶେଷରେ ଗଳ୍ପ ସଙ୍କେତିତ ନୀତିର ସୂଚନା ପ୍ରଦାନ କରିବା, ଗର୍ଭିତ ଗଳ୍ପ ପାଇଁ ଉପଯୁକ୍ତ ପରିବେଶ ସୃଷ୍ଟି କରି, ତା' ସମ୍ପର୍କରେ ପାଠକ ତଥା ଶ୍ରୋତା ମାନସରେ କୌତୂହଳ ଜନ୍ମାଇବା, ଗୋଟିଏ ଗଳ୍ପ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରସଙ୍ଗକ୍ରମେ ବହୁଗଳ୍ପ ସଂଯୋଜିତ କରିବା, ବିଷୟବସ୍ତୁ ପାଇଁ ଅନାବଶ୍ୟକ ହେଲେହେଁ ରାଜ-ବର୍ଗଙ୍କ ନାମୋଲ୍ଲେଖ କରିବା ପ୍ରଭୃତି ଧାରଣା (Motif) ଚତୁର ବିନୋଦ

ମଧ୍ୟରେ ଯେ କେତେ ପାଠକ ତଥା ସମାଲୋଚକ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିପାରିବେ । କିନ୍ତୁ ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଚତୁର ବିନୋଦକୁ ପୁଙ୍ଖାନୁପୁଙ୍ଖ ଭାବରେ ଅଧ୍ୟୟନ କଲେ ଜଣାଯିବ ଯେ ତା'ର ଲେଖକ କିପରି ବିଭିନ୍ନ ପୂର୍ବପ୍ରଚଳିତ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ବିଷୟବସ୍ତୁ ଆହରଣ କରି ନିଜ ଗ୍ରନ୍ଥର କଳେବର ମଣ୍ଡନ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସ୍ୱୀୟ ପ୍ରଖର ପ୍ରତିଭାଦ୍ୱାରା ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଏକାନ୍ତ ନିଜର କରି ଏବଂ ଏକ ନବକଳେବରରେ ଉଦ୍ଦୀପ୍ତ କରି ଗ୍ରନ୍ଥର ମହତ୍ତ୍ୱ ବୃଦ୍ଧି କରିପାରିଛନ୍ତି ।

ଭାରତୀୟମାନଙ୍କ ଭକ୍ତି ପ୍ରବଣମାନସ କୌଣସି କର୍ମାରମ୍ଭ ପୂର୍ବରୁ, ସେ କର୍ମ ଯେତେ କ୍ଷୁଦ୍ର ହେଉନା କାହିଁକି, ଭଗବାନଙ୍କ ନାମ ସ୍ମରଣ କିମ୍ବା ତାଙ୍କର ଆଶୀର୍ବାଦ ଭିକ୍ଷା କରିବା ନିମିତ୍ତ ବିସ୍ମୃତ ହୁଏ ନାହିଁ । ବାଚିକ ହେଉ କି ମାନସିକ ହେଉ ମଙ୍ଗଳାଚରଣ ବ୍ୟତୀତ, ଏଣୁକରି, କାବ୍ୟାରମ୍ଭ ତା' ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବ ନଥିଲା । ଫଳରେ ସଂସ୍କୃତ ଆଳଙ୍କାରିକବୃନ୍ଦ ମହା କାବ୍ୟର ଲକ୍ଷଣ ମଧ୍ୟରେ ଏହାକୁ ଗର୍ଭିତ କରି ଯାଇଛନ୍ତି । ଏହି ପରମ୍ପରାର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ପଞ୍ଚତନ୍ତ୍ର ରଚୟିତା ବ୍ରହ୍ମା, ରୁଦ୍ର, କୁମାର, ହରି, ବରୁଣ, ଯମ ପ୍ରଭୃତି ଦେବତାଙ୍କୁ, କଥାସରିତ୍ ସାଗରର କବି ସୋମଦେବ ଗିରିଜାପତି, ଦ୍ୱାତ୍ରିଂଶ ସିଂହାସନ ରଚୟିତା ଶିବଦାସ ଗଣପତି, ଶୁକ ସପ୍ତତିର କବି ଶାରଦା ଦେବୀଙ୍କର ସ୍ମରଣ କରି ନିଜ ନିଜର ଗ୍ରନ୍ଥ ଆରମ୍ଭ କରିଛନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ ପଦାଙ୍କାନୁସରଣରେ ଆଲୋଚ୍ୟ କଥାକାର ମଧ୍ୟ ସ୍ୱୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥାରମ୍ଭରେ ଦେବ ଦେବ ମହାଦେବ ଏବଂ ଜଗତ୍‌ପାତା ରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ସ୍ତୁତିଗାନ କରିଅଛନ୍ତି ।

ମଙ୍ଗଳାଚରଣ ପରେ ପରେ ବ୍ରଜନାଥ କଥାର ସ୍ୱରୂପ ସମ୍ପର୍କରେ ନିଜର ଅଭିମତ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି । ଏ ଶୈଳୀ ମଧ୍ୟ ପରମ୍ପରାରୁ ବିଚ୍ୟୁତ ନୁହେଁ । ପଞ୍ଚତନ୍ତ୍ର ରଚୟିତା ବିଷୟବସ୍ତୁର ଅବତାରଣା ପୂର୍ବରୁ ସ୍ୱକଥାର ସ୍ୱରୂପ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପାଠକମାନଙ୍କୁ ଅବହିତ କରିବାକୁ ଯାଇ ଲେଖିଛନ୍ତି—

"ସକଳାର୍ଥ ଶାସ୍ତ୍ରସାରଂ ଜଗତି ସମାଲୋକ୍ୟ ବିଷ୍ଣୁଶର୍ମେଦଂ
ତନ୍ତ୍ରୈଃ ପଞ୍ଚଭିରେତଚ୍ଚକାର ସୁମନୋହରଂ ଶାସ୍ତ୍ରମ୍ ।"

ଏହା ପରେ ପରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି ଆବରଣ ଗଳ୍ପ ବା କଥାପୀଠ—
"ସେ ଯେ ରସାଳ କାଞ୍ଚନ ନାମେ ଏକ ନଗର ଅଛି । ସେ ନଗରରେ

ନେହାମୋଦ ନାମେ ଏକ ବୈଶ୍ୟ ଜଣେ ଥିଲା । ତାହା ପତ୍ନୀ ନାମ ଚଞ୍ଚଳାକ୍ଷୀ" । ଏହା ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତ ଗଳ୍ପ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକର ଅବଲମ୍ବିତ ପ୍ରଣାଳୀ । ସାଧାରଣତଃ ଏଗୁଡ଼ିକ ବହୁ କଥାକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ଗଢ଼ି ଉଠିଥିବାରୁ ଲେଖକବୃନ୍ଦ ସେଗୁଡ଼ିକର ସହ ଏକ ଆବରଣ ଗଳ୍ପର ଅବତାରଣା କରିଥାଆନ୍ତି । କଥା ରଚନା କରାଯାଏ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଶୁଣିବା ପାଇଁ । ତେଣୁ ଏଥିପାଇଁ ଆବଶ୍ୟକ ବକ୍ତା ଓ ଶ୍ରୋତା । ଏ ଉଭୟଙ୍କ ବ୍ୟତିରେକେ ଗଳ୍ପ ସୃଷ୍ଟି ଅସମ୍ଭବ । ଫଳରେ ପୁରାଣଶୈଳୀ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଗଳ୍ପସ୍ରଷ୍ଟାମାନେ କଥାପୀଠ ବା କଥାମୁଖରେ ଏହି ବକ୍ତା ଓ ଶ୍ରୋତାର ପରିଚୟ ଓ ପରିବେଶ ତଥା କଥାର ମହତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ପର୍କରେ ସୂଚନା ପ୍ରଦାନ କରିଥାଅନ୍ତି । ପଞ୍ଚତନ୍ତ୍ରରେ ବକ୍ତା ବିଷ୍ଣୁଶର୍ମା ଏବଂ ଶ୍ରୋତା ରାଜା ଅମର-ଶକ୍ତିଙ୍କର ଶାସ୍ତ୍ରବିମୁଖ, ବିବେକରହିତ ପୁତ୍ରତ୍ରୟ ବହୁଶକ୍ତି, ଉଗ୍ରଶକ୍ତି ଓ ଅନନ୍ତଶକ୍ତି; ସିଂହାସନ ଦ୍ୱାତ୍ରିଂଶିକାରେ ପରମେଶ୍ୱର ମୂଳ ବକ୍ତା ଓ ଜଗଦମ୍ବିକା ପାର୍ବତୀ ଶ୍ରୋତା କିନ୍ତୁ କଥାପୀଠ ଶେଷରେ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକର ବକ୍ତା ବିକ୍ରମଙ୍କ ବତ୍ରିଶ ସୋପାନବିଶିଷ୍ଟ ସିଂହାସନର ପ୍ରତ୍ୟେକ ସୋପାନରେ ଥିବା ପୁତ୍ତଳିକାସମୂହ ଏବଂ ଶ୍ରୋତା ମହାରାଜ ଭୋଜ; ସେହିପରି କଥାସରିତ୍ ସାଗରର ଆଦିବକ୍ତା ମହେଶ୍ୱର ଏବଂ ଶ୍ରୋତା ପାର୍ବତୀ; ସେହିପରି ବେତାଳ ପଞ୍ଚବିଂଶତିରେ ଶ୍ରୋତା ରାଜା ବିକ୍ରମ ଏବଂ ବକ୍ତା ବେତାଳ ଏବଂ ଶୁକସପ୍ତତିରେ ଶ୍ରୋତା ମଦନ ବିନୋଦର ପରପୁରୁଷା-ଭିଳାଷିଣୀ ପତ୍ନୀ ପ୍ରଭାବତୀ ଓ ବକ୍ତା ଶୁକପକ୍ଷୀ ।

ବ୍ରଜନାଥ ମଧ୍ୟ ଏହି ପରମ୍ପରା ଅନୁସରଣ କରି କଥାପୀଠ ଶେଷରେ ଶ୍ରୋତା, ବକ୍ତା ତଥା ପରିବେଶର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରାଚୀନ କଥାଗ୍ରନ୍ଥର ଯେପରି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଅଛି ଚତୁର ବିନୋଦର ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଲକ୍ଷ୍ୟ ରହିଛି । ବିଷ୍ଣୁଶର୍ମା ନିଜ ଗ୍ରନ୍ଥର ଲକ୍ଷ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ କହିଛନ୍ତି, "ଯଦ୍ୟହଂ ଷଣମାସାଭ୍ୟନ୍ତରେ ତବ ପୁତ୍ରାନ୍ ନୟଶାସ୍ତ୍ରଂ ପ୍ରତି ଅନନ୍ୟ ସଦୃଶାନ୍ ନକରିଷ୍ୟାମି ତତୋ ନାର୍ହତି ଦେବ ମାର୍ଗଂ ସନ୍ଦର୍ଶୟିତୁମ୍" । ସେହିପରି ପରପୁରୁଷାଭିଳାଷିଣୀ ବୈଶ୍ୟ ପତ୍ନୀକୁ କୁପଥରୁ ରକ୍ଷା କରିବା ନିମିତ୍ତ ଶୁକର ସପ୍ତତି ଗଳ୍ପର ଅବତାରଣା । ରାଜା ବିକ୍ରମଙ୍କ ଜ୍ଞାନବତ୍ତାର ପରୀକ୍ଷା, ପଥଶ୍ରାନ୍ତି ଅପନୋଦନ ତଥା ଯୋଗୀକାପାଳିକଙ୍କର

କୂଟ ଚକ୍ରାନ୍ତରୁ ତାଙ୍କୁ ରକ୍ଷା କରିବା ପାଇଁ ବେତାଳର ୨୫ଟି ଗଳ୍ପର ଅବତାରଣା, ବିକ୍ରମଙ୍କ ଔଦାର୍ଯ୍ୟ ଗାମ୍ଭୀର୍ଯ୍ୟାଦି ଗୁଣର ପରିଚୟ ପ୍ରାପ୍ତି ଲାଗି ପୁତ୍ତଳିକାମାନଙ୍କର ୩୨ଟି ଗଳ୍ପର ପରିକଳ୍ପନା, ପାର୍ବତୀଙ୍କର ଏକ ଅପୂର୍ବ କଥା ଶ୍ରବଣ ପିପାସା ଚରିତାର୍ଥ ସକାଶେ ସୃଷ୍ଟ କଥାସରିତ୍ ସାଗର । ପ୍ରତ୍ୟେକେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସିଦ୍ଧି ନିମିତ୍ତ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକୁ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିବା ଯୋଗୁଁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗ୍ରନ୍ଥର ଗଳ୍ପସମୂହ ସେହି ସେହି ଲକ୍ଷ୍ୟସାଧନ ପଥରେ ଧାବମାନ । ପଞ୍ଚତନ୍ତ୍ର ନୀତିଶିକ୍ଷା, ବେତାଳ ପଞ୍ଚବିଂଶତି ନ୍ୟାୟ ବିଚାର, ଦ୍ୱାତ୍ରିଂଶ ସିଂହାସନ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ଗୁଣାବଳୀର ପରିପ୍ରକାଶ, ଶୁକସପ୍ତତି ପତିବ୍ରତା ରକ୍ଷା ସମ୍ପର୍କୀୟ ଉପଦେଶ ଏବଂ କଥାସରିତ୍ ସାଗର ଆନନ୍ଦ ପ୍ରଦାନ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ତେଣୁ ସ୍ରଷ୍ଟାମାନେ ନିଜ ନିଜର କଥାଗ୍ରନ୍ଥକୁ ସୁହାଇଲା ଭଳି ପରିବେଶ ମଧ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିଯାଇଛନ୍ତି ।

କିନ୍ତୁ ଚତୁର ବିନୋଦର ଲକ୍ଷ୍ୟ, ଚତୁର ଲୋକମାନଙ୍କର ବିନୋଦ ସଂପାଦନ ନିମିତ୍ତ ହୋଇଥିବାରୁ ଉଲ୍ଲିଖିତ ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ଗଳ୍ପର ଉପଯୁକ୍ତ ହେବାପରି ଏକ ପରିବେଶ ବ୍ରଜନାଥ ସୃଷ୍ଟି କରିଯାଇଛନ୍ତି । ପ୍ରଥମ ଦର୍ଶନରେ ହିଁ ମୋହନାଙ୍ଗ ଭଲ ପାଇ ବସିଛି ଚଞ୍ଚଳାକ୍ଷୀକୁ । ଚଞ୍ଚଳାକ୍ଷୀ ମଧ୍ୟ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇଛି ତା'ର ପ୍ରଣୟପାଶରେ ଏବଂ ସୂର୍ଯ୍ୟାସ୍ତ ପରେ ତା'ର ଶୟନକକ୍ଷକୁ ଯିବା ସକାଶେ ମୋହନାଙ୍ଗକୁ ସାଦର ନିମନ୍ତ୍ରଣ ଜଣାଇଛି । ମୋହନାଙ୍ଗ ମନରେ ଶତସହସ୍ର କଳ୍ପନା, ହୃଦୟରେ ଗଭୀର ଉଚ୍ଛ୍ୱାସ ଏବଂ ଶରୀରରେ ଅମନ୍ଦ ଉତ୍ତାପ ନେଇ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଛି ଚଞ୍ଚଳାକ୍ଷୀର ଶୟନ ମନ୍ଦିରରେ । କିନ୍ତୁ ସେଦିନ ଚଞ୍ଚଳାକ୍ଷୀର ଗୌରୀବ୍ରତ ପାଳନ । ନିଷ୍ଠାର ସହ ରାତି ଉଜାଗର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ । ଏଣୁ ମୋହନାଙ୍ଗର ଆଶା ଫଳବତୀ ହେବା ସମ୍ଭବପର ହୋଇନାହିଁ । ମନର କାମନା ପରିପୂର୍ତ୍ତି ହେଲା କିନ୍ତୁ ଦେହର ନୁହେଁ । ତଥାପି ଈପ୍ସିତାର ସାନିଧ୍ୟ ଲାଭ ତଥା ସାନ୍ନିକଟ୍ୟ ତା'ର ମନରେ କମ୍ ଆନନ୍ଦ ସଂଗ୍ରହ କରିନାହିଁ । ଫଳରେ ସେ ବି ରହିଛି ପ୍ରେୟସୀ ସହ ରାତି ଉଜାଗର କରିବା ପାଇଁ । ଅବଶ୍ୟ ପରପୁରୁଷକୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରି ନିଜର ଶୟନକକ୍ଷରେ ପ୍ରବେଶ କରାଇବା, ତାକୁ ପରଦିନ ଦେହ ଦାନ କରିବା ନିମିତ୍ତ ପ୍ରତିଶ୍ରୁତି ପ୍ରଦାନ କରିବା, ତା' ସହିତ ହାସ ପରିହାସରେ ରାତି ଯାପନ କରିବା ପ୍ରଭୃତି ଗୌରୀବ୍ରତ ପାଳନର ନିଷ୍ଠାପରତାକୁ କିପରି ଯୁକ୍ତି

କରିପାରି ନାହିଁ ତାହା ବିଚାର କରିବାର କଥା । କିନ୍ତୁ ଲେଖକ ଗଳ୍ପକଥନ ପାଇଁ ଏକ ପରିବେଶ ସୃଷ୍ଟିର ଲକ୍ଷ୍ୟ ରଖି ଏହାର ପରିକଳ୍ପନା କରିଥିବା ଯୋଗୁଁ, ବିଷୟବସ୍ତୁ ଉପସ୍ଥାପନାର ଯୌକ୍ତିକତା ପ୍ରତି ସଚେତନ ହୋଇପାରିନାହାନ୍ତି । ଏଠାରେ ଲେଖକ ଚତୁରତାର ସହ ସୁହାଗୀର ଅବତାରଣା କରିଛନ୍ତି । ସେ କହିଛି, "ତେବେ କିଛି ହାସରସ କଥାଟିଏ କହ ଯେମନ୍ତ ଚଞ୍ଚଳାକ୍ଷୀ ଶୁଣି ଉନ୍ନିଦ୍ର ହେବ, ବ୍ରତଫଳ ମିଳିବ ।" ସଖୀର କଥା ନାୟିକା ହୃଦୟର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ମନେକରି ମୋହନାଙ୍ଗ ଆରମ୍ଭ କରନ୍ତି—"ତେବେ ମୁଁ କଥାଟିଏ କହିବି ତୁମ୍ଭେ ଶୁଣ ।"

କଥା ଶୁଣିବା ପାଇଁ ଯାହା ସବୁ ଆବଶ୍ୟକ, ତା' ସମ୍ପର୍କରେ ମୋହନାଙ୍ଗ କହିଛି, "ଆନ ଇଚ୍ଛା ଛାଡ଼ିବ, ନିଦ୍ରା ନମାଡ଼ିବ, ପଲକ ନପଡ଼ିବ, ଚରିଣ ନହୁଡ଼ିବ" । ଏଠାରେ ମନେହୁଏ ବ୍ରଜନାଥ ଏହା ମଧ୍ୟରେ ନିଜ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକର ସ୍ୱରୂପ ଓ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ହିଁ ପରୋକ୍ଷ ସୂଚନା ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି । ହାସ, ରସ, ମିତ ଓ ପ୍ରୀତି ବିନୋଦ କ୍ରମରେ ନିଜର ବକ୍ତବ୍ୟ ସୁସଜ୍ଜିତ କରିବାର ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ଏହି ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ଲକ୍ଷ୍ୟ ନିହିତ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ମୋହନାଙ୍ଗ କନ୍ଦର୍ପ ବାଣରେ ପ୍ରପୀଡ଼ିତ ଏବଂ ଚଞ୍ଚଳାକ୍ଷୀ ଗୌରୀ ବ୍ରତ ପାଳନ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ କାମାତୁରା । ଏ ପରିସ୍ଥିତିରେ ଉଭୟଙ୍କ ମନକୁ ସବୁଆଡ଼ୁ ଟାଣିଆଣିବା ନିମିତ୍ତ ଶୃଙ୍ଗାର ଅପେକ୍ଷା ହାସ୍ୟରସହିଁ ଏକମାତ୍ର ସମର୍ଥ ରସ । ତେଣୁ ହାସ ବିନୋଦ ଓ ଅତିହାସ ବିନୋଦ କଥା ମାଧ୍ୟମରେ ବ୍ରଜନାଥ ଅପୂର୍ବ ହାସ୍ୟରସ ସୃଷ୍ଟିକରି ରାତ୍ରି ଜାଗରର ପ୍ରଥମ ପ୍ରହରଟିକୁ ରସସିକ୍ତ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଉଭୟ ନାୟକନାୟିକାଙ୍କ ମନକୁ ଅନ୍ୟ ଚିନ୍ତାରୁ ବିରତ କରାଇଅଛନ୍ତି । ପୁଣି ପ୍ରଣୟିନୀ ମୁଖର ମଧୁର ହାସ୍ୟ କେଉଁ ପ୍ରେମିକାକୁ ଉଲ୍ଲସିତ ନକରେ ! କିଏ ନ ଚାହେଁ ତା'ର ପ୍ରଣୟର ପ୍ରଥମ ଅଙ୍କରେ, ପ୍ରେୟସୀର ଲଳିତ ଅଧରରେ ହସର ବନ୍ୟା ଛୁଟାଇବା ପାଇଁ ? ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ମଧ୍ୟ ଗଳ୍ପର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ହାସ୍ୟରସାତ୍ମକ ଗଳ୍ପ ଦୁଇଟିର ଉପସ୍ଥାପନା ଏକାନ୍ତ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

ରାତ୍ରିର ଦ୍ୱିତୀୟ ପ୍ରହରରେ ନିଦ୍ରା ଆସିଯିବା ସ୍ୱାଭାବିକ; ତାକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ ରଖି ଚତୁର ଲେଖକ ଯେଉଁ ରସରେଟି କଥାର ଅବତାରଣା କରିଛନ୍ତି, ତାହା

ଅତିଶୟ ଗୁରୁତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ଶୃଙ୍ଗାର ରସସିକ୍ତ । ଗୁପ୍ତ ପ୍ରଣୟର ପ୍ରଥମ ସୋପାନରେ ପଦପାତ କରିଥିବା ଚଞ୍ଚଳାକ୍ଷୀର ହୃଦୟ ଯେ ଏପ୍ରକାର ଗଳ୍ପ ଶ୍ରବଣରେ ଉତ୍ଫୁଲ୍ଲିତ ହୋଇ ଉଠିଥିବ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ କ'ଣ ଅଛି ? ଏ ସମୟରେ ସେ ନିଦ୍ରା ଚନ୍ଦ୍ରାବିସ୍ମୃତ ହେବା ଅସମ୍ଭବ ନୁହେଁ ।

ସେହିପରି ରାତ୍ରିର ତୃତୀୟ ପ୍ରହରରେ ନିଜର ଅଜ୍ଞାତସାରରେ ପଲକ ପଡ଼ିଯିବା ଏକାନ୍ତ ସମ୍ଭବପର । କେବଳ କଥା ରସ ଆସ୍ୱାଦନ କଲେ ଚଞ୍ଚଳାକ୍ଷୀ ହୁଏତ ନିଦ୍ରାଦେବୀଙ୍କଠାରୁ ନିଜକୁ ଦୂରେଇ ରଖିବା ସମ୍ଭବପର ହୋଇପାରି ନଥାନ୍ତା । ତେଣୁ ଲେଖକ ତୃତୀୟ ପ୍ରହରରେ ତାକୁ ଶୁଣାଇଛନ୍ତି ମାତ୍ର ବିନୋଦ । ଏହି ବିଭାଗରେ ଥିବା ଚୃରୋଟିଯାକ ଗଳ୍ପ ସମସ୍ୟାମୂଳକ । ଏଥିରେ କେବଳ ବକ୍ତା ନୁହେଁ ଶ୍ରୋତା ମଧ୍ୟ ବୁଦ୍ଧିର ବ୍ୟାୟାମ କରିବା ପାଇଁ ଅବସର ସୃଷ୍ଟି କରାଯାଇଛି । ଲେଖକ ଯେଉଁ ସମସ୍ୟାଗୁଡ଼ିକ ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଅଛନ୍ତି ସେଗୁଡ଼ିକ ସମାଧାନ କରିବା ପାଇଁ ଶ୍ରୋତା ମଧ୍ୟ ତତ୍ପର ହୋଇ ଉଠିବ । ହୁଏତ ଚଞ୍ଚଳାକ୍ଷୀର ଏ ପ୍ରକାର ଅବସ୍ଥାହିଁ ହୋଇଥିବ । ଫଳରେ ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ ସକାଶେ ଚିନ୍ତା କରିବାଦ୍ୱାରା ଆପେ ଆପେ ତା' ଆଖିରୁ ନିଦ୍ରା ଉଭେଇ ଯାଇଥିବ । ଏ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହି ଗଳ୍ପଗୁଡିକ ପ୍ରକୃତରେ ପଲକ ନପଡ଼ିବା ଗଳ୍ପ ବୋଲି କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବନାହିଁ ।

ଚତୁର୍ଥ ପ୍ରହରରେ ଶ୍ରୋତା ଓ ବକ୍ତା ଉଭୟେ ଅବସନ୍ନ । ରାତ୍ରି ପ୍ରକାଶ ପାଇଁ ଦୁଇଦଣ୍ଡ ଉଚ୍ଛିଷ୍ଟ । ଏଣୁ ଲେଖକ ଏଠାରେ, କେତେଗୁଡ଼ିଏ ନୀତିପ୍ରଦ ଗଳ୍ପର ଉପସ୍ଥାପନା କରିଛନ୍ତି । କେବଳ ସେତିକି ନୁହେଁ, ତା' ମାଧ୍ୟମରେ ଶଠ ପ୍ରୀତି, ଦୁଷ୍ଟ ପ୍ରୀତି, ମାତ୍ର ପ୍ରୀତି ପ୍ରଭୃତିର ଅବତାରଣା କରି ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ପ୍ରୀତିର ସ୍ୱରୂପ ନିରୂପଣ ପାଇଁ ମଧ୍ୟ ସେ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ଏ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ ଚରଷ ନ ହୁଡ଼ିବା ଗଳ୍ପ ମଧ୍ୟରେ ପରିଗଣିତ ହୋଇପାରେ ।

ଏଠାରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ବିଷୟ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇପାରେ ଯେ ଲେଖକ ପ୍ରୀତି ବିନୋଦର ଆରମ୍ଭରେ ପ୍ରୀତିର ପ୍ରକାର ଭେଦ ସମ୍ପର୍କରେ ସୂଚନା

ପ୍ରଦାନପୂର୍ବକ ଲେଖିଛନ୍ତି, "ପ୍ରୀତି ଯେ ସେ ଏକପ୍ରକାର ନୁହଇ, ତେବେ କେତେ ପ୍ରକାର କ ? ନାଁ ଶଠ ପ୍ରୀତି, ଦୁଷ୍ଟ ପ୍ରୀତି, ନୀଚ ପ୍ରୀତି, କାର୍ଯ୍ୟଘେନା ପ୍ରୀତି, ପ୍ରବଳ ଶଠ ପ୍ରୀତି, ଅଭେଦ ପ୍ରୀତି, ପରସ୍ପର ପ୍ରୀତି, ନିଜ ମୁଖ ପ୍ରୀତି ଏ ରୂପେ ବହୁତ ପ୍ରକାର ଅଛି ।" କିନ୍ତୁ ଚତୁର ବିନୋଦରେ ଏ ଶ୍ଳୋକକୁ ନେଇ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଗଳ୍ପର ପରିକଳ୍ପନା କରାଯାଇ ପାରିନାହିଁ । ହୁଏତ ପ୍ରତିଭାବାନ୍ ଗଳ୍ପସ୍ରଷ୍ଟା ଇଚ୍ଛାସାରରେ ଏହା କରିଥାଇ ପାରନ୍ତି । ଗ୍ରନ୍ଥର ପ୍ରଥମ କିମ୍ବା ଦ୍ୱିତୀୟ ପ୍ରହର ହୋଇଥିଲେ ହୁଏତ ଆହୁରି ବହୁ ଗଳ୍ପର ଅବତାରଣା କରାଯାଇ ପାରିଥାଆନ୍ତା । କିନ୍ତୁ ରଜନୀ ପ୍ରଭାତ ହୁଅନ୍ତେ, କେବଳ ଶଠ ପ୍ରୀତି, ଦୁଷ୍ଟ ପ୍ରୀତି, ନୀଚ ପ୍ରୀତି, ସହଜ ପ୍ରୀତି, କାର୍ଯ୍ୟଘେନା ପ୍ରୀତି, ପ୍ରବଳ ଶଠ ପ୍ରୀତି ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରୀତିଗୁଡ଼ିକର ଉଦାହରଣ ପ୍ରଦାନ କରିବା ସମ୍ଭବପର ହୋଇପାରିନାହିଁ । ପୁଣି ଉଜାଗରର ଅବସନ୍ନତା, ଆସନ୍ନ ପ୍ରଭାତ ନିମିତ୍ତ ଉତ୍କଣ୍ଠା, ପ୍ରିୟ ବିରହର ବ୍ୟାକୁଳତା ନେଇ ମୋହନାଙ୍ଗ ଚଞ୍ଚଳାକ୍ଷୀକୁ ଯେଉଁ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ ଶୁଣାଇଛି ସେଗୁଡ଼ିକ ପୂର୍ବ ତିନୋଟି ବିନୋଦ ମଧ୍ୟସ୍ଥ ଗଳ୍ପତୁଲ୍ୟ କଳାତ୍ମକ-ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟମଣ୍ଡିତ ନୁହେଁ । ଏ ଗୁଡ଼ିକରେ ନୀତିପ୍ରଦ ବିଷୟବସ୍ତୁ ଅଛି କିନ୍ତୁ ପ୍ରାଣ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏ ଛ' ପ୍ରକାର ପ୍ରୀତିର ଉଦାହରଣ ପ୍ରଦାନ କରିବା ମାଧ୍ୟମରେ ମୋହନାଙ୍ଗ ନିଜ ବକ୍ଷସ୍ଥ ପ୍ରୀତିର ସୂଚନା ମଧ୍ୟ ନିଜ ପ୍ରଣୟିନୀକୁ ଦେଇସାରିଛି ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଶଠ, ଦୁଷ୍ଟ, ନୀଚ, କାର୍ଯ୍ୟଘେନା ଏବଂ ପ୍ରବଳ-ଶଠ-ପ୍ରୀତି ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକର ଶେଷରେ ମୋହନାଙ୍ଗ ଯଥାକ୍ରମେ "ଏ ପ୍ରୀତିରେ ବଡ଼ ଦୋଷ, ଏହା ନକରିବ" "କଲେ ଅକାର୍ଯ୍ୟ ହୁଅଇ, ନ କଲେ ଚଳି ନପାରଇ । ଏ ଯେଣୁ ଦୁଷ୍ଟଲୋକ ଥିବାଠାରେ ବାସ ନକରିବ ।" "ଏରୂପେ ନୀଚଲୋକ ସଙ୍ଗେ ପ୍ରୀତି କଲେ ଉତ୍ତମଲୋକ ବିପଦରେ ପଡ଼ଇ, ଏ ସକାଶୁଁ ନୀଚ ଲୋକ ସଙ୍ଗେ ପ୍ରୀତି ନକରିବ । ଏମନ୍ତ ପ୍ରୀତି ଉତ୍ତମ ନୋହଇ" । "ଏ ରୂପେ ଏହାକୁ ପ୍ରବଳ ଶଠ ପ୍ରୀତି କହଇ, ଏ ପ୍ରୀତି ଉତ୍ତମ ନୋହଇ" ବୋଲି କହି ଉପସଂହାର କରିଥିବାବେଳେ ସହଜ ପ୍ରୀତି ଗଳ୍ପର ପରିସମାପ୍ତିରେ "ଶୁଣିଲୁକି ? ଏହାକୁ ସହଜ ପ୍ରୀତି କହି, ଯେତେ ସଙ୍କଟ ପଡ଼ିଲେ ଛାଡ଼ି ନ ପାରଇ ।" ବୋଲି ଯାହା କହିଛି ସେଥିରୁ ସେ ଯେ ପ୍ରଣୟିନୀ ସହ ସହଜ ପ୍ରୀତିରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇପଡ଼ିଛି ବୋଲି ତାକୁ ପରୋକ୍ଷରେ ଜଣାଇ ଦେଇଛି, ଏପରି ସମ୍ଭାବନା କରିବା ଅଯୌକ୍ତିକ ହେବନାହିଁ ।

ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ଆବରଣ ଗଳ୍ପର ଉପସଂହାର ମଧ୍ୟ ଲେଖକଙ୍କ ମୌଳିକତାର ପରିଚୟସୂଚକ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଗଳ୍ପ ଗ୍ରନ୍ଥର ଲେଖକବୃନ୍ଦ ଆବରଣ ଗଳ୍ପର ବହୁଅଂଶ ଅଭିଳଷିତ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକର ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ପରେ ପୁଣି ସଂଯୋଜିତ କରିଥାଆନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବ୍ରଜନାଥ ସ୍ପଷ୍ଟ ଉପଲବ୍‌ଧି କରିଛନ୍ତି ଶ୍ରୋତାର ମାନସ । ବହୁ ଗଳ୍ପ ଶ୍ରବଣ ପରେ ଶ୍ରୋତାର ପୁଣି ଆବରଣ ଗଳ୍ପକୁ ସ୍ମରଣ କରି ତାର ଉପସଂହାର ଶ୍ରବଣ କରିବା ପାଇଁ ଆଉ ଆଗ୍ରହ ବା ଉତ୍କଣ୍ଠା ନଥିବା କଥା ଉପଲବ୍‌ଧି କରି ବ୍ରଜନାଥ ଉପସଂହାରରେ କେବଳ "ଏହା ମୋହନାଙ୍କ କହନ୍ତେ ଚଞ୍ଚଳାକ୍ଷୀ ମହା ଆନନ୍ଦ ହେଲି, ଏରୂପେ କଥା ସରିଲା, ରାତ୍ର ପ୍ରକାଶ ହେଲା" ଉଲ୍ଲେଖପୂର୍ବକ ଶ୍ରୋତା ତଥା ପାଠକମାନଙ୍କୁ ମୁକ୍ତିଦାନ କରିଅଛନ୍ତି । ଫଳରେ ଉପସଂହାରଟି ଯେତିକି ନାଟକୀୟ ସେତିକି ବ୍ୟଞ୍ଜନାଧର୍ମୀ ହୋଇପାରିଛି ।

କଥାପୀଠ ବା ଆବରଣ ଗଳ୍ପ ସମ୍ପର୍କରେ ଏଠାରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ କଥା ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇପାରେ । କୌଣସି ସୁନ୍ଦରୀ ରମଣୀର ଦର୍ଶନରେ ସେହି ନଗର ନିବାସୀ କୌଣସି ଯୁବକ ତା' ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହେବା, ତା' ନିକଟରେ ପ୍ରଣୟ ଭିକ୍ଷା କରିବା, ତା'ର ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ୍ରମେ ପରିଚାରିକାର ସହାୟତାରେ ତା'ର ଶୟନାଗାରରେ ଯାଇ ଉପସ୍ଥିତ ହେବା ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତ କଥାଗ୍ରନ୍ଥରେ ବିରଳ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ଗଳ୍ପରେ ହିଁ ଏତ ପ୍ରେମିକ ତା'ର ମନୋନୀତ ନାୟିକା ସହିତ ସମ୍ଭୋଗଲିପ୍ତ କମ୍ପା ବର୍ଣ୍ଣିତ ଓ ବିତାଡିତ । କିନ୍ତୁ ବ୍ରଜନାଥ ସେମାନଙ୍କ ମିଳନ ସଂଘଟିତ କରାଇବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସମ୍ଭୋଗରେ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ସୃଷ୍ଟି କରାଇ ନିଜର ଅଭିଳଷିତ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକର ଅବତାରଣା ନିମିତ୍ତ ଏକ ଉପଯୁକ୍ତ ପରିବେଶ ସୃଷ୍ଟି କରିପାରିଛନ୍ତି । ଏ ପ୍ରକାର ପରିବେଶ ବ୍ୟତୀତ ହାସ, ରସ, ନୀତି, ପ୍ରୀତିପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକାର ଗଳ୍ପକୁ ଗୋଟିଏ ସୂତ୍ରରେ ଗ୍ରଥନ କରିବା ସମ୍ଭବପର ହୋଇପାରିନଥାନ୍ତା ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଦୃକ୍‌ପାତ କରାଯାଉ । ବ୍ରଜନାଥ ସ୍ୱୀୟ କଳ୍ପିତ ଗଳ୍ପସମୂହକୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ବିନୋଦ ମଧ୍ୟରେ ଗର୍ଭିତ କରିଥିଲେ ହେଁ, ଉପସ୍ଥିତ ଆଲୋଚନାର ସୌକର୍ଯ୍ୟ ନିମିତ୍ତ ସେଗୁଡ଼ିକୁ

ସ୍ୱରୂପ ଓ ଅନ୍ତଃସ୍ୱର ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଚାରି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ, ଯଥା—ହାସ୍ୟରସାତ୍ମକ, ସମସ୍ୟାମୂଳକ, ବିନୋଦାତ୍ମକ ଏବଂ ଉପଦେଶାତ୍ମକ । ହାସ ବିନୋଦର ଉଭୟ ଗଳ୍ପ ହାସ୍ୟରସାତ୍ମକ ହେବାବେଳେ, ମାଟି ବିନୋଦର ସମସ୍ତ [illegible] ଗଳ୍ପ ସମସ୍ୟାମୂଳକ । ସେହିପରି ପ୍ରୀତି ବିନୋଦ ମଧ୍ୟସ୍ଥ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ ମାନ୍ତିପ୍ରଧାନ ହେବାବେଳେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ ମନବିନୋଦନାତ୍ମକ । ଅବଶ୍ୟ ବିନୋଦାତ୍ମକ ଗଳ୍ପରେ ଯେ ମାନ୍ତି ନାହିଁ କିମ୍ବା ମାନ୍ତିପ୍ରଧାନ ଗଳ୍ପରେ ଯେ ହାସ୍ୟରସ ନାହିଁ ଏକଥା କୁହାଯାଇ ନପାରେ । କିନ୍ତୁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ବିଭାବର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ହିଁ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକୁ ଏ ଭାବରେ ବର୍ଗୀକୃତ କରାଯାଇପାରେ । ଏହି ବିଭିନ୍ନ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଗଳ୍ପ-ଗଠନ-କୌଶଳ ସମ୍ପର୍କରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ସବିଶେଷ ଆଲୋଚନା କରାଯାଉଛି ।

ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତ କଥାଗ୍ରନ୍ଥ ତଥା ଓଡ଼ିଆ ଲୋକ କାହାଣୀଗୁଡ଼ିକୁ ଅନୁଧ୍ୟାନ କଲେ ଜଣାଯିବ ଯେ ଏଗୁଡ଼ିକରେ ହାସ୍ୟରସାତ୍ମକ ଗଳ୍ପର ଅଭାବ ନଥିଲା । କିନ୍ତୁ ସେଥିରେ ଯେଉଁ ହାସ୍ୟରସ ସୃଷ୍ଟି କରାଯାଉଥିଲା ତାହା ଉତ୍କଟ ଶୃଙ୍ଗାର ବା ବୀଭତ୍ସ ବର୍ଣ୍ଣନା, ବିକୃତ ନାମକରଣ, ଅଯୌକ୍ତିକ ଘଟଣାବିନ୍ୟାସ, ବିକୃତ ବେଶଭୂଷା ପ୍ରଭୃତିର ବର୍ଣ୍ଣନା ମାଧ୍ୟମରେ ନୁହେଁ କିନ୍ତୁ ଚାତୁର୍ଯ୍ୟ ମାଧ୍ୟମରେ । ବଞ୍ଚକର ଶଠତା, ବ୍ୟକ୍ତିବିଶେଷର ଚତୁରତା, ମୂର୍ଖର ଅବିମୃଷ୍ୟକାରିତା ପ୍ରଭୃତିଦ୍ୱାରା ଏହି ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକୁ ହାସ୍ୟୋଜ୍ଜ୍ୱଳ କରିବା ପାଇଁ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା କରାଯାଉଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଚତୁର ବିନୋଦ ଚେଷ୍ଟୁ ଡା ଯେଉଁ ଉଦ୍ଦୀପନ ଓ ଆଲମ୍ବନ ବିଭାବ ମାଧ୍ୟମରେ ପାଠକ ପ୍ରାଣରେ ହାସ୍ୟରସର ଉଦ୍ରେକ କରାଇ ପାରିଛନ୍ତି ତାହା ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଗଳ୍ପ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ନୁହେଁ । ଏଣୁ ମନେହୁଏ ବଡ଼ଜେନା ନିଜର ହାସ୍ୟରସାତ୍ମକ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକର ପରିକଳ୍ପନାରେ ସଂସ୍କୃତ ଗଳ୍ପଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ପ୍ରହସନକୁ ହିଁ ଆଦର୍ଶ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ସଂସ୍କୃତ ନାଟ୍ୟ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହି ପ୍ରହସନସମୂହର ବିଶେଷ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ନଥିଲେ ହେଁ ଏମାନଙ୍କର ସଂଖ୍ୟା ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ରୂପକ ଅପେକ୍ଷା କମ୍ ନୁହେଁ । ସୈରିନ୍ଧ୍ରୀ କା କଳକେଳି, ଆନନ୍ଦ କୋଷ, ବୃହତ୍ ସୁଭଦ୍ରକ, ଭଗବତ୍ ଅଜ୍ଜୁକ, ଲଟକ ମେଳକ, ମତ୍ତ ବିଳାସ, ହାସ୍ୟ ଚୂଡ଼ାମଣି, ଦାମକ ପ୍ରହସନ, ନାଟବାଟ ପ୍ରହସନ, ଧୂର୍ତ୍ତ ସମାଗମ, ହାସ୍ୟାର୍ଣ୍ଣବ, କୌତୁକସର୍ବସ୍ୱ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରହସନ

ସଂସ୍କୃତ ରୂପକ ସାହିତ୍ୟର ଏହି ବିଭାଗଟିକୁ ଋଦ୍ଧିମନ୍ତ କରିପାରିଅଛନ୍ତି । ଏଗୁଡ଼ିକର ଗତାନୁଗତିକ ବର୍ଣ୍ଣନା କୌଶଳ, ତରଳ ହାସ୍ୟ, ଅତ୍ୟଧିକ ଶୃଙ୍ଗାର ପ୍ରବଣତା ପ୍ରଭୃତି ଏଗୁଡ଼ିକୁ ଅନେକ ସମୟରେ ଅପାଂକ୍ତେୟ କରିଦେଇଥିଲେ ହେଁ ସେ ଯୁଗରେ ହାସ୍ୟରସ ଆସ୍ୱାଦନ ନିମିତ୍ତ ଏସବୁ ହିଁ ଥିଲା ମୁଖ୍ୟ ଉପାଦାନ । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଐତିହାସିକ ଡକ୍ଟର ଦେ ଲେଖିଛନ୍ତି—

"There is a greater scope for comedy and satire in the Prahasana, but by its exaggeration, hopeless vulgarity (allowed by theory) and selection of a few conventional types of characters, it becomes more a carricature, with plenty of horseplay, than a picture of real life, with true comedy. As a class of composition, the Prahasana is hardly entertaining, and has little literary attraction. The eratic tendency is still there, but it is confined chiefly to the set stanzas and descriptions, and entirely submerged in a series of grotesque and often coarse antics. The theme is invented, and consists generally of the tricks and quarrels of low characters of all kinds, which often include a courtesan."

ଏ ପ୍ରକାର ପ୍ରହସନମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଜଗଦୀଶ୍ୱରଙ୍କ ହାସ୍ୟାର୍ଣ୍ଣବ ପ୍ରହସନ ଓଡ଼ିଶା ଭୂମିରେ ବିଶେଷ ଭାବେ ସୁପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ଜଣାଯାଏ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳରୁ ଯେଉଁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ତାଳପତ୍ର ପୋଥି ସଂଗୃହୀତ ହୋଇଛି ତା' ମଧ୍ୟରେ ଉକ୍ତ ପ୍ରହସନର ଦୁଇଟି ପ୍ରତିଲିପି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ମନେହୁଏ ବ୍ରଜନାଥ ଏହି ପ୍ରହସନରୁ କେତୋଟି ମୁଖ୍ୟଧାରଣା (Motif) ଗ୍ରହଣ କରି ସ୍ୱୀୟ ହାସ୍ୟରସାତ୍ମକ ଗଳ୍ପ ଦୁଇଟିର ଅବୟବ ପରିକଳ୍ପନା କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରହସନ ତୁଲ୍ୟ ଏହି ପ୍ରହସନଟିରେ ମଧ୍ୟ ଅଭିନୟ ସ୍ଥଳ ହୋଇଛି ବନ୍ଧୁଗ୍ରାମୀ କୌଣସି

ବେଶ୍ୟାର ବାସଗୃହ । ବନ୍ଧୁରର ରୂପବତୀ କନ୍ୟା ମୃଗାଙ୍କ ଲେଖାର ରୂପଲାବଣ୍ୟଦ୍ୱାରା ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ବିଭିନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତି ସେଠାକୁ ଯାଉଥିବା ଜାଣିପାରି ରାଜା ଅନୟସିନ୍ଧୁ ତାଙ୍କ ରାଜ୍ୟର ପ୍ରଜାବୃନ୍ଦଙ୍କ ଚାରିତ୍ରିକ ଗୁଣାବଳୀ ସମ୍ପର୍କରେ ଜ୍ଞାତ ହେବା ନିମିତ୍ତ ସେଠାରେ ଯାଇ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଅବସ୍ଥାନ କାଳରେ ସ୍ୱଁ ରାଜବୈଦ୍ୟ ବ୍ୟାଧିସିନ୍ଧୁ (ଆତୁରାନ୍ତକଙ୍କ ସୁଯୋଗ୍ୟ ସନ୍ତାନ), ମନ୍ତ୍ରୀ କୁମତି ବର୍ମା, କଳହାଙ୍କୁର ଶିଷ୍ୟଙ୍କ ସହ ପୁରୋହିତ ବିଶ୍ୱଭଣ୍ଡ, ରକ୍ତକଲ୍ଲୋଳ ନାପିତ, ମିଥ୍ୟାର୍ଣ୍ଣବ ବ୍ରାହ୍ମଣ, ସେନାପତି ରଣ ଜମ୍ବୁକ, ସାମ୍ବତ୍ସରିକ ମହାଯାତ୍ରିକ ପ୍ରଭୃତି ଆସି ପହଞ୍ଚିଛନ୍ତି । ଏମାନଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନା, ନାମକରଣ, ପ୍ରତ୍ୟେକଙ୍କ କର୍ମ କୁଶଳତା ତଥା ଚରିତ୍ରବତ୍ତା ସମ୍ପର୍କରେ ଯାହା ସବୁ ଉଲ୍ଲେଖ ହୋଇଅଛି, ତାହା ଅନେକତ୍ର ଅଶ୍ଳୀଳତାର ସୀମା ଲଙ୍ଘନ କରିଥିଲେ ହେଁ ହାସ୍ୟୋଦ୍ଦୀପକ ହୋଇପାରିଛି । ହାସ୍ୟ ବିନୋଦରେ ଏହାର ପ୍ରଭାବ ଉପରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ତାହା ନିମ୍ନପ୍ରଦତ୍ତ କେତୋଟି ଉଦାହରଣରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରତୀୟମାନ ହେବ ।

ବନ୍ଧୁରର ରୂପବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ ବିଶ୍ୱଭଣ୍ଡ ପୁରୋହିତ ମୁଖରେ ଜଗଦୀଶ୍ୱର କହିଛନ୍ତି—

ପ୍ରଲମ୍ବିତ ପୟୋଧରାଷତରଜା ବିକାରାସ୍ପଦଂ
ସଦା ବିଗତ ହଂସକା ତିମିର ଲୁପ୍ତ ତାରା ରୁଚିଃ ।
ତରସ୍ତୃତ ନିଶାକରା ଗତବୟା ଇୟଂ ବନ୍ଧୁରା
ସଦା ସପଦି ଦୃଶ୍ୟତାଂ ଜଳଧରାଗମଶ୍ରୀରିବ ।

ସେହିପରି ରାଣୀଙ୍କ ରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଅଛି—

ଦର୍ଶେନ୍ଦୁ ତୁଲ୍ୟ ବଦନାଞ୍ଜନପୁଞ୍ଜଗୌରୀ
ମାର୍ଜାର ଚକ୍ଷୁନୟନା ଘଟପୀନ ମଧ୍ୟା ।
ହ୍ରୋତ୍ତୁଙ୍ଗ ପୀନ କୁଚଚୁମ୍ବିତ ନାଭିଦେଶା
ତ୍ରୈଲୋକ୍ୟ ମୋହ ବସତିଃ ଝଜ୍ଜୁବାମିମାସା ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ବ୍ରଜନାଥ ରାଜା ଅଙ୍ଗଧରଙ୍କ ପଟ୍ଟମହିଷୀ ମାଳାଧରୀଙ୍କ ରୂପବର୍ଣ୍ଣନା ଏପରି କରିଅଛନ୍ତି ଦେଖନ୍ତୁ—

ମାଳାଧରୀ ନାମେ ସେ ରାଜାଙ୍କର ରାଣୀ
ସୁନ୍ଦର ପଣରେ ରମ୍ଭାବୃକ୍ଷର ଠାଣି ।
ତାଙ୍କର ତ ଲମ୍ବା ଲମ୍ବା କୁଚ, ଖାଲପଟ ଉଚ
ମନ୍ଦାରଫୁଲ ନେତ୍ର, ହୀରା ସମାନ ଗାତ୍ର । ଇତ୍ୟାଦି

ସେହିପରି ହାସ୍ୟାର୍ଣ୍ଣବରେ ପ୍ରଦତ୍ତ କେତୋଟି ଆଶୀର୍ବାଦାତ୍ମକ ଶ୍ଳୋକ ମଧ୍ୟରୁ ଗୋଟିଏ ଦେଉଛୁ—

ସ୍ୱଳ୍ପାୟୁର୍ଭବ ସାମ୍ପ୍ରତଂ ତରଣପୂର୍ମାଜାବ ଦଣ୍ଡହସ୍ତଂ
ବକ୍ଷସ୍ତେ ଖର କଣ୍ଟକୋ ନବଶତାଂ ଭୋଗୀ ଗଳେ ଚୁମ୍ବତୁ ।
ଅନ୍ୟେଷାମପରାଧତସ୍ତବ ଶିରୋ ରାଜ୍ଞା ଚ ସଂଯମ୍ୟତାଂ
ହା ଭକ୍ତ୍ୟା ଭବ ସର୍ବଦା ତବ ଗୃହେ ବହ୍ନି ସଦା ନୃତ୍ୟତୁ ॥

ଚତୁର ବିନୋଦରେ—

ଅଷ୍ଟ ଚଣ୍ଡୀ କରାଳୀ ଚ ଚାମୁଣ୍ଡା ଭଦ୍ରକାଳିକା
ଖାଇ ବଂଶ ଭୁଞ୍ଜାତୋର କରନ୍ତୁ ନିଜ ମନ୍ଦର
ସନ୍ନିପାତ ତ୍ରିଦୋଷଂ ଚ ଉଦରସ୍ଥ ଗ୍ରହଣୀ ହଗା
ତାନ୍ତ୍ରିକା କାମଳ ବ୍ୟାଧି ପାଇ ସର୍ବେ ସୁଖୀ ହୁଅ ।

ସେହିପରି ଭକ୍ତକଲ୍ଲୋଳ ନାପିତ ସମ୍ପର୍କରେ ହାସ୍ୟାର୍ଣ୍ଣବରେ ଅଛି—

ମସ୍ତି ଷ୍ଟୁର ଗୃହସ୍ଥ ମାନୁଷ୍ୟାଣାଂ ଉଦ୍ବେଷଣାଙ୍ଗ ଚତୁଷ୍ଟାମୂପୈତ
ସ୍ଥ ବୃଦ୍ଧି ନର୍ବାହ ପରେ ଚ ଭକ୍ତଯୋର୍ମିମାଳା କୁଳତା ତନ୍ତୁଃ ସ୍ୟାତ୍ ।

ଅପିଚ—

ଆର୍ତ୍ତନାଦମଧିକଂ ପ୍ରକୁର୍ବତାଂ ହସ୍ତପାଦଗଳବନ୍ଧପୀଡ଼ନାତ୍
ହଂ ଛିନତ୍ତି ନଖରଂ ନୃଣାମହଂ ସ ଭୁଜେଶ୍ୱର ପୁନର୍ଜନ୍ମନା ।

ଚତୁର ଷୁଟଜାଦର ଉକ୍ତବ୍ରଣ୍ଡୋଳ ନାପିତ ମଧ୍ୟ ନିଜ ସମ୍ପର୍କରେ କହନ୍ତି—

ନଖ କାଟିଲେ ମଣ୍ଡିକନ୍ଧ ଛୁଟିକଇ
ଛଦର ହେଳ ଟେଲକ ମଲ ମଲ ଡାକଇ ।
ଛରଇ କାଠ ଯେ ଖୋଳଇ ମଞ୍ଜ
ଏମନ୍ତ ପ୍ରକାରେ ମୋ ଖୁର ନହୁରୁଣୀ ପୁଞ୍ଜି ।
ଶିର ହଣା ପୁଅ ମୁଁ ମୋର ରକ୍ତବ୍ରଣ୍ଡୋଳ ନାମ
ମୋ ହାତ ଯା ମୁଣ୍ଡେ ଲାଗଇ ତାକୁ ଚନ୍ଦ୍ର ଦିଶଇ ବାମ । ଇତ୍ୟାଦି ।

ବ୍ରଜନାଥ, ଏତଦ୍ ବ୍ୟତୀତ, ହାସ ବିନୋଦର ସୁସ୍ଥ ପରିକଳ୍ପନା ନିମିତ୍ତ ଉପରୋକ୍ତ ପ୍ରହସନରୁ ବହୁ ଉପାଦାନ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ହେଁ ସେ ଯେ ପ୍ରହସନ ସୃଷ୍ଟି ନକରି ଗଳ୍ପ ସୃଷ୍ଟି କରୁଅଛନ୍ତି, ଏ ସମ୍ପର୍କରେ ସର୍ବଦା ସଚେତନ ଥିଲେ । ତେଣୁ କେତୋଟି ବର୍ଣ୍ଣନା, ପାତ୍ରପାତ୍ରୀମାନଙ୍କର ନାମକରଣ, ହାସ୍ୟରସ ସର୍ଜନା କୌଶଳ ପ୍ରଭୃତି କେତୋଟି ବିଭାବ ମାତ୍ର ଏଥିରୁ ଗ୍ରହଣ କରି ସେ ସୃଷ୍ଟି କରିଛନ୍ତି ଦୁଇଟି ଗଳ୍ପ । ପ୍ରଥମଟି ଅର୍ଥାତ୍ ମାର୍ଜ୍ଜାରମୁଖା ପୁରୁଷ ଓ ବିଳାପମୁଖୀ କନ୍ୟା, ଲେଖକଙ୍କର ମୌଳିକ ସୃଷ୍ଟି ପରି ମନେହୁଏ । ବିବାହ ସମୟରେ କନ୍ୟା ବା କନ୍ୟାପିତାର 'ପଣ', କନ୍ୟା ନିମିତ୍ତ ବରପାତ୍ରର ଅନ୍ବେଷଣ, ଭାବୀ ଜାମାତାଦ୍ୱାରା କନ୍ୟାର ଅଭିଳାଷ ପରିପୂରଣ, ଉଭୟଙ୍କର ବିବାହ, ନାୟକର ମୃତ୍ୟୁ, ଉଭୟଙ୍କର ମିଳନ, କେଳି ବିହ କ୍ରୀଡ଼ା ପ୍ରଭୃତିର ଯଥାଯଥ ବର୍ଣ୍ଣନା ଏ ଦେଶର ସାହିତ୍ୟରେ ବିରଳ ନୁହେଁ । ଏହି ଉପାଦାନଗୁଡ଼ିକୁ ହିଁ ଗ୍ରହଣ କରି ବ୍ରଜନାଥ ତାଙ୍କର ହାସ ବିନୋଦ ରଚନା କରିଅଛନ୍ତି । ବିକୃତି ତଥା ଅଯୌକ୍ତିକତାର ଆବରଣ ମଧ୍ୟରେ ଏ ବର୍ଣ୍ଣନା ହୋଇ ଉଠିଛି ରସାଳ ତଥା ହାସ୍ୟୋଦ୍ଦୀପକ । ପାରମ୍ପରିକ ଧାରଣା (Motive) ସହ ପ୍ରହସନଗତ ହାସ୍ୟରସର ସମସ୍ତ ଉଦ୍ଦୀପନ ବିଭାବ ସଂଯୋଜିତ କରି ପ୍ରଥମ କଥାଟିର ପରିକଳ୍ପନା କରାଯାଇଥିଲାବେଳେ ଅଭିହାସ ବିନୋଦ କଥାଟି ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରହସନାଶ୍ରୟୀ । ଏଠାରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାର କଥା ଯେ, ପ୍ରହସନଗୁଡ଼ିକ ଅଳଙ୍କାରଶାସ୍ତ୍ରସମ୍ମତ ହାସ୍ୟରସ ସୃଷ୍ଟିରେ ସମର୍ଥ ହେଲେହେଁ ବିଷୟବସ୍ତୁର ଗତିଶୀଳତା ନଥିବା ଯୋଗୁଁ ଦର୍ଶକ ବା ପାଠକର ବିରକ୍ତି ଆଣିଥାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବ୍ରଜନାଥ ଏ ଦୋଷ ପରିହାର କରିଥିବାରୁ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକର ରସ ଆସ୍ୱାଦନରେ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ

ସୃଷ୍ଟି କରିନାହାନ୍ତି । ପୁଣି ଲେଖକ ଚତୁରତାର ସହ ପ୍ରଥମ ଗଳ୍ପଟି ପରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ଗଳ୍ପ ପାଇଁ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଆଶ୍ରୟ ନେଇଛନ୍ତି ପଦ୍ୟର । ଶ୍ରୋତା ଗଦ୍ୟାତ୍ମକ ବର୍ଣ୍ଣନା ଶ୍ରବଣରେ କିଛି ସମୟ ନିମିତ୍ତ ହସିବା ପରେ ତା'ର ହାସ୍ୟବେଗ କମିଯିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଏକପ୍ରକାର କୌଶଳ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଦୀର୍ଘ ସମୟ ଧରି ଶ୍ରୋତା ମୁଖରେ ହସ ଫୁଟାଇବା ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ । ଏଣୁ ବ୍ରଜନାଥଙ୍କର ଏହି ଅଭିନବ କୌଶଳ । ଏହାଦ୍ୱାରା ସେ ଶ୍ରୋତାର ହାସ୍ୟବେଗକୁ ଅବିଚ୍ଛିନ୍ନ ରଖିପାରିଛନ୍ତି ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ସମସ୍ୟାମୂଳକ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତି ଦୃକ୍‌ପାତ କରାଯାଉ । ଏ ପ୍ରକାର ଗଳ୍ପ ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟ ଗଳ୍ପ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ବିରଳ ନୁହେଁ । ସୁପରିଚିତ ବେତାଳ ପଞ୍ଚବିଂଶତି ହିଁ ସମସ୍ୟାମୂଳକ ଗଳ୍ପର ଏକ ଭଣ୍ଡାର ସ୍ୱରୂପ । ରଚୟିତା, ରାଜା ବିକ୍ରମଙ୍କୁ ଗଳ୍ପର ନାୟକରୂପେ ପରିକଳ୍ପନା କରି କୌଣସି ବେତାଳ ମୁଖରେ ୨୫ଟି ସମସ୍ୟାମୂଳକ ଗଳ୍ପ ତାଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରାଇଛନ୍ତି । ସମସ୍ୟାଗୁଡ଼ିକ ଏତେ ଜଟିଳ ଯେ ସାଧାରଣ ବୁଦ୍ଧିସମ୍ପନ୍ନ ବ୍ୟକ୍ତି ଏଗୁଡ଼ିକର ସମାଧାନ କରିବା ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ; କେବଳ ଚକ୍ରବର୍ତ୍ତୀ ଗୁଣୋପେତ ବ୍ୟକ୍ତିଦ୍ୱାରା ସେଗୁଡ଼ିକ ସମାଧେୟ । ଏଗୁଡ଼ିକର ଲୋକପ୍ରିୟତା ସମ୍ପର୍କରେ ମଧ୍ୟ ବିଶେଷ କଥନ ଅନାବଶ୍ୟକ । ଯୁଗ ଯୁଗ ଧରି ଏହି ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ ପୃଥିବୀର ବିଭିନ୍ନ ଭାଷାରେ ଅନୂଦିତ ହୋଇ ଆସୁଅଛି । ଉତ୍କଳ 'ଭୂମିରେ ମଧ୍ୟଯୁଗରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବହୁ ପଣ୍ଡିତ ଏହାକୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ରୂପାନ୍ତରିତ କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରିଅଛନ୍ତି । ବ୍ରଜନାଥ ମଧ୍ୟ ଏଗୁଡ଼ିକର ଅନୁସରଣରେ କେତୋଟି ଗଳ୍ପ ସୃଷ୍ଟି କରି ସ୍ୱୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥର କଳେବର ମଣ୍ଡନ କରିବାର ଲୋଭ ସମ୍ବରଣ କରିପାରିନାହାନ୍ତି ।

'ଚତୁର ବିନୋଦ'ର ମାତ୍ର ବିନୋଦ ମଧ୍ୟରେ ଗୁଡ଼ିଏ ସମସ୍ୟାମୂଳକ ଗଳ୍ପ ସଂଯୋଜିତ । ଏଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ କୁନ୍ଦରେଖା ଓ ପୁଣ୍ଡରିକ ପଣ୍ଡା ଗଳ୍ପଟି ମୁଖ୍ୟ ହେଲେହେଁ ଗଳ୍ପୋତ୍ଥିତ ସମସ୍ୟାର ସହଜ ସମାଧାନ ନିମିତ୍ତ ବିମ୍ବଓଷ୍ଠ ଶୁକ ଓ ଚନ୍ଦକଣ୍ଠିକା ଶାରିକା ଆନୁଷଙ୍ଗିକ ଭାବରେ ଆଉ ତିନୋଟି ଗଳ୍ପର ଅବତାରଣା କରିଅଛନ୍ତି । କୁନ୍ଦରେଖା କୂପରୁ ଜଳ ଉତ୍ତୋଳନ

କରୁଥିବା ସମୟରେ କୂପ ମଧ୍ୟରେ ନିପତିତ ହୁଅନ୍ତେ, ଉକ୍ତ [illegible] ବ୍ରାହ୍ମଣକୁମାରୀ ୨ ପୂର୍ଣ୍ଣଶାକ ଯଣ୍ଟା ତାକୁ ଉଦ୍ଧାର କରେ । ଫଳରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ-କୁମାରୀ ନିଜର ରକ୍ଷକ ବ୍ୟକ୍ତି ଦ୍ୱିତୀୟ ପୁରୁଷକୁ ବରଣ କରିବ ନାହିଁ ବୋଲି ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରି ବସେ । ଏଣେ କୁନ୍ଦରେଖାର ପିତା ବିଦେଶରେ ବ୍ୟାଧି-ପୀଡ଼ିତ ଥିବା ସମୟରେ କୌଣସି ବ୍ରାହ୍ମଣ ସନ୍ତାନଦ୍ୱାରା ସତ୍କୃତ ହୋଇ ତା' ହସ୍ତରେ ନିଜ କନ୍ୟାକୁ ସମର୍ପଣ କରିବ ବୋଲି ପ୍ରତିଜ୍ଞାବଦ୍ଧ ହୁଏ । ପୁଣି ଏ ମଧ୍ୟରେ କୁନ୍ଦରେଖାର ମାତା ମଧ୍ୟ ଦାରିଦ୍ର୍ୟ ପ୍ରପୀଡ଼ିତା ହୋଇ ପତିଙ୍କ ଅନୁପସ୍ଥିତିରେ ଜୀବନ ରକ୍ଷା ଲାଗି ସ୍ୱନଗରର ଚନ୍ଦ୍ରସଣି ବ୍ରାହ୍ମଣଠାରୁ କିଛି ଅର୍ଥ ଧାରସୂତ୍ରରେ ଆଣି ତା' ହସ୍ତରେ କୁନ୍ଦରେଖାକୁ ପ୍ରଦାନ କରିବ ବୋଲି ସତ୍ୟ କରି ବସେ । ଏ ପରିସ୍ଥିତିରେ ସମସ୍ୟା ହେଲା କନ୍ୟାଟିର ପାଣିଗ୍ରହଣ କରିବ କିଏ ?

ଅନୁରୂପ ସମସ୍ୟା ବେତାଳ ପଞ୍ଚବିଂଶତିର ଦୁଇଟି ଗଳ୍ପରେ ମଧ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରାଯାଇଛି । ଏ ଗ୍ରନ୍ଥର ମନ୍ଦାରବତୀ ନାମକ ଦ୍ୱିତୀୟ ଗଳ୍ପରେ ଅଛି—କାଳନ୍ଦୀତଟରେ ବ୍ରହ୍ମସ୍ଥଳ ବୋଲି କୌଣସି ଅଗ୍ରହାର । ସେଠାରେ ଅଗ୍ନିସ୍ୱାମୀ ନାମରେ ଜଣେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ବାସ କରୁଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଅପରୂପ ରୂପବତୀ କନ୍ୟା ମନ୍ଦାରବତୀ । କନ୍ୟାଟିର ଶୈଶବ ଅତିକ୍ରାନ୍ତ ହୁଅନ୍ତେ ତା'ର ପାଣି ପ୍ରାର୍ଥନା କରି କାନ୍ୟକୁବ୍ଜରୁ ତିନିଜଣ ସମସର୍ବଗୁଣୋପେତ ବ୍ରାହ୍ମଣକୁମାର ଆସି ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ଅଗ୍ନିସ୍ୱାମୀ ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କାହାକୁ ନିଜର ଜାମାତା ରୂପେ ବରଣ କରିବେ ନିଷ୍ପତ୍ତି କରିପାରିଲେ ନାହିଁ । ମନ୍ଦାରବତୀ ମଧ୍ୟ ଭୟରେ କାହାକୁ ବରଣ କଲା ନାହିଁ । ବ୍ରାହ୍ମଣ କୁମାରମାନେ ଚକୋରବ୍ରତ ପାଳନପୂର୍ବକ ସେଠାରେ ଅବସ୍ଥାନ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଦୈବକ୍ରମେ ଏ ସମୟରେ କନ୍ୟାଟିର ମୃତ୍ୟୁ ଘଟିଲା । ଶୋକସନ୍ତପ୍ତ ବ୍ରାହ୍ମଣକୁମାରମାନେ ମନ୍ଦାରବତୀର ମୃତପିଣ୍ଡକୁ ଶ୍ମଶାନରେ ଦହନ କଲେ । ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଜଣେ ସେଠାରେ ମଠ ସ୍ଥାପନ କରି ଭସ୍ମରାଶିକୁ ରକ୍ଷା କଲା, ଦ୍ୱିତୀୟ ତା'ର ଅସ୍ଥି ନେଇ ଭାଗୀରଥୀରେ ନିକ୍ଷେପ କରିବା ନିମିତ୍ତ ପ୍ରସ୍ଥାନ କଲା ଏବଂ ତୃତୀୟ ସନ୍ନ୍ୟାସ ବ୍ରତ ଅବଲମ୍ବନପୂର୍ବକ ଦେଶାଟନରେ ବାହାରି ବକ୍ରୋଲକ ନାମକ କୌଣସି ଗ୍ରାମରେ ଆସି ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା । ସେଠାରେ ଜଣେ ଗୃହସ୍ଥଙ୍କ ଆତିଥ୍ୟ ଲାଭକରି ସେ

ଯେତେବେଳେ ଭୋଜନ ପାଇଁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଲ ସେତେବେଳେ ଗୃହସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଶିଶୁସନ୍ତାନ ଉଚ୍ଚସ୍ୱରରେ କ୍ରନ୍ଦନ କରନ୍ତେ ଗୃହିଣୀ ତାକୁ ନେଇ ଅଗ୍ନିରେ ନିକ୍ଷେପ କଲେ । ଫଳରେ ଶିଶୁର କୋମଳ ଶରୀର ତତ୍‌କ୍ଷଣାତ୍ ଭସ୍ମୀଭୂତ ହେଲ । ଏହି କ୍ରୂର ଓ ବୀଭତ୍ସ ଦୃଶ୍ୟ ଦର୍ଶନରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଭୋଜନରେ ବସିବା ପାଇଁ ପରାଙ୍‌ମୁଖ ହୁଅନ୍ତେ ଗୃହସ୍ୱାମୀ କହିଲେ ଯେ ମୃତ ସଞ୍ଜୀବନୀ ମନ୍ତ୍ର ପ୍ରଭାବରେ ସନ୍ତାନଟିକୁ ପୁନର୍ଜୀବନ ଦାନ କରିପାରନ୍ତି ବୋଲି ସିଏ ଏପ୍ରକାର କ୍ରୂରକର୍ମ ସମ୍ପାଦନ ପାଇଁ ସେ କୁଣ୍ଠାବୋଧ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ବ୍ରାହ୍ମଣ ସନ୍ତାନର ଅନୁରୋଧକ୍ରମେ ସେ ତତ୍‌କ୍ଷଣାତ୍ ଗୋଟିଏ ପାଣ୍ଡୁଲିପିରୁ ମନ୍ତ୍ରପାଠପୂର୍ବକ ସେହି ଭସ୍ମରାଶି ଉପରେ ମନ୍ତ୍ରବାରି ସିଞ୍ଚନ କରନ୍ତେ ସନ୍ତାନଟି ସଶରୀରରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହେଲ । ଏହି ଅଦ୍ଭୁତ ବ୍ୟାପାରରେ ବ୍ରାହ୍ମଣକୁମାର ବିସ୍ମିତ ହୋଇ କୌଣସି ଉପାୟରେ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ହସ୍ତଗତ କଲେ ନିଜର ଅଭିଳଷିତ କୁମାରୀଟିକୁ ଜୀବନ ଦାନ କରିପାରିବେ ବୋଲି ମନେ ମନେ ଚିନ୍ତା କଲା । ଗୃହର ସମସ୍ତେ ନିଦ୍ରାଭିଭୂତ ହେବା ପରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ କୁମାର ଉପରୋକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ନେଇ ସେଠାରୁ ପଳାୟନ କଲା । ସେ ଆସି ମନ୍ଦାରବତୀ ମଠରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେବା ସମୟରେ ଅନ୍ୟ ଦୁଇଜଣ ମଧ୍ୟ ସେଠାରେ ଉପସ୍ଥିତ ଥାଆନ୍ତି । ମନ୍ତ୍ରପାଠପୂର୍ବକ ପୂତ ବାରି ମନ୍ଦାରବତୀର ଭସ୍ମ ଉପରେ ସେଚନ କରନ୍ତେ ସେ ପୁନର୍ଜୀବନ ଲାଭ କରି ଉଠିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ପୁଣି ତିନିହେଁ କନ୍ୟାଟିକୁ ନେବାପାଇଁ ଯୁକ୍ତି ବାଢ଼ି ବସିଲେ । ଏ ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ କରିବା ପାଇଁ ଯାଇ ବିକ୍ରମ କହିଛନ୍ତି ଯେ ମୃତସଞ୍ଜୀବନୀ ମନ୍ତ୍ର ପ୍ରଭାବରେ ଯିଏ ମନ୍ଦାରବତୀକୁ ଜୀବନ ଦାନ ଦେଲା ସେ ତା'ର ପିତୃସ୍ଥାନୀୟ ଏବଂ ତା'ର ଅସ୍ଥି ନେଇ ଯିଏ ଗଙ୍ଗାରେ ନିକ୍ଷେପ କଲ ସେ ପୁତ୍ରତୁଲ୍ୟ । ଏଣୁ ତୃତୀୟ ସିଏ ମନ୍ଦାରବତୀର ପାଣିଗ୍ରହଣ କରିବା ନିମିତ୍ତ ଉପଯୁକ୍ତ ।

ସେହିପରି ବେତାଳ ପଞ୍ଚବିଂଶତିର ପଞ୍ଚମ କଥା ସୋମପ୍ରଭା ଗଳ୍ପରେ ଅନୁରୂପ ଏକ ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ କରାଯାଇଛି । ଏଥିରେ ସୋମପ୍ରଭା ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରିଛି ଯେ, ବିଜ୍ଞାନୀ, ଜ୍ଞାନୀ କିମ୍ବା ବୀର ପୁରୁଷ ବ୍ୟତୀତ ସେ ଅନ୍ୟ କାହାରି ଅଙ୍କ ମଣ୍ଡନ କରିବ ନାହିଁ । ଏହିପରି ଜଣେ ବୀର, ଜଣେ ଜ୍ଞାନୀ ଓ ଜଣେ ବିଜ୍ଞାନୀ ତା'ର ପିତା, ମାତା ଓ ଭ୍ରାତାଦ୍ୱାରା ପ୍ରତିଶ୍ରୁତ ହୋଇ ବିବାହ ପାଇଁ ଆସି ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ଏ ସମୟରେ ହଠାତ୍

କନ୍ୟାଟି ରାକ୍ଷସଦ୍ୱାରା ଅପହୃତା ହୋଇଛି । ଜ୍ଞାନୀ ଜ୍ଞାନବଳରେ ସୋମପ୍ରଭାର ସନ୍ଧାନ ପ୍ରଦାନ କରିଛି, ବିଜ୍ଞାନୀ ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ରସଜ୍ଜିତ ରଥ ନିର୍ମାଣ କରି ବୀରକୁ ନେଇ ରାକ୍ଷସସନ୍ନିକଟରେ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଛି ଏବଂ ବୀର ଯୁଦ୍ଧରେ ରାକ୍ଷସକୁ ନିହତ କରି ସୋମପ୍ରଭାକୁ ଉଦ୍ଧାର କରିଛି । ଏଣୁ ସମସ୍ୟା ହେଲା କିଏ ତାକୁ ବିବାହ କରିବ ?

ଏ ଉଭୟ ଗଳ୍ପରୁ Motif ବା ଧାରଣା ନେଇ ବ୍ରଜନାଥ ସ୍ୱୀୟ ମୀତ ବିନୋଦର ପରିକଳ୍ପନା କରିଥିବା ପରି ମନେହୁଏ । କିନ୍ତୁ ବଡ଼ଜେନାଙ୍କର କଥାବିନ୍ୟାସ ଓ କଥାକଳ୍ପନା କୌଶଳ ବେତାଳ ପଞ୍ଚବିଂଶତି ଅପେକ୍ଷା ଯେ ଅଧିକ ସୁନ୍ଦର, ଅଧିକ ମନୋରଞ୍ଜକ ଏବଂ ଅଧିକ ବୈଚିତ୍ର୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ବେତାଳ ପଞ୍ଚବିଂଶତି ତୁଲ୍ୟ ବ୍ରଜନାଥ ଗୋଟିଏ ସମସ୍ୟାର ଉତ୍ଥାପନ କରି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତା'ର ସମାଧାନ କରିନାହାନ୍ତି । ପୁଣ୍ଡରୀକ ପଣ୍ଡା ଯେ କୁନ୍ଦରେଖାକୁ ବିବାହ କରିବା ନିମିତ୍ତ ହକ୍‌ଦାର ଏହା ବ୍ରଜନାଥ ଜାଣନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଗଳ୍ପଟିକୁ ଆହୁରି ଚମତ୍କାର ଓ ମନୋଜ୍ଞ କରିବା ନିମିତ୍ତ ସମାଧାନଟିକୁ ସେ ବିଳମ୍ବିତ କରିଛନ୍ତି । ଫଳରେ ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ ଶ୍ରବଣ ନିମିତ୍ତ ପାଠକ ମନର ଉତ୍କଣ୍ଠା ତୀବ୍ରରୁ ତୀବ୍ରତର ହୋଇ ଉଠୁଛି । ନାଟକୀୟ ସନ୍ଦେହ ମଧ୍ୟରେ ଆନ୍ଦୋଳିତ ହୋଇ ସେ ଗୋଟିଏ ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ ପାଇଁ ଚିନ୍ତା କରୁଥିଲାବେଳେ ଲେଖକ ତା' ସମ୍ମୁଖରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ସମସ୍ୟା ଆଣି ଉପସ୍ଥାପିତ କରୁଛନ୍ତି ଏବଂ ଗୋଟିକର ସମାଧାନରେ ଅନ୍ୟଟି ସମାହିତ ହେବ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପ୍ରଦାନ କରୁଛନ୍ତି । ଫଳରେ ପାଠକ ତଥା ଶ୍ରୋତା ଗଳ୍ପ-ରସ-ସମୁଦ୍ର ମଧ୍ୟରେ ନିମଜ୍ଜିତ ରହି ଆତ୍ମବିସ୍ମୃତ ହୋଇପଡ଼ୁଛି । ପାଠକର ଏହି ଆତ୍ମବିସ୍ମୃତି ଆଣିବାରେ ହିଁ ଲେଖକର ଚରମ ସଫଳତା । କିନ୍ତୁ ଧନ୍ଦା ମଧ୍ୟରେ ପାଠକକୁ ଛାଡ଼ିଦେଇ ଲେଖକ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ନୁହନ୍ତି; ପରିଶେଷରେ ସେ ସମସ୍ତ ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ କରି ନିଜ ବୈଚିତ୍ର୍ୟର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ପାଠକକୁ ମଧ୍ୟ ମୁକ୍ତିପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି ।

କିନ୍ତୁ ଏଠାରେ ଗୋଟିଏ ବିଷୟ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବା କଥା ଯେ କୁଶଳୀ କଥାକାର ବ୍ରଜନାଥ ଯେଉଁ ତିନୋଟି ଆନୁଷଙ୍ଗିକ ଗଳ୍ପ ଶୁକଶାରିକା

ମୁଖରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି, ଏ ପ୍ରକ୍ଷେପକର ମୂଳଗଳ୍ପ ସହ ସୁସମ୍ପର୍କ ବିଦ୍ୟମାନ । ମୂଳଗଳ୍ପର ରସାସ୍ୱାଦନକୁ ଦୀର୍ଘସ୍ଥାୟୀ କରିବା ନିମିତ୍ତ ଏଗୁଡ଼ିକ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ଗୁଣଗୀର ରାଜା ଓ ମଞ୍ଜୁଳରୂପ ବୈଶ୍ୟ ଗଳ୍ପରୁ ଏହା ପ୍ରତିପାଦିତ ହେଉଛି ଯେ ଯିଏ ଯାହାର, ସେ ତାହାର; ଯେଉଁ ବସ୍ତୁ ଯାହା ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ, ତାହା ଯେ କୌଣସିମତେ ତା' ନିକଟରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିବ । ରାଜାଙ୍କର ରତ୍ନାଳଙ୍କାର ପୁଣି ତାଙ୍କ ନିକଟକୁ ଫେରିଯାଇଛି ଏବଂ ମଞ୍ଜୁଳରୂପ ବୈଶ୍ୟ ତା'ର ଧନଗଣ୍ଠି ପୁଣି ଫେରିପାଇଛି । ଏଇ କଥାଟିର ଅବତାରଣା କରି ଶୁକ ସୂଚନା ପ୍ରଦାନ କରିଛି ଯେ କୁନ୍ଦରେଖା ଯାହା ପାଇଁ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଛି, ବିଧାତାର ଅଭିଳାଷ ଅନୁଯାୟୀ ସେ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବେ ତାକୁ ହିଁ ବିବାହ କରିବ । ବ୍ରାହ୍ମଣ ଗୋସାଇଁମାନେ ଯାହା ବିଚାର କରନ୍ତୁନା କାହିଁକି ଦୈବର ପ୍ରତିକୂଳତା କରିବା ସେମାନଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବପର ନୁହେ । କିନ୍ତୁ ଦ୍ୱିତୀୟ କଥାରେ ଯେଉଁ ସମସ୍ୟା ଉତ୍ଥାପିତ ହୋଇଛି, ତାହା ମୂଳ ସମସ୍ୟାର ଅନୁରୂପ ହେଲେ ହେଁ ଏହାର ସମାଧାନ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ସହଜସାଧ୍ୟ । ଅବଶ୍ୟ ଲେଖକଙ୍କ ଅଭିବ୍ୟକ୍ତି ହିଁ ସମାଧାନର ପନ୍ଥା ସୁଗମ କରିଦେଇଛି ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଶାରିକାମୁଖରେ ଲେଖକ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ରାଜାପୁଅ, ମନ୍ତ୍ରୀପୁଅ, ସାଧବପୁଅ ଓ ଚିତାଙ୍ଗୀ କନ୍ୟା କଥା । ଗଳ୍ପଟି ପାଠ କରିବା ପରେ ପାଠକ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବେ ମତ ପ୍ରଦାନ କରିବ ଯେ ମନ୍ତ୍ରୀପୁତ୍ର ହିଁ ଚିତାଙ୍ଗୀକୁ ବିବାହ କରିବ । କାରଣ କନ୍ୟା ତାକୁ ହିଁ ପୂର୍ବରୁ ପତିରୂପେ ବରଣ କରିନେଇଛି । ପାଠକଙ୍କୁ ଏହି ନିଷ୍ପତ୍ତିରେ ପହଞ୍ଚାଇବା ନିମିତ୍ତ ଲେଖକ ମନ୍ତ୍ରୀପୁତ୍ରର ଦୁର୍ଭୋଗ ସମ୍ପର୍କରେ ସବିଶେଷ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ତା' ପ୍ରତି ପାଠକମାନଙ୍କର ସହାନୁଭୂତି ଜାଗ୍ରତ କରାଇଅଛନ୍ତି । ତେଣୁ ଏ ଗଳ୍ପର ସମାଧାନ ଉପରେ ମୂଳ ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ ବହୁ ପରିମାଣରେ ନିର୍ଭରଶୀଳ । ଏଠାରେ ଯଦି କନ୍ୟା ଯାହାକୁ ବରଣ କରିଛି ତାକୁ ବିବାହ କରେ, ତା' ହେଲେ ପୁଣ୍ଡରୀକ ପଣ୍ଡାକୁ ତ କୁନ୍ଦରେଖା ବରଣ କରିସାରିଛି: ସେ ତାକୁ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷରେ ବିବାହ ନ କରିବ ବା କାହିଁକି ? ସ୍ୱ ମତର ପରିପୁଷ୍ଟି ସକାଶେ ଏ ଗଳ୍ପରେ ଲେଖକ କହିଛନ୍ତି—

ରସେ ଯାହା ମନ ଯହିଁ ହେଁ
ସେ ତାହା ଛାଡ଼ିବ କାହିଁ ହେ ।

ମଳୟ ପବନ ଗୁଣେ କି ଚନ୍ଦନ—
ତରୁ ତହିଁ ଥିଲେ ଅଛି ହେ ।
ଯା ମନ ନ ରସେ ଯହିଁ ହେ
କେ ତା ମିଳାଇ ପାରଇ ହେ
ଚମ୍ପାଫୁଲ ତହିଁ କେଉଁ ଗୁଣ ନାହିଁ
ତାକୁ ଭୃଙ୍ଗ କରେ ଦ୍ରୋହି ହେ ।

କେବଳ ସେତିକି ନୁହେ ଧ୍ୟାନାନନ୍ଦ ଗୋସାଇଁଙ୍କ ମୁଖରେ ମଧ୍ୟ ଲେଖକ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି—"ସେ ତ ଯୁବତୀ, ଏକ ବିନା ଆନକୁ ନ ଛୁଇଁବ । ଏଥିକୁ ପଚାରୁଛୁଇଁ ଏ କନ୍ୟା କାଏ ବିଭା ହେବ ବିଚାର କହ । ବିଧାତା ଘଟଣା ଯାହାକୁ ଥିବ ସେ ତ ବିଭା ହେବ । ଆମ୍ଭ ତୁମ୍ଭ ଇଚ୍ଛାରେ ତ ଏ କଥା ନାହିଁ ।"

ଦ୍ୱିତୀୟ କଥାର ସମସ୍ୟା ସମାହିତ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ଶୁକ ଅନ୍ୟ ଏକ ଗଳ୍ପର ଅବତାରଣା କରିଛି ଏବଂ ତା' ମାଧ୍ୟମରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ସମସ୍ୟା ବ୍ରାହ୍ମଣ ଗୋସାଇଁମାନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଆଣି ଉପସ୍ଥାପିତ କରିଛି । କନ୍ୟା ଜଣକର ଔରସରୁ ଜାତ, ଜଣକଦ୍ୱାରା କ୍ରୀତ ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଏକ ବ୍ୟକ୍ତିଦ୍ୱାରା ମୃତ୍ୟୁମୁଖରୁ ଉଦ୍ଧୃତ । ପୁଣି ରାଜା ମଧ୍ୟ ତାକୁ ନେବାପାଇଁ ଲାଳାୟିତ । ସମସ୍ୟା ହେଲା ସେ କାହାର ପ୍ରାପ୍ୟ ? ଏହାର ସମାଧାନ ଲେଖକ ନିଜେ କରିନାହାନ୍ତି; କରିଛନ୍ତି 'ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରମାଣେ' ବିଚାର କରି ବିଜ୍ଞ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଗୋସାଇଁମାନେ—ଜୀବନରକ୍ଷକ ହିଁ କନ୍ୟାର ଅଧିକାରୀ । ବେତାଳ ପଞ୍ଚବିଂଶତିର ପଞ୍ଚମ ଗଳ୍ପରେ ବିକ୍ରମ ମଧ୍ୟ ଅନୁରୂପ ସମାଧାନ କରିଥିବା ଦେଖାଯାଏ—'ଶୃଣୁ ସା ପ୍ରଦାତବ୍ୟା, ଯେନ ଦେହ ପଣୋଦ୍ୟମାତ୍ର ବାହୁବଳେନ ତଂ ରାକ୍ଷସଂ ଜିତ୍ୱା କନ୍ୟା ସମୁପାର୍ଜିତା' । ତେଣୁ ପୁସ୍ତଗାକ ପଣ୍ଡା ଯେତେବେଳେ କୁନ୍ଦରେଖାର ଜୀବନରକ୍ଷକ ସେ ହିଁ ଏହି ପୂର୍ବ ନିଷ୍ପତ୍ତି ଅନୁଯାୟୀ ତା'କୁ ବିବାହ କରିବା ବିଧେୟ ।

ଏହାପରି ଭାବରେ ପ୍ରଥମ ଗଳ୍ପରେ ପ୍ରମାଣିତ ହେଲା ଯେ ଯାହାର ଭାଗ୍ୟରେ କୁନ୍ଦରେଖାର ପାଣିଗ୍ରହଣ କରିବା ଲେଖାଯାଇଛି ସେ ହିଁ ତାକୁ

ବିବାହ କରିବ । ପୁଣ୍ଡ୍ରଶାଙ୍କର ଭାଗ୍ୟରେ କୁନ୍ଦରେଖାର ପ୍ରାପ୍ତି ଲେଖା ନଥିଲେ ଠିକ୍ ସମୟରେ ସେ କୂପ ନିକଟରେ ଯାଇ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇପାରି ନଥାନ୍ତା କି କୁନ୍ଦରେଖାକୁ ଆସନ୍ନ ମୃତ୍ୟୁମୁଖରୁ ରକ୍ଷା କରିପାରି ନଥାନ୍ତା । ଏଣୁ କନ୍ୟାର ପିତାମାତା ଯାହା ସହିତ କନ୍ୟାଟିର ବିବାହ ଦେବା ନିମିତ୍ତ ସଂକଳ୍ପ କରିଥାଆନ୍ତୁ ନା କାହିଁକି ଭାଗ୍ୟର ପ୍ରତିକୂଳାଚରଣ କରି ନିଜ ନିଜର ଅଭିଳାଷ ଚରିତାର୍ଥ କରିପାରିବେ ନାହିଁ । ଦ୍ୱିତୀୟ ଗଳ୍ପରେ କନ୍ୟା ଯାହାକୁ ବରଣ କରିଛି, ତା' ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ସହ ତାର ବିବାହ ଏକାନ୍ତ ଅନୁଚିତ । ଥରେ ଜଣକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିବା ପରେ, ସେ ଅନ୍ୟ ପୁରୁଷକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିବ କିପରି ? ତୃତୀୟ ଗଳ୍ପ ଅନୁଯାୟୀ ଯିଏ କୁନ୍ଦରେଖାର ପ୍ରାଣରକ୍ଷା କରିଛି, ସେ ହିଁ ତାକୁ ପ୍ରଣୟିନୀ ରୂପେ ଲାଭ କରିବାର ଯୋଗ୍ୟ । ଏଣୁ ନ୍ୟାୟତଃ ଓ ଯୁକ୍ତିତଃ ପୁଣ୍ଡ୍ରଶାଙ୍କ ପଣ୍ଡା ହିଁ କୁନ୍ଦରେଖାର ପତି ହେବା ନିମିତ୍ତ ଯୋଗ୍ୟ । ଗୋଟିଏ ସମସ୍ୟାର ସମାଧାନ ନିମିତ୍ତ ଅନୁରୂପ ବିଭିନ୍ନ ସମସ୍ୟାର ଉତ୍ଥାପନ ଏବଂ ସେଗୁଡ଼ିକର ସମାଧାନ ବ୍ରଜନାଥଙ୍କ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକୁ ଯେପରି ସରସ, ସେହିପରି ମନୋଜ୍ଞ କରିପାରିଛି କହିଲେ ସତ୍ୟର ଅପଳାପ ହେବନାହିଁ ।

ଏ ପ୍ରକାର ଗଳ୍ପ ସୃଷ୍ଟି ନିମିତ୍ତ ବ୍ରଜନାଥ ବେତାଳ ପଞ୍ଚବିଂଶତି କଥାଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରେରଣା ଲାଭ କରିଥିଲେ ହେଁ ତାଙ୍କର ପ୍ରତିଭା ଏହି ସମସ୍ୟାମୂଳକ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକୁ ଯେପରି ଭାବରେ ପରିକଳ୍ପନା କରି ସଂଯୋଜନା କରିଛି, ତାହା ମୂଳ ଗଳ୍ପଗ୍ରନ୍ଥ ଅପେକ୍ଷା ଯେ ବହୁପରିମାଣରେ ଚିତ୍ତ-ଚମତ୍କାରକ ତଥା ହୃଦୟଗ୍ରାହୀ, ଏହା ଅସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇ ନପାରେ । ବେତାଳ ପଞ୍ଚବିଂଶତିର ପ୍ରତ୍ୟେକଟି ଗଳ୍ପ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ସ୍ୱୟଂ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଗଳ୍ପ ହୋଇଥିବା ଯୋଗୁଁ ସେଗୁଡ଼ିକର ପରିସମାପ୍ତି ପରେ ପରେ ପାଠକର କୌତୂହଳ ଚରିତାର୍ଥ ହୋଇଯାଇଥାଏ । କିନ୍ତୁ ବ୍ରଜନାଥ ଏ କୌଶଳ ଅବଲମ୍ବନ ନକରି ସ୍ୱକଳ୍ପିତ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକୁ ଏକ ଦୃଢ଼ଗ୍ରନ୍ଥିରେ ଆବଦ୍ଧ କରି ରଖିଥିବା ଯୋଗୁଁ ପାଠକ ସନ୍ଦେହ ତଥା ଉତ୍କଣ୍ଠାର ସହ ଗଳ୍ପ ସମାପ୍ତିରେ ଉପନୀତ ହେବାପାଇଁ ବ୍ୟଗ୍ର ହୋଇଉଠେ । ତାର ଏହି ବ୍ୟଗ୍ରତାକୁ ବିଳମ୍ବିତ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବ୍ରଜନାଥ ଯେଉଁ ନୂତନ ସମସ୍ୟା ଆଣି ତା' ସମ୍ମୁଖରେ ଉପସ୍ଥାପିତ କରନ୍ତି, ସେଥିରେ ସେ ଗଳ୍ପଜାଲରୁ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରିବା

ପରକକର୍ତ୍ତେ ତା' ମଧ୍ୟରେ ଅଧିକ ଭାବେ ଛନ୍ଦ ହୋଇପଡ଼େ । ପାଠକର ରସଗ୍ରାହୀ ମାନସକୁ ଗଳ୍ପ ମଧ୍ୟରେ ଆବଦ୍ଧ କରି ତାକୁ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ଉତ୍କଣ୍ଠିତ କରିବାରେ ହିଁ ବ୍ରଜନାଥ ଲେଖନୀର ଚରମ ସାର୍ଥକତା ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ବିନୋଦାତ୍ମକ ବା ଶୃଙ୍ଗାର ରସାତ୍ମକ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକୁ ଆଲୋଚନାର ପରିସରଭୁକ୍ତ କରାଯାଉ । ବ୍ରଜନାଥ ଏଗୁଡ଼ିକୁ ରସ ବିନୋଦର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି । ଏ ବିଭାଗର ବ୍ୟତୀତ ଗଳ୍ପ ସହ ପ୍ରୀତି ବିନୋଦ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଗୁରୁଗୋସାଇଁ ଜ୍ୟୋତିଃପୁଞ୍ଜ ଓ ମାତାଳଆ ଖର୍ବରୂପ ଗଳ୍ପଟିକୁ ମଧ୍ୟ ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟଭୁକ୍ତ କରାଯାଇପାରେ । ଶେଷୋକ୍ତ ଗଳ୍ପଟି ଶୃଙ୍ଗାର ପ୍ରଧାନ ନ ହେଲେ ହେଁ, ଏହା ଯେଉଁ ପ୍ରୀତି ବିନୋଦର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ, ସେ ବିଭାଗସ୍ଥ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗଳ୍ପତୁଲ୍ୟ ଏହା ଉପଦେଶ ପ୍ରଧାନ ନ ହୋଇ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିନୋଦାତ୍ମକ । ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟ ଗଳ୍ପ ସଂଗ୍ରହମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଏ ଜାତୀୟ ଗଳ୍ପର ସଂଖ୍ୟା ସର୍ବାଧିକ ବୋଲି କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ । ବିଶେଷତଃ ଶୁକସପ୍ତତି ଏବଂ କଥାସରିତ୍ ସାଗର ଏ ପ୍ରକାର ବିନୋଦାତ୍ମକ ଗଳ୍ପର ଏକ ଏକ ଅପୂର୍ବ ଭାଣ୍ଡାଗାର । ଏଗୁଡ଼ିକୁ ଅଧ୍ୟୟନ କଲେ ମନେହୁଏ ଯେଉଁ ସମୟରେ ସାମାଜିକ ଅଲଙ୍ଘ୍ୟ ନୀତିନିୟମ ମଧ୍ୟରେ ନାରୀମାନେ ନିର୍ଯ୍ୟାତିତ ଓ ନିଷ୍ପେଷିତ ହୋଇ ରହୁଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ଏଗୁଡ଼ିକର ସୃଷ୍ଟି । ଅଧିକାଂଶ ଗଳ୍ପରେ ନାରୀମାନଙ୍କର ବ୍ୟଭିଚାରର କଥା ହିଁ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ନିଜର କାମପିପାସା ଚରିତାର୍ଥ କରିବା ନିମିତ୍ତ ସେମାନେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଗର୍ହିତ କର୍ମ କରିବା ପାଇଁ କିପରି ପଶ୍ଚାତ୍‌ପଦ ହେଉନଥିଲେ, ତା'ର ବହୁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଏ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକରୁ ମିଳିଥାଏ । ଅବଶ୍ୟ ଉପକୋଶା, ପଦ୍ମାବତୀ, ବାସବଦତ୍ତା ତୁଲ୍ୟ ସତୀସାଧ୍ୱୀ ତଥା ପତିପରାୟଣା ନାରୀ ଚରିତ୍ରର ଅଭାବ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସଂଖ୍ୟାଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ମୁଷ୍ଟିମେୟ ମାତ୍ର । ନାରୀମାନେ ଯେ ସ୍ୱଭାବତଃ ବ୍ୟଭିଚାରିଣୀ; ଏହା ପ୍ରମାଣିତ କରାଇବା ଯେପରି ଏହି ଗଳ୍ପସ୍ରଷ୍ଟାମାନଙ୍କର ଥିଲା ଏକମାତ୍ର ଲକ୍ଷ୍ୟ । ଶୁକସପ୍ତତିର ସମସ୍ତ ଗଳ୍ପ ଗୋଟିଏ ବ୍ୟଭିଚାରିଣୀ ନାରୀ ଚରିତ୍ରକୁ ହିଁ କେନ୍ଦ୍ରକରି ଗଢ଼ି ଉଠିଛି । ବ୍ରଜନାଥ, ଏଇ ପରମ୍ପରାରୁ ବଞ୍ଚିତ ନୁହନ୍ତି ।

ଶୃଙ୍ଗାର ରସମୟ ମନୋରଞ୍ଜନାତ୍ମକ ଗଳ୍ପ ସୃଷ୍ଟି ପାଇଁ ଶୁକସପ୍ତତି, କଥାସରିତ୍ ସାଗର ଏବଂ ଏମାନଙ୍କ ଉପରେ ଭିତ୍ତିକରି ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ

ସୃଷ୍ଟ ଲୋକକଥାଗୁଡ଼ିକ ହିଁ ବ୍ରଜନାଥଙ୍କୁ ବସ୍ତୁ ମୋଟିଫ୍ ବା ଧାରଣା ଯୋଗାଇ ଦେଇଛି । ନର୍ମଦା ଓ ମୂଷିକ ଗଳ୍ପଟିରେ ବ୍ୟଭିଚାରିଣୀ ନାରୀ କପଟ ସାଭିଳାଷିତ ପୁରୁଷଦ୍ୱାରା ଉଡ଼ମ୍ବିତ ହୋଇ ଉପସ୍ଥିତ ବିପଦରୁ ରକ୍ଷା ପାଇବା ନିମିତ୍ତ ସହସା ଏକ ଅଦ୍ଭୁତ କୌଶଳ ଉଦ୍‌ଭାବନ କରି ବସେ, ତା'ର ଏକ ମନୋଜ୍ଞ ଚିତ୍ର ପ୍ରଦତ୍ତ । କିଶୋରଚନ୍ଦ୍ର ଯେତେବେଳେ ନର୍ମଦାକୁ ଉପଭୋଗ କରି ତାର କଣ୍ଠରୁ ମୁକ୍ତାମାଳାଟି ନେଇ ପଳାୟନ କରିଛି, ସେତେବେଳେ ସେ ଅତୀବ ବିଷଣ୍ଣ ମନରେ ସଖୀମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଯାଇ ପ୍ରକାଶ କରିଛି—"ଏ ଘରରେ ମୁଁ ପଲଙ୍କରେ ଶୋଇ ମୁକ୍ତାମାଳା କାଢ଼ି ଶେଯ ଉପରେ ଥୋଇଥିଲି । ମାତ୍ର ମୂଷିକେ ଆସି କେତେବେଳେ ମୁକ୍ତାମାଳା ନେଇଗଲେ ମୁଁ ତାହା ନ ଜାଣେ । ପୁଣି ଶେଯ କାଟିଥିଲେ । ମୁଁ କର ନେଉଟାଇ ଶୋଇଲାବେଳେ ଦନ୍ତ ନଖରେ ମୋତେ ବିଦାରି ପକାଇଲେ । ଦେଖ ମୋ ଦେହରେ କେତେ ଚିହ୍ନ ବସିଛି ।" ବ୍ରଜନାଥ ନାରୀର ଏ ଯେଉଁ ପ୍ରବୃତ୍ତି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ତାହା ସଂସ୍କୃତ ଗଳ୍ପ ସାହିତ୍ୟରେ ବିରଳ ନୁହେ । ଏ ଗଳ୍ପର ଅନୁରୂପ ଗଳ୍ପଟିଏ ସେ ସାହିତ୍ୟରେ ଖୋଜି ବସିଲେ ହୁଏତ ସଫଳତା ନ ମିଳିପାରେ କିନ୍ତୁ ଅନୁରୂପ ପ୍ରବୃତ୍ତିଯୁକ୍ତ ବହୁ ଗଳ୍ପର ସନ୍ଧାନ ମିଳିପାରିବ । ଏଠାରେ ଶୁକସପ୍ତତିରୁ ଗୋଟିଏ କ୍ଷୁଦ୍ର ଗଳ୍ପ ପାଠକମାନଙ୍କର ଅବଗତି ନିମିତ୍ତ ପ୍ରଦାନ କରାଯାଇପାରେ—

ଅସ୍ତି ଚନ୍ଦ୍ରାବତୀ ପୁରୀ । ତତ୍ର ଧନପାଳୋନାମ ବଣିକଃ । ତସ୍ୟ ଭାର୍ଯ୍ୟା ପ୍ରାଣେଭ୍ୟୋଽପି ପ୍ରିୟା ଧନଶ୍ରୀର୍ନାମ । ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅଖଣ୍ଡ ପ୍ରୀତି । ଉଚ୍ଛନ୍ଦନ ସୁଖରେ କାଳଯାପନ କରିବା ପରେ ବଣିକ ସ୍ୱୀୟ ପ୍ରାଣାଧିକା ପତ୍ନୀଠାରୁ ଅନୁମତି ନେଇ ବାଣିଜ୍ୟ କରିବା ନିମିତ୍ତ ଦେଶାନ୍ତରକୁ ଗମନ କଲା । ପତିଙ୍କ ପ୍ରସ୍ଥାନ ପରେ ପରେ ଧନଶ୍ରୀ ଏକାକିନୀ ଗୃହ ମଧ୍ୟରେ ମୃତତୁଲ୍ୟ ପଡ଼ିରହିଥାଏ । ସ୍ନାନ, ପାନ, ଆହାର, ବିହାର ସବୁକିଛି ପରିତ୍ୟାଗ କରି ସେ ନିଜର ଶରୀର ପ୍ରତି ମଧ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟି ଦିଏନାହିଁ । ଏହିରି ଭାବରେ ଦିନ ଯାପନ କରୁଥିବାବେଳେ ବସନ୍ତଋତୁ ଆସି ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା । କୋକିଳର ମଧୁର କାକଳୀ, ମଲ୍ଲୀପୁଷ୍ପର ସୁରଭିତ ସୁଗନ୍ଧ, ଭ୍ରମରପୁଞ୍ଜର ସୁଲଳିତ ଗୁଞ୍ଜନ ହଂସମାନଙ୍କର ମନୋହାରିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ବିପ୍ଳବ ସୃଷ୍ଟି କଲା । ଧନଶ୍ରୀ ବସନ୍ତର ଆଶ୍ଳେଷରେ କାମବିମୋହିତା ହୋଇ

ସ୍ୱୀୟ ଜୀବନ ଓ ଯୌବନକୁ ଧିକ୍‌କାର କରିବାକୁ ଲାଗିଲା । ତାର ଏତାଦୃଶ ମନୋଭାବର ପରିଚୟ ପାଇ ଜନୈକା ସଖୀ ଆସି ଉପଦେଶ ଛଳରେ ତାକୁ କହିଲା—

ବାଦ୍ୟନ୍ତେ ଶୃଣୁ ଚମ୍ପୋତ୍ତୁ କୋକିଳାରବ ଡିଣ୍ଡିମଃ
ମଦନସ୍ୟ ନୃପସ୍ୟେବ ବସନ୍ତେନ ଧନ୍ବନାଲେ ।
ମୁଞ୍ଚନ୍ତୁ ମାନିନଃ ସର୍ବେ ମାନଂ ସେବନ୍ତୁ ବଲ୍ଲଭଃ
ଗତ୍ୱରଂ ଯୌବନଂ ଲୋକେ ଜୀବିତଂ ଚ ତଥା ଚଳମ୍ ॥

ଏଣୁ ତୁମେ ମଧ୍ୟ ତୁମର ଯୌବନକୁ ସଫଳ କରନାହିଁ । ଏଥିରେ ଧନଶ୍ରୀ ଅତ୍ୟନ୍ତ ବିଚଳିତା ହୋଇପଡ଼ି ଯାହା ବିଧେୟ ତାହା ଶୀଘ୍ର ଅନୁଷ୍ଠିତ କରାଇବା ପାଇଁ ସଖୀକୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଲା । ଫଳରେ ସଖୀ କୌଣସି ପରପୁରୁଷ ସହ ତାକୁ ନେଇ ଯୁକ୍ତ କରାଇଲା । ଉକ୍ତ ପୁରୁଷ ଧନଶ୍ରୀକୁ ନିଃଶେଷ ରୂପେ ଉପଭୋଗ କଲା ପରେ ତାକୁ ନିଜର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବଶୀଭୂତା ଜାଣି କୌତୂହଳବଶତଃ ତା'ର କେଶପାଶଟିକୁ କର୍ତ୍ତନ କଲା । ଠିକ୍ ଏହି ସମୟରେ ଧନଶ୍ରୀର ସ୍ୱାମୀ ଧନପାଳ ଆସି ଦ୍ୱାରଦେଶରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା । ପତିଙ୍କ ସ୍ୱର ବାଣିପାରି ଚତୁରା ଗୃହ ମଧ୍ୟରୁ ଉଚ୍ଚ ସ୍ୱରରେ କହିଲା, 'ମୁଁ ସବୁ ଠିକ୍ କରିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତୁମେ ଦ୍ୱାରଦେଶରେ ଅପେକ୍ଷା କର' । ଏହା କହି ସେ ନିଜର କର୍ତ୍ତିତ କେଶପାଶଟିକୁ ଗୃହର ଇଷ୍ଟଦେବୀଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ସ୍ଥାପିତ କରି ଦ୍ୱାର ଉନ୍ମୁକ୍ତପୂର୍ବକ ଧନପାଳକୁ ସ୍ୱାଗତ କଲା । ବଣିକ ଇଷ୍ଟଦେବୀଙ୍କୁ ପ୍ରଣାମ କରିବାକୁ ଯାଇ ସ୍ୱୀୟ ପତ୍ନୀର କେଶପାଶ ଦର୍ଶନପୂର୍ବକ ତା'ର କାରଣ ଜିଜ୍ଞାସା କରନ୍ତେ ଧନଶ୍ରୀ କହିଲା, 'ତୁମେ ବିଦେଶରୁ ନିର୍ବିଘ୍ନରେ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କଲେ ମୁଁ ଦେବୀଙ୍କୁ ମୋର ବେଣୀଟିକୁ ସମର୍ପଣ କରିବି ବୋଲି ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରିଥିଲି । ବର୍ତ୍ତମାନ ତାହାହିଁ କରିଛି ।' ଏଥିରେ ଧନପାଳ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆନନ୍ଦିତ ହୋଇ ଧନଶ୍ରୀ ସହ ଅଧିକ ସୁଖରେ କାଳାତିପାତ କଲା ।

ଏ ପ୍ରକାର ଅସଂଖ୍ୟ ଗଳ୍ପ ସଂସ୍କୃତ ଗଳ୍ପ ସଂଗ୍ରହଗୁଡ଼ିକରୁ ସଂଗ୍ରହ କରାଯାଇପାରେ । 'ଷ୍ଟେଶା ଦାସୀ ଲାଗି ସିଂହଦ୍ୱାର ଜଳିବା' କିମ୍ବା 'କୁଞ୍ଜପାଳ

ସାକ୍ଷୀ ଚମ୍ପୀ ପରିବାକ୍ଷୀ ଜଣେ ମଲ୍ଲ ଜଣେ ଗଲ୍ଲ' ଗଳ୍ପ କୌଣସି ସଂସ୍କୃତ ଗଳ୍ପରୁ ସିଧାସଳଖ ଆହୃତ ନହେଲେ ହେଁ ଅନୁରୂପ ଗଳ୍ପର ଧାରଣାଗୁଡ଼ିକର ଯୋଡ଼-ବିଯୋଡ଼ରେ ହିଁ ଏଗୁଡ଼ିକର ସୃଷ୍ଟି । ଜ୍ୟୋତିପୁଞ୍ଜି ଗୁରୁଗୋସାଇଁ ଓ ଖର୍ବରୂପ ମାଦଳିଆ ଗଳ୍ପ ସହ କଥାସରିତ ସାଗରର ହରିଶର୍ମା ବ୍ରାହ୍ମଣ କଥା କିମ୍ବା 'କାଦ ଚପୁ ଚପୁ ପାଇଲି ଲୁହା, ରଜାଙ୍କ ହାତରେ ମଲି' ଲୋକକଥା ତୁଳନା କଲେ ଏମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କି ପ୍ରକାର ସୌସାଦୃଶ୍ୟ ଅଛି, ତାହା ସ୍ପଷ୍ଟ ଉପଲବ୍ଧି କରିହେବ ।

ଯୁବକ ଯୁବତୀ ପ୍ରଥମ ଦର୍ଶନରେ ପରସ୍ପର ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହେବା, ପରସ୍ପରର ଗୁଣ, ରୂପ କିମ୍ବା ତତ୍କାଳୀନ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ସ୍ମରଣ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ସାଂସାରିକ ବିଷୟ ବିସ୍ମୃତ ହେବା, ପ୍ରେମିକ ସ୍ତ୍ରୀବେଶରେ ପ୍ରେମିକାର ଶୟନାଗାରରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା, କାମପିପାସା ଚରିତାର୍ଥ ପଥରେ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ସୃଷ୍ଟି କଲେ ଶୁକଶାରିକାଙ୍କ ପ୍ରାଣନାଶ କରିବା, ମାଲୁଣୀ ମାଧ୍ୟମରେ ପତ୍ର ଆଦାନପ୍ରଦାନ, ମୋଦକ ଖୁଆଇ ପରିଚାରିକାକୁ ଗଭୀର ନିଦ୍ରାରେ ଆବିଷ୍ଟ କରାଇବା, ପହେଳି ବା କୂଟ ପଦ୍ୟ ମାଧ୍ୟମରେ ନିଜ ନିଜର ମନୋଭାବ ବ୍ୟକ୍ତ କରିବା, ପରିବ୍ରାଜିକା, କୋଟୁଣୀ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କ ସହାୟତାରେ ପ୍ରେମିକ ପ୍ରେମିକାଙ୍କ ମିଳନ ସଂଘଟିତ ହେବା, ଦେବୀ ଉପାସନା ବ୍ୟାଜରେ ପ୍ରେମିକାର ପ୍ରେମିକ ସହ ମିଳନ ପ୍ରଭୃତି ଶୃଙ୍ଗାର ରସପୂର୍ଣ୍ଣ ବିନୋଦାତ୍ମକ ଗଳ୍ପ ସଂଯୋଜନାର ପରିଚିତ କୌଶଳ । ସୋମଦେବଙ୍କ କଥାସରିତ ସାଗର ସ୍ଥିତ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ ପାଠ କଲେ ପାଠକ ଏ ପ୍ରକାର ଗଳ୍ପଗଠନ କୌଶଳର ସମ୍ୟକ୍ ପରିଚୟ ଲାଭ କରିପାରିବ । ଏହି ଧାରଣାଗୁଡ଼ିକ ସାହାଯ୍ୟରେ ହିଁ ବ୍ରଜନାଥ ଚତୁର ବିନୋଦ ସ୍ଥିତ ଶୃଙ୍ଗାର ରସାତ୍ମକ ତଥା ମନୋରଞ୍ଜନାତ୍ମକ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକ ସୃଷ୍ଟି କରି ପାଠକର ଚିତ୍ତବିନୋଦନ ପାଇଁ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରିଛନ୍ତି ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ନୀତି ବିନୋଦର ଉପଦେଶାତ୍ମକ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକୁ ନିଆଯାଉ । ପୂର୍ବରୁ ସୂଚିତ ହୋଇଛି ଯେ ଏ ଗଳ୍ପ ସମୂହର ଗଠନ ନିମିତ୍ତ ବ୍ରଜନାଥ ପଞ୍ଚତନ୍ତ୍ର, ହିତୋପଦେଶ ଏବଂ ପ୍ରଚଳିତ ଉଦ୍ଭଟ ଶ୍ଳୋକାବଳୀର ସାହାଯ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଉଲ୍ଲିଖିତ କଥାଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକ କୁମାର୍ଗଗାମୀ ରାଜକୁମାର-

ମାନଙ୍କୁ ଉପଦେଶ ପ୍ରଦାନ ପାଇଁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ଏଣୁ କଥାକାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗଳ୍ପ ମାଧ୍ୟମରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ସଦୁପଦେଶ ପ୍ରଦାନ କରିବା ନିମିତ୍ତ ଚେଷ୍ଟା କରିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । କିନ୍ତୁ ଏଗୁଡ଼ିକ ଉପଦେଶ ପ୍ରଧାନ ହେଲେହେଁ କମ୍ ପ୍ରୀତିପ୍ରଦ ନୁହନ୍ତି । ଚିତ୍ତବିନୋଦର ଉପାଦାନ ସହ ଉପଦେଶର ସୁମଧୁର ସମନ୍ୱୟ ହିଁ ଆଜି ଏଗୁଡ଼ିକୁ ବିଶ୍ୱବିଶ୍ରୁତ କରିପାରିଛି । ବିଚିତ୍ର ଲୋକଚରିତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନ ପାଇଁ ଏମାନଙ୍କର ଆବଶ୍ୟକତା ଅନସ୍ୱୀକାର୍ଯ୍ୟ । ସଂସାର ଓ ସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ନିରାପଦ ଜୀବନ ଯାପନ ପାଇଁ ଏଗୁଡ଼ିକ ଯେଉଁ ଉପଦେଶ ପ୍ରଦାନ କରନ୍ତି, ତାହା ବାସ୍ତବରେ ଅତୁଳନୀୟ । ଏହି ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକରୁ ହିଁ ଉପାଦାନ ସଂଗ୍ରହ କରି ଏବଂ ଏଗୁଡ଼ିକର ଗଠନ କୌଶଳକୁ ଚକ୍ଷୁ ସମ୍ମୁଖରେ ରଖି ବ୍ରଜନାଥ ସ୍ୱୀୟ ଉପଦେଶାତ୍ମକ ପ୍ରୀତିପ୍ରଦ ଗଳ୍ପାବଳୀ ସୃଷ୍ଟି କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଏପରି କି ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ସେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଗଳ୍ପକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣତଃ ଅନୁସରଣ ମଧ୍ୟ କରିଥିବା ଦେଖାଯାଏ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ ଚତୁର ବିନୋଦର ପ୍ରବଳ ଶଠପ୍ରୀତି ଗଳ୍ପଟିକୁ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ ।

ଏ ଗଳ୍ପଟି ହିତୋପଦେଶର ରାଜପୁତ୍ର—ବଣିକପୁତ୍ରବଧୂ ଗଳ୍ପର ଏକ ପ୍ରତିଲିପି ମାତ୍ର କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ । ସେଥିରେ ଯେଉଁ ଉପାୟ ଅବଲମ୍ବନ କରି ରାଜପୁତ୍ର ତୁଙ୍ଗବଳ ସ୍ୱନଗରର ଲାବଣ୍ୟବତୀ ନାମ୍ନୀ ବଣିକବଧୂକୁ ଉପଭୋଗ କରିବାରେ ସମର୍ଥ ହୋଇଛି, ପ୍ରବଳ ଶଠପ୍ରୀତି ଗଳ୍ପର କେଳିଗୁପ୍ତ ବଣିକବଧୂ ଖଞ୍ଜନାକୁ ସେହି ଉପାୟରେ ହିଁ ଉପଭୋଗ କରିବାରେ ସଫଳ କାମ ହୋଇପାରିଛି ।

ଏତଦ୍ ବ୍ୟତୀତ ଏ ବିଭାଗର ଆଉ କେତୋଟି ଗଳ୍ପ ପ୍ରଚଳିତ କେତେକ ଉଦ୍ଭଟ ଶ୍ଳୋକର ଅବଲମ୍ବନରେ ରଚିତ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଚାଣକ୍ୟ ନୀତିର ଶ୍ଳୋକାବଳୀକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଧାନକୃଷ୍ଣ ଦାସ ଯେପରି କେତେଗୋଟି ଗଳ୍ପର ପରିକଳ୍ପନା କରିଯାଇଛନ୍ତି ସେହିପରି ବ୍ରଜନାଥ ମଧ୍ୟ କେତେଗୋଟି ଶ୍ରୁତ ଶ୍ଳୋକ ଉପରେ ଭିତ୍ତି କରି ଗଳ୍ପ ସଂଯୋଜନା କରିଛନ୍ତି ବୋଲି ମନେହୁଏ ।

ସଂସ୍କୃତରେ ଏକ ସୁପ୍ରଚଳିତ ଶ୍ଲୋକ ଅଛି—

କସ୍ତ୍ୱଂ ଲୋହିତ ଲୋଚନାସ୍ୟଚରଣୋ ହଂସଃ କୁତୋ ମାନସାତ୍
କିଂ ତତ୍ରାସ୍ତି ସୁବର୍ଣ୍ଣ ପଙ୍କଜ ବନଂ ପୀୟୂଷତୁଲ୍ୟଂ ପୟଃ
ନା ନା ରତ୍ନ ନିବଦ୍ଧ ଦେବୀବଳୟସ୍ତୀରେଷୁ ଭୂମିରୁହାଃ
ଶମ୍ବୂକାଃ କିମୁ ସନ୍ତି ନେତି ଚ ବକୈରାକର୍ଣ୍ଣ୍ୟ ହି ହି କୃତମ୍ ॥

ସେହିପରି ଅନ୍ୟ ଏକ ଶ୍ଲୋକ ହେଲା—

ହସ୍ତୀ ହସ୍ତ ସହସ୍ରେଣ ଶତ ହସ୍ତେନ ବାଜିନଃ
ଶୃଙ୍ଗୀଣାଂ ଦଶ ହସ୍ତେନ ସ୍ଥାନ ତ୍ୟାଗେନ ଦୁର୍ଜନଃ ।

ମନେହୁଏ ବ୍ରଜନାଥ ଏହିପରି କେତୋଟି ଉଦ୍ଭଟ ଶ୍ଲୋକକୁ ଆଖି ଆଗରେ ରଖି ନିଜର ସୃଷ୍ଟି ପ୍ରତିଭାଦ୍ୱାରା ଦୁଷ୍ଟ ପ୍ରୀତି, ମିତ୍ର ପ୍ରୀତି ପ୍ରଭୃତି ଗଳ୍ପର ସଂଯୋଜନା କରିଅଛନ୍ତି । ପଞ୍ଚତନ୍ତ୍ର ବା ହିତୋପଦେଶର ବିଷୟ-ବିନ୍ୟାସ କୌଶଳ, ପ୍ରଚଳିତ ଉଦ୍ଭଟ ଶ୍ଲୋକ ବା ନୀତିବାକ୍ୟ ଏବଂ ବ୍ରଜନାଥଙ୍କ ଅପୂର୍ବ ସୃଷ୍ଟି ପ୍ରତିଭା—ଏ ତିନୋଟିର ମଧୁର ସମନ୍ୱୟରେ ପ୍ରୀତି ବିନୋଦର ଉପଦେଶାତ୍ମକ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକର ସୃଷ୍ଟି ବୋଲି କହିଲେ ଅଯୌକ୍ତିକ ହେବ ନାହିଁ ।

ଏ ତ ହେଲା ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକର ଗଠନ କୌଶଳରେ ବ୍ରଜନାଥଙ୍କ ପରମ୍ପରାନୁସାରୀ ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ; କିନ୍ତୁ ଆହୃତ ଧାରଣାଗୁଡ଼ିକୁ ନେଇ ବିଷୟ ସଜ୍ଜାର ଯୌକ୍ତିକତା ତଥା ଯଥାର୍ଥତା ସହ କଥନଭଙ୍ଗୀର ଚମତ୍କାରିତା ହିଁ ଆଲୋଚ୍ୟ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକୁ ଏତେ ରସସିକ୍ତ ଓ ଲୋକପ୍ରିୟ କରିପାରିଛି । ଏଥି ନିମିତ୍ତ ବ୍ରଜନାଥ କଥକ ବା ଗଳ୍ପସାଗରମାନଙ୍କ ନିକଟରେ ଅଧିକ ଋଣୀ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ବ୍ରଜନାଥ ଯେଉଁ ସମୟରେ ଗଳ୍ପ ରଚନାରେ ଲେଖନୀ ଚାଳନ କରିଛନ୍ତି, ସେତେବେଳେ କଥକମାନେ ଏ ଦେଶର ଜନତା ମନରେ କମ୍ ଆନନ୍ଦ ସଂଚାର କରୁନଥିଲେ । ଏମାନଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ଜଣେ ସମାଲୋଚକ ଲେଖିଛନ୍ତି—

Even thirty years ago the Kathak (literally story teller) was a familiar figure in the villages of northern and eastern India. His services would be requisitioned for one evening, or for a fortnight, or even for a whole season, either through the piety and generosity of a wealthy person (often a lady), or by subscrptions raised among the residents of a village or circle of hamlets. A popular Kathak's clientele extended to all districts where the same language was spoken. He was commissioned to relate sometimes only a striking episode appropriate to the season or occasion. In reciting the history of the hero, the Kathak never hesitated to bring in extraneous or subsidiary stories by way of illustration or for purposes of diversion. For, though his main object was to instruct, he could not hope to do so without amusing or interesting his audience. The speaker sat on a slightly raised platform, while the audience, composed of men, women and children of all casts and conditions, circled round him, in an open thatched hall or under an awning or in a dry season under a spreading banyan-tree. Thus mixed audience was no doubt responsible for the fact that although the stories were treated in the frank natural manner of the east, there was seldom any indecency or obscurity in them.'

(Foreward to the Ocean of Stories—Vol. IX)

ଏଣୁ କଥକମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ଓଡ଼ିଶାରେ ମଧ୍ୟ କମ୍ ନଥିଲା । ଯେଉଁମାନେ ଓଡ଼ିଶାଭୂମିର ଅଗଣିତ ଜନତାର ଚିତ୍ତବିନୋଦନ କରି ସେମାନଙ୍କର ଜୀବିକା ଉପାର୍ଜନ କରୁଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ କୁହାଯାଉଛି—

"ସେ ଲୌକିକ ନୁହେ, ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଗଳ୍ପ କହିବାରେ ଧୁରନ୍ଧର । ସେ ସୁପଣ୍ଡିତ, ସୁବକ୍ତା ଓ ପରିହାସ ରସିକ । ଗଳ୍ପକଥନ ତା'ର ଏକ ଜୀବିକା × × × ଗଳ୍ପସାଗରଙ୍କ କଥନ ପ୍ରଣାଳୀ ଚମତ୍କାର, ସ୍ୱର ମଧୁର । ସେ କଣ୍ଠସ୍ୱରରେ ଯାବତୀୟ ବାଦ୍ୟଧ୍ୱନି ଅନୁକରଣ କରିପାରନ୍ତି । କଥନ ଭଙ୍ଗୀରେ ଯାବତୀୟ ଦୃଶ୍ୟ ଚିତ୍ରପଟରେ ଅଙ୍କନ କରିବାରେ ସେ ପାରଙ୍ଗମ ଅଟନ୍ତି । ସେ କଥାସରିତ୍ ସାଗର, ଦଶକୁମାର ଚରିତ ଓ କାଦମ୍ବରୀ ଗଳ୍ପ କହି ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ସଂସ୍କୃତ ପଦ୍ୟାଂଶ ଓ ଗଦ୍ୟାଂଶମାନ ଆବୃତ୍ତି କରୁଥାନ୍ତି ।"

(ଓଡ଼ିଆ ଲୋକଗୀତ ଓ କାହାଣୀ—ପୃ ୩୭୨-୭୩)

ଏହି କଥକମାନଙ୍କର କଥା-କଥନ-କୌଶଳ ମଧ୍ୟ ବ୍ରଜନାଥଙ୍କ ଗଳ୍ପଗଠନ କୌଶଳକୁ ବିଶେଷ ଭାବରେ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି ବୋଲି ମନେହୁଏ । ଚତୁର ବିନୋଦରେ ଯେଉଁ ସଙ୍କର୍ଷଣ ପଣ୍ଡାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି ସେ ଯେ ଏହି କଥକମାନଙ୍କର ଏକ ପ୍ରତିନିଧି ଏହା ସମାଲୋଚକମାନେ ସମ୍ଭାବନା କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଉଚ୍ଚସ୍ୱରରେ ଚତୁର ବିନୋଦକୁ ପାଠ କଲା ପରେ ବ୍ରଜନାଥଙ୍କୁ ହିଁ ଜଣେ କୁଶଳୀ ଗଳ୍ପସାଗର ବା କଥକ କହିବା ପାଇଁ ଇଚ୍ଛା ହୁଏ । ଯେଉଁ ବ୍ରଜନାଥ ରାଜ୍ୟରୁ ରାଜ୍ୟକୁ, ରାଜଦରବାରରୁ ରାଜଦରବାରକୁ ଯାଇ ସ୍ୱୀୟ ବାକ୍ ବିଭୂତି ବଳରେ ସମ୍ମାନ ଲାଭ କରିପାରିଛନ୍ତି, ତାଙ୍କର ବଚନ-ବିନ୍ୟାସ-କୌଶଳ ଯେ ରାଜା, ରାଜପରିଷଦ୍ ତଥା ଶ୍ରୋତୃମଣ୍ଡଳୀର ମନୋରଞ୍ଜକ ହୋଇପାରିଥିବ ଏଥିରେ ସନ୍ଦେହର ଅବକାଶ ନାହିଁ । ପୁଣି ଚତୁର ବିନୋଦ ହିଁ ତାଙ୍କୁ ସୁପଣ୍ଡିତ, ସୁବକ୍ତା ତଥା ପରିହାସ ରସିକରୂପେ ପରିଚିତ କରାଏ । ଶ୍ରୋତାର ମାନସ ଅଧିପୂନ କରି, ତା'ର ହୃଦୟର ଭାବ ନିକେ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରି, କଥା ବିଭୂତିରେ ତା'ର ହୃଦୟ ଜୟ କରିବା କୌଶଳ ବଡ଼ଜେନା ଉତ୍ତମ ରୂପେ ଆୟତ୍ତ କରିପାରିଥିଲେ । ବଚନବିନ୍ୟାସର ଏ କୌଶଳ ହିଁ ସେ ଅବଲମ୍ବନ କରିଛନ୍ତି ଚତୁର ବିନୋଦ ରଚନା ନିମିତ୍ତ । ସାଧାରଣ କଥାକୁ ବଢେଇ ଚଢେଇ ପ୍ରକାଶ କରି ଶ୍ରୋତାର ଚିତ୍ତପଟରେ ଏକ ସରସ ବାସ୍ତବ ଚିତ୍ର ଅଙ୍କନ କରିବାରେ ସେ କିପରି ଧୁରୀଣ ଥିଲେ, ତାହା ଏହି ଗୋଟିଏ ଉଦାହରଣରୁ ହିଁ ପ୍ରତିପାଦିତ ହେବ—

ତରୁଣକାନ୍ତର ଦର୍ଶନରେ ହେମାଙ୍ଗୀ କନ୍ୟା ଯେତେବେଳେ ଖାଇବା ପିଇବା ପରିତ୍ୟାଗ କରି କେବଳ 'ବାଜୀ ପରେ ମୋ ଜୀବନ ନେଉଛି' ବୋଲି

ବାରମ୍ବାର ଉଚ୍ଚାରଣ କରିଛୁ, ସେତେବେଳେ ତା'ର ପିତା ସୂପକାର ଚନ୍ଦ୍ରକର ତା' ପାଇଁ ରନ୍ଧନ କରିଛି—'ଅରୁଚ ଛଡ଼ା ଖଇ, ଜଭ୍ୟା ସରସା କାଞ୍ଜି, ପଥି ଚହଞ୍ଜା ପିଠା, ପଟର ଚଟା ଡାଲି, ପଲକହର ପଖାଳ, ତନୁତରଳା ତୋରାଣି, ବାସମସଲ ପାଣି, ଚଉଚଞ୍ଚଳା ଚହ୍ଲା, ମନମଧୁର ଶାକ, ମରମରସା ଶାକର, ନାସିକାହର ମହୁର, ବଚନ ରସ ପାଚଲ, କବଳଚର କଡ଼ି, ଘଟଣରୂପା ଘଣ୍ଟା, ଭୋଗୀ ଭୋଜନ ଭଜା' ପ୍ରଭୃତି । ବିଭିନ୍ନ ଖାଦ୍ୟପଦାର୍ଥ ନିମିତ୍ତ ପ୍ରଦତ୍ତ ବିଶେଷଣଗୁଡ଼ିକ ଯେପରି ଚିତ୍ତ ଉଲ୍ଲାସକ ଓ ହାସ୍ୟ ଉଦ୍ରେକକାରୀ ସେପରି ବାସ୍ତବ ଓ ଯଥାର୍ଥ । ସେହିପରି ଅଛିହାସ ବିନୋଦ ଗଳ୍ପରେ ସେ ଯେଉଁ ଗୀତଗୁଡ଼ିକର ସଂଯୋଜନା କରିଛନ୍ତି, ତାକୁ ତାଳଲୟସମନ୍ୱିତ କରି ଗାନ କଲେ କୌଣସି ଏକ ଯାତ୍ରାଦଳର ଅଭିନୟ କିମ୍ବା ଗଳ୍ପସାଗରର ବାକ୍‌ଚାତୁରୀ ବୋଲି ମନେହେବ । ବ୍ରଜନାଥଙ୍କ ଏହି ଗଳ୍ପକଥନକୁଶଳତା ସମ୍ପର୍କରେ ବିଭିନ୍ନ ଅଲୋଚକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବହୁ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଥିବାରୁ ଏଠାରେ ତା'ର ପୁନରାବୃତ୍ତି ଅନାବଶ୍ୟକ ବୋଲି ମନେହୁଏ । କିନ୍ତୁ ବ୍ରଜନାଥ ବଡ଼ଜେନା ଯେ ଗଳ୍ପସାଗର ବା କଥକର ସ୍ୱାଭାବିକ ଶୈଳୀରେ ସ୍ୱୀୟ ଗଳ୍ପଗୁଡ଼ିକୁ ରୂପ ଦେବା ପାଇଁ ପ୍ରୟାସ କରି ସିଦ୍ଧିଲାଭ କରିଛନ୍ତି, ଏଥିରେ ସବିଶେଷ ସନ୍ଦେହର ଅବକାଶ ନାହିଁ ।

ଏଣୁ ଲେଖକ ଗଳ୍ପଗଠନରେ ପ୍ରାଚୀନ ସଂସ୍କୃତ କଥାଗ୍ରନ୍ଥର ଗଳ୍ପଗଠନ କୌଶଳ ତଥା କଥକର କଥାକଥନ କୌଶଳଦ୍ୱାରା ବିଶେଷ ଭାବେ ଯେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ, ଏହା ନିଃସନ୍ଦେହରେ କୁହାଯାଇପାରେ । ପରିଶେଷରେ ଏତିକି କହିଲେ ଯଥେଷ୍ଟ ହେବ ଯେ ଗଳ୍ପସାଗରର କଥନଚାତୁରୀ, କବିର ବିମଳ କବିତ୍ୱ, ଶ୍ରୋତାର ସରସ ମନ ଏବଂ ପଣ୍ଡିତର ପ୍ରଗାଢ଼ ପ୍ରଜ୍ଞା ନେଇ ପ୍ରତିଭାନ୍ୱିତ ବ୍ରଜନାଥ ଯେଉଁ କଥାଗ୍ରନ୍ଥ ଗ୍ରଥନ କରିଛନ୍ତି, ତାହା କେବଳ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ କାହିଁକି ସମଗ୍ର ଭାରତୀୟ ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଆସନ ଲାଭ କରିବା ପାଇଁ ଏକାନ୍ତ ସମର୍ଥ ।

ପଣ୍ଡିତ ଗୋପୀନାଥ ନନ୍ଦଙ୍କ ରଚନାବଳୀ

୧୮୬୯ ମସିହା ଅଗଷ୍ଟ ମାସ । ଏହି ମାସଟି ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ଏକ ଅବିସ୍ମରଣୀୟ ସମୟ । ତତ୍କାଳୀନ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରଧାନ ସହର କଟକ ନଗରରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ସୁରକ୍ଷା ଲାଗି ସ୍ୱର୍ଗତ ଗୌରୀଶଙ୍କର ରାୟ ତାଙ୍କ ବିରୋଧରେ ହୋଇଥିବା ମାନହାନି ମକଦ୍ଦମାରେ ଲଢ଼ୁଥାନ୍ତି । ଏହି ମାସର ଧ୍ୱର ତାରିଖରେ ମହାମାନ୍ୟ ବିଚାରପତି ମିଷ୍ଟର ଜର୍କଡ଼ ସାହେବ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ସୁରକ୍ଷା ନିମିତ୍ତ ଗୌରୀଶଙ୍କରଙ୍କୁ ଅଭିଯୋଗରୁ ବିନାଦଣ୍ଡରେ ମୁକ୍ତ କରିଦେଇଥିଲେ । ବଙ୍ଗାଳୀମାନଙ୍କ କବଳରୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ତାହାର ନିଜସ୍ୱ ସ୍ଥିତି ବଜାୟ ରଖିବା ପାଇଁ ସମର୍ଥ ହେଲାବେଳେ ଦକ୍ଷିଣ ସୀମାନ୍ତରେ ତୈଲଙ୍ଗୀୟ ଭାଷାର କବଳରୁ ତାକୁ ମୁକ୍ତ କରିବା ନିମିତ୍ତ ଈଶ୍ୱରପ୍ରେରିତ ହେଲାପରି ଅଗଷ୍ଟ ମାସ ୨୧ ତାରିଖରେ ପଣ୍ଡିତପ୍ରବର ସ୍ୱର୍ଗତ ଗୋପୀନାଥ ନନ୍ଦ ସତେ ଯେପରି ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ।

ଶୈଶବରେ ମାତୃଭାଷା ସହିତ ତୈଲଙ୍ଗୀୟ ଓ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷା ଶିକ୍ଷାକରି ତାର ପ୍ରଭାବରେ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ସେ ଯେଉଁ ସାହିତ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି କରିଗଲେ, ତାହା ତାଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସରେ ଅମର କରି ରଖିଛି । ସେ ଯେ କେବଳ ଜଣେ କବି, ପଣ୍ଡିତ, ସଙ୍ଗୀତଜ୍ଞ, ନାଟ୍ୟକାର, ଭାଷାବିତ୍, ଗବେଷକ, ସମାଲୋଚକ ଓ ଛାତ୍ରହିତୈଷୀ ଶିକ୍ଷକ ଥିଲେ ତା' ନୁହେଁ, ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ସୁରକ୍ଷା ଲାଗି ଓଡ଼ିଶାର ଦକ୍ଷିଣ ସୀମାନ୍ତର ସେ ଥିଲେ ଜାଗ୍ରତ ପ୍ରହରୀ । ତୈଲଙ୍ଗୀୟମାନେ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ବିରୋଧରେ ମତବ୍ୟକ୍ତ କରୁଥିଲାବେଳେ ଯୁବକ ଗୋପୀନାଥଙ୍କ ହୃଦୟରେ "ଏକ ଅଭ୍ରୁ କ୍ରୋଧାଗ୍ନି ପାବକତ୍ୱରୂପ ଧମଧମାୟମାନ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା ଅନ୍ୟଆଡ଼େ

ଅଭିମାନ ହୃଦୟକୁ ଅସ୍ତବ୍ୟସ୍ତ ଓ ଅବସନ୍ନ" କରି ପକାଇଥିଲା । ତୈଲଙ୍ଗୀୟ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଟକ୍କର ଦେବା ନିମିତ୍ତ ସେ ସଂସ୍କୃତ ବୃତ୍ତରେ ନାଟକ ଓ କାବ୍ୟରଚନା ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ସ୍ୱର୍ଗତ ଶ୍ୟାମସୁନ୍ଦର ରାଜଗୁରୁ, ସ୍ୱର୍ଗତ ଅପର୍ଣ୍ଣା ପଣ୍ଡା, ଗୁରୁଦନ୍ତୀ ବେଙ୍କଟାଚଳ ଶର୍ମା ପ୍ରଭୃତି ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ସାହଚର୍ଯ୍ୟ; ରାଧାନାଥ, ମଧୁସୂଦନ, ବିଶ୍ୱନାଥ, ବ୍ରଜସୁନ୍ଦର ଓ ଗୋପବନ୍ଧୁ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ସହାନୁଭୂତି: ରାଜକବି ପଦ୍ମନାଭ ନାରାୟଣ ଦେବ, ବିକ୍ରମ ଦେବ ବର୍ମା ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା ଏବଂ ସର୍ବୋପରି ନିଜର ଗଭୀର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ, ପ୍ରଗାଢ଼ ଅଧ୍ୟବସାୟ, ଅଖଣ୍ଡ ସାହିତ୍ୟ ରସପିପାସା ତଥା ଐଶ୍ୱରିକ ପ୍ରତିଭା ଫଳରେ ଗୋପୀନାଥ ଷୋଡ଼ଶ ବର୍ଷ ବୟସରୁ ଜୀବନର ଶେଷ ମୁହୂର୍ତ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଖଣ୍ଡ ସାହିତ୍ୟ ସାଧନାରେ ବ୍ରତୀ ହୋଇ ରହିଥିଲେ ।

କିନ୍ତୁ ଗଭୀର ଦୁଃଖର କଥା ଉଚ୍ଚଶ୍ରେଣୀର ଓଡ଼ିଆ ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟ ସେବୀମାନେ ସୁଦ୍ଧା ତାଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱ, ଶ୍ରୀ ଭାରତଦର୍ପଣ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ୱଳ୍ପ କେତୋଟି ଗ୍ରନ୍ଥ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥ ସମ୍ପର୍କରେ ବିଶେଷ ଆଗ୍ରହ ବା ଆଦର ପ୍ରକାଶ କରି ନଥାନ୍ତି । ଏଥିପାଇଁ ଏବଂ ପୃଷ୍ଠପୋଷକର ଅଭାବ ହେତୁ ପଣ୍ଡିତ ଗୋପୀନାଥଙ୍କର ବହୁଗ୍ରନ୍ଥ ଆଜି ଦୁଷ୍ପ୍ରାପ୍ୟ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ତାଙ୍କର ଜନ୍ମ ଶତବାର୍ଷିକୀରେ ତଥାପି ରଚନାମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ କେତୋଟିର ପରିଚୟ ଏଠାରେ ଉତ୍କଳୀୟ ଜନତା ନିକଟରେ ପ୍ରଦାନ କଲେ ଅପ୍ରାସଙ୍ଗିକ ହେବ ନାହିଁ ।

୧। ପଦ୍ୟାବଳୀ—୧୯୦୭ ମସିହାରେ ସ୍ୱର୍ଗୀୟ ଗୋପୀନାଥଙ୍କର 'ପଦ୍ୟାବଳୀ' ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି ଗଜପତି ପ୍ରେସରେ ମୁଦ୍ରିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହା ତିନୋଟି କବିତାର ସମାହାର । ଲେଖକ ଜୀବନରେ ସାହିତ୍ୟ ରଚନା କରିବା ନିମିତ୍ତ ସେତେବେଳେ ପ୍ରଥମେ ଲେଖନୀ ଧାରଣ କରିଥିଲେ, ଅର୍ଥାତ୍ ୧୮୯୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ବେଳକୁ ଏଗୁଡ଼ିକ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା । ବିରହ ଗୀତିକା କୌଣସି ବିରହିଣୀ ରମଣୀର କାରୁଣ୍ୟକୁ ନେଇ ଭଞ୍ଜୀୟ ରୀତିରେ ଚିନ୍ତାଭୈରବ ରାଗରେ ରଚିତ । କର୍ମବିପାକ ବିଭିନ୍ନ ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ସଂଗୃହୀତ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର ସମ୍ପର୍କୀୟ ଏକ ପଦ୍ୟ ରଚନା ଏବଂ ଚନ୍ଦ୍ରୋଦୟ ଏକ ବର୍ଣ୍ଣନାତ୍ମକ କବିତା ।

୨ । ପୀୟୂଷଧାରା—ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ସମ୍ମିଳନୀରେ ପୀୟୂଷଧାରା ପୁସ୍ତକଟି ୧୯୧୪ ମସିହାରେ ମୁଦ୍ରିତ ହୋଇଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଏହାର ରଚନା କାଳ ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷ ଦଶକ । ଗ୍ରନ୍ଥଟି ବାରଟି ଛାନ୍ଦରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କର ମଧୁର ରସକୁ ଭିତ୍ତି କରି ରଚିତ ହୋଇଅଛି । ପଣ୍ଡିତ ଗୋପୀନାଥ ଭଞ୍ଜ ସାହିତ୍ୟ ସରଣୀ ଅନୁସରଣ କରି ଏ କାବ୍ୟରେ ଆଦ୍ୟଯମକ, ଦ୍ୱିଭଙ୍ଗ ଅନୁପ୍ରାସ, ପ୍ରାନ୍ତାନୁପ୍ରାସ, ଆଦ୍ୟ ପ୍ରାନ୍ତାନୁପ୍ରାସ, ସିଂହାବଲୋକନ, ଚକ୍ର ସିଂହାବଲୋକନ, ବର୍ଣ୍ଣାନୁପ୍ରାସ, କ'ବର୍ଣ୍ଣାନୁପ୍ରାସ, ତ୍ରିଭଙ୍ଗ ଉପଧାମିଳନ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାରର ଛଟା ଦେଖାଇ କାବ୍ୟଟିକୁ ଶ୍ରୁତିମଧୁର କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ନିଜର ଅଦ୍ୱିତୀୟ ପ୍ରତିଭା ତଥା ଅଗାଧ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରିଅଛନ୍ତି ।

୩ । ବଲ୍ହଣୀୟ କାବ୍ୟ—୧୯୧୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ବହ୍ଲଣୀୟ କାବ୍ୟ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲେହେଁ ଏହାର ରଚନା ସମୟ ଖ୍ରୀ: ୧୯୦୦ । ସଂସ୍କୃତ ଚୌରପଞ୍ଚାଶିକା ଏବଂ ବହ୍ଲଣ ଚରିତ୍ର ଅବଲମ୍ବନରେ ଏହା ଲେଖାଯାଇଅଛି । କବି ବିଭିନ୍ନ ସଂସ୍କୃତ ଛନ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରି ଏ କାବ୍ୟଟି ରଚନା କରିଥିବାରୁ ଏଥିରେ ନୂତନ ଏକ ଆଦର୍ଶର ସରଣୀ ଫିଟାଇଛନ୍ତି ବୋଲି କହିବାକୁ ହେବ । କବିବର ରାଧାନାଥ ଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ସମ୍ପର୍କରେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି, "ଏହାର ଭାଷା ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ଓ ପ୍ରସାଦଗୁଣବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇ ସମଧିକ ପ୍ରୀତିକର ଏବଂ ଚିତ୍ତାକର୍ଷକ ହୋଇଅଛି । ଏଥିରେ ସେ ନାନାବିଧ ସଂସ୍କୃତ ଛନ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରି ଯଥେଷ୍ଟ ଉତ୍କର୍ଷ ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଛନ୍ତି ।"

୪ । ମେଘଦୂତ—୧୮୯୮ ସାଲରେ 'ଉତ୍କଳ ବନ୍ଧୁ' ପତ୍ରିକାର ସଂପାଦକ ସ୍ୱର୍ଗତ ବ୍ରଜବନ୍ଧୁ ମିଶ୍ରଙ୍କ ଅନୁରୋଧକ୍ରମେ ପଣ୍ଡିତ ଗୋପୀନାଥ କବିଗୁରୁ କାଳିଦାସଙ୍କର ଜନପ୍ରିୟ ମେଘଦୂତ କାବ୍ୟକୁ ଓଡ଼ିଆରେ ଅନୁବାଦ କରିଥିଲେ । ଏ ଖଣ୍ଡକାବ୍ୟର ଅନୁବାଦ ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ବିଭିନ୍ନ କବି କରିଯାଇ ଅଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ନନ୍ଦ ମହାଶୟଙ୍କ ଅନୁବାଦର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ହେଲା କାଳିଦାସଙ୍କ ମୂଳ ମେଘଦୂତ ଯେଉଁ ମନ୍ଦାକ୍ରାନ୍ତା ବୃତ୍ତରେ ରଚିତ, ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟଙ୍କ ମେଘଦୂତ ମଧ୍ୟ ସେହି ମନ୍ଦାକ୍ରାନ୍ତା ବୃତ୍ତରେ ହିଁ ଅନୂଦିତ ।

୫ । ଉଦ୍ଧବ ଦୂତ—ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ସଂପ୍ରଦାୟର ଷଟ୍ ଗୋସ୍ୱାମୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଅନ୍ୟତମ । ଶ୍ରୀମତ୍ ରୂପ ଗୋସ୍ୱାମୀଙ୍କ ରଚିତ 'ଉଦ୍ଧବ ସନ୍ଦେଶ'ର ଅନୁବାଦ । କବି ଶୈଶବରୁ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ପ୍ରତି ଅନୁରାଗୀ ଥିଲେ । ତେଣୁ ଏହି ଧର୍ମର ଭାବରାଶିକୁ ପ୍ରକାଶ କରୁଥିବା 'ଉଦ୍ଧବ ଦୂତ'ର ଅନୁବାଦରେ ସେ ଆଗ୍ରହୀ ହୋଇ ଉଠିଥିଲେ ।

୬ । ସୀତା ବନବାସ—ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡିରେ ସ୍ଥାପିତ ପଦ୍ମନାଭ ରଙ୍ଗମଞ୍ଚ ନିମିତ୍ତ ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟ ଯେଉଁ କେତୋଟି ନାଟକ ରଚନା କରିଥିଲେ ସେଗୁଡ଼ିକ ମଧ୍ୟରୁ 'ସୀତା ବନବାସ' ଅନ୍ୟତମ । ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଭବଭୂତିଙ୍କ ରଚିତ ସଂସ୍କୃତ ଉତ୍ତର 'ରାମ ଚରିତ'ର ପ୍ରଥମାର୍ଦ୍ଧକୁ ଅନୁସରଣ କରି ରଚନା କରାଯାଇଅଛି । ଗୁଣଗ୍ରାହୀ ଓ ସାହିତ୍ୟିକ ପଦ୍ମନାଭ ନାରାୟଣ ଦେବଙ୍କର ଅନୁରୋଧକ୍ରମେ ୧୯୦୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଏହା ରଚିତ ହୋଇ ୧୯୦୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପ୍ରକାଶ ଲାଭ କରିଥିଲା । ନାଟକଟି ସାତୋଟି ଅଙ୍କରେ ବିଭକ୍ତ ଏବଂ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଙ୍କ ପୁଣି କେତୋଟି ଦୃଶ୍ୟରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଅଛି । ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ସଂସ୍କୃତ ନାଟକର ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନୁବାଦ ନ କରି ଏକରସଭାବନୟୋପଯୋଗିତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହାକୁ ରଚନା କରିଅଛନ୍ତି ।

୭ । ରାମାଶ୍ୱମେଧ ନାଟକ—ସୀତା ବନବାସ ନାଟକର ଉତ୍ତରାର୍ଦ୍ଧ ହେଉଛି 'ରାମାଶ୍ୱମେଧ' ନାଟକ । ଉତ୍ତର ରାମଚରିତର ଉତ୍ତରାର୍ଦ୍ଧକୁ ଅନୁସରଣ କରି ଏ ନାଟକ ରଚିତ ହୋଇଅଛି । ଏହାର ପ୍ରକାଶ ସମୟ ଖ୍ରୀ ୧୯୧୩ ।

୮ । ଉନ୍ମତ୍ତ ରାଘବ—ଭାସ୍କର କବିକୃତ 'ଉନ୍ମତ୍ତ ରାଘବ' ନାଟକର ଏହା ଓଡ଼ିଆ ଅନୁବାଦ । ଏଥିରେ ନାଟ୍ୟକାର ସଂସ୍କୃତ ବୃତ୍ତରେ ରଚିତ ବହୁ ପଦ୍ୟାଂଶ ସଂଯୋଜିତ କରି ନାଟକକୁ ସୁଖପାଠ୍ୟ କରିପାରିଛନ୍ତି । ନାଟକଟି ୧୯୧୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ମୁଦ୍ରାଯନ୍ତ୍ରରେ ମୁଦ୍ରିତ ହୋଇଥିଲା ।

୯ । ବିକ୍ରମୋର୍ବଶୀୟ ନାଟକ—ଉକ୍ତ ନାଟକ ପଦ୍ମନାଭ ରଙ୍ଗମଞ୍ଚରେ ଅଭିନୀତ ହେବା ନିମିତ୍ତ ୧୯୦୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା; କିନ୍ତୁ ପ୍ରଥମ ଅଭିନୟ ପରେ ଏହାକୁ ଅଧିକ ସୁଦୃଶ୍ୟ ଓ ମନୋରଞ୍ଜକ କରିବା

ନିମିତ୍ତ ନାଟ୍ୟକାର ଏଥିରେ କେତେକ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରି ୧୯୦୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ । କାଳିଦାସଙ୍କ 'ବିକ୍ରମୋର୍ବଶୀୟ'ର ଅନୁସରଣରେ ଏହା ରଚିତ ।

୧୦ । ଦ୍ରୌପଦୀ ବସ୍ତ୍ରହରଣ ନାଟକ—୧୯୦୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ମହାଭାରତର ବିଷୟବସ୍ତୁକୁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ନାଟ୍ୟକାର ବୀରରସାତ୍ମକ ଦ୍ରୌପଦୀ ବସ୍ତ୍ରହରଣ ନାଟକ ରଚନା କରିଥିଲେ । ନାଟକଟି ଛ'ଟି ଦୃଶ୍ୟରେ ବିଭକ୍ତ । ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡିର ଗଜପତି ମୁଦ୍ରଣାଳୟରୁ ଏହା ୧୯୦୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା ।

୧୧ । ଜାନକୀ ପରିଣୟ ନାଟକ—ନାଟକଟି ପଣ୍ଡିତ ଗୋପୀନାଥଙ୍କ ସୁଗାଢ଼ ଅଭିମାନର ଫଳ । ଜଣେକ ତୈଲଙ୍ଗୀୟ ଅଧ୍ୟାପକଙ୍କର ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟ ପ୍ରତି ତାଚ୍ଛଲ୍ୟପ୍ରକାଶ ଫଳରେ ଅଭିମାନୀ ପଣ୍ଡିତ ଗୋପୀନାଥ ନନ୍ଦ ସଂସ୍କୃତରୁ ଏହାକୁ ଅନୁବାଦ କରିଥିଲେ । ନାଟକ ପାଠ କରି ପ୍ରୋକ୍ତ ଅଧ୍ୟାପକ ମନ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରି ଲେଖିଥିଲେ—

"I compared your Uriya translation of several passages in the Janaki Parinaya with the original and found it quite accurate. The beauty of the Sanskrit original is literally transferred into the Uriya translation. To put it briefly I am of opinion that the Uriya literature is enriched by your literary productions".

୧୯୦୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଅନୂଦିତ ହୋଇ ନାଟକର ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣ ୧୯୧୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା । ନାଟକ ଯେ ଉଚ୍ଚକୋଟୀର ହୋଇପାରିଅଛି ତାହା ବିଭିନ୍ନ ପଣ୍ଡିତ ଓ କବିମାନଙ୍କର ପ୍ରଦତ୍ତ ମନ୍ତବ୍ୟରୁ ସୁସ୍ପଷ୍ଟ । ଏଥିରେ ମଧ୍ୟ ଲେଖକ ସଂସ୍କୃତ ବୃତ୍ତର ପଦ୍ୟସମୂହ ସଂଯୁକ୍ତ କରି ଅଛନ୍ତି ।

୧୨ । କୁମାର ବିଜୟ—ଏହା ମହାକବି କାଳିଦାସ କୃତ କୁମାର ସମ୍ଭବ ମହାକାବ୍ୟର ଗଦ୍ୟାନୁବାଦ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶ୍ଳୋକର ଆକ୍ଷରିକ ଅନୁବାଦ

କରିବା ନିମିତ୍ତ ଅନୁବାଦକ ଚେଷ୍ଟା କରିଅଛନ୍ତି । ସ୍ୱର୍ଗତ ଶଶିଭୂଷଣ ରଥଙ୍କ ସମ୍ପାଦିତ 'ପ୍ରୟାଗ' ପତ୍ରିକାରେ ଏହା କ୍ରମାନ୍ୱୟରେ ପ୍ରକାଶ ପାଉଥିଲା । ଏ ପତ୍ରିକାର ପ୍ରଥମ ଭାଗ ପ୍ରଥମ ସଂଖ୍ୟାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଦ୍ୱିତୀୟ ଭାଗ ଶେଷ ସଂଖ୍ୟା ମଧ୍ୟରେ କୁମାର ସମ୍ଭବର ନଅଟି ସର୍ଗ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରକାଶ ପାଇଅଛି । ବୋଧହୁଏ, ପ୍ରୟାଗର ଅନିୟମିତ ପ୍ରକାଶନ ଯୋଗୁଁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅଂଶ ପ୍ରକାଶ ଲାଭ କରି ପାରିନାହିଁ ।

୧୩ । ବାଳରାମାୟଣ—ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟ ଶିଶୁମାନଙ୍କର ସୁଖବୋଧ ନିମିତ୍ତ ରାମାୟଣର ବିଷୟବସ୍ତୁକୁ ଗଦ୍ୟରେ ପରିବେଷଣ କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିଲେ । ଏହାର କିଛି ଅଂଶ ପୂର୍ବୋକ୍ତ ପ୍ରୟାଗ ପତ୍ରିକାର ଦ୍ୱିତୀୟ ଭାଗ ପ୍ରଥମ ସଂଖ୍ୟା ଓ ତୃତୀୟ ସଂଖ୍ୟାରେ ପ୍ରକାଶ ଲାଭ କରିଅଛି । ମନେହୁଏ ସେ ରାମାୟଣକୁ ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାବରେ ଲେଖିବା ପାଇଁ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରି ନାହାନ୍ତି ।

୧୪ । ଶ୍ରୀ ଭାରତଦର୍ପଣ—ଏହା ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତର ଏକ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ତୁଳନାତ୍ମକ ଆଲୋଚନା ଗ୍ରନ୍ଥ । ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟ 'ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ' ପତ୍ରିକାର ପଞ୍ଚଦଶ ଭାଗରୁ ଷୋଡ଼ଶ ଭାଗ ଶେଷସୁଦ୍ଧା କ୍ରମାନ୍ୱୟରେ ଏହାର ବିଭିନ୍ନ ପରିଚ୍ଛେଦକୁ 'ସାରଳା ମହାଭାରତ ସମାଲୋଚନା' ନାମରେ ପ୍ରକାଶ କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏହା ତା'ର ଦୁଇ ବର୍ଷ ପୂର୍ବରୁ ଲେଖା ଯାଇଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ସାରଳା ଦାସଙ୍କ ଜୀବନୀ, ତାଙ୍କ ଭାଷାର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ, ତାଙ୍କ ମହାଭାରତ ସହିତ ସଂସ୍କୃତ ମହାଭାରତର ତୁଳନାତ୍ମକ ବିଚାର ଏବଂ ଏହି ସୃଷ୍ଟିର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ସମ୍ପର୍କରେ ସେ ଯେଉଁ ପୁଙ୍ଖାନୁପୁଙ୍ଖ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି, ତାହା ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଦ୍ଧା ଅନତିକ୍ରମ୍ୟ ହୋଇ ରହିଅଛି । ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ପ୍ରକାଶିତ ପ୍ରବନ୍ଧଗୁଡ଼ିକୁ ଏକତ୍ରିତକରି ଶ୍ରୀ ଭାରତଦର୍ପଣ ନାମରେ ପ୍ରକାଶ କରାଯାଇଥିଲା । ଭାଷାରେ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ପରାକାଷ୍ଠା ଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ବିଷୟବସ୍ତୁର ଗୁରୁତ୍ୱ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହି ଆଲୋଚନା ଗ୍ରନ୍ଥ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଏକ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ରତ୍ନ ବୋଲି କହିବାକୁ ହେବ ।

୧୫ । ଶ୍ରୀମତ୍ ରାମାୟଣ ସମାଲୋଚନା—ଏହା ସାରଳା ମହାଭାରତ ଆଲୋଚନାତୁଲ୍ୟ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ ଦାଣ୍ଡୀରାମାୟଣର ଏକ ବିସ୍ତୃତ

ଆଲୋଚନାତ୍ମକ ରଚନା । ଲେଖକ ଏହାକୁ ବିଷୟ ସନ୍ନିଧାନ, ସମୟ ସନ୍ନିଧାନ, ଭାଷା ସନ୍ନିଧାନ ଓ କବି ସନ୍ନିଧାନ—ଏହିପରି ଚାରି ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରି ରଚନା କରିଥିବା କଥା ସୂଚାଇ ଅଛନ୍ତି 'ମୁକୁର' ପତ୍ରିକାର ଅଷ୍ଟାଦଶ ଭାଗ ଦ୍ୱିତୀୟ ସଂଖ୍ୟାରୁ ଏ ଆଲୋଚନାର ପ୍ରକାଶନ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଲେଖକଙ୍କର ଅପରିଣତ ବୟସରେ ଦେହାନ୍ତ ଘଟିବାରୁ ଏହା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇପାରିଲା ନାହିଁ ।

୧୬ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଗବତ ସମାଲୋଚନା—ଦେଶବନ୍ଧୁ ଗୋପବନ୍ଧୁଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ପାଦିତ 'ସତ୍ୟବାଦୀ' ମାସିକ ପତ୍ରିକାର ଚତୁର୍ଥ ଖଣ୍ଡରୁ ପଣ୍ଡିତ ଗୋପୀନାଥ ନନ୍ଦ ଓଡ଼ିଆ ଭାଗବତ (ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ)ର ଆଲୋଚନା ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ବ୍ୟାସଦେବଙ୍କ ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରି ପ୍ରକାଶିତ ଭାଗବତର ତ୍ରୁଟିପ୍ରଦର୍ଶନ ଶେଷ କରିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାହା ସତ୍ୟବାଦୀ ପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ସାରଳା ମହାଭାରତ ତଥା ଦାଣ୍ଡୀ-ରାମାୟଣର ଆଲୋଚନାର ଅନୁରୂପ ଭାବେ ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଭାଗବତର ଆଲୋଚନା କରିବେ ବୋଲି ଯୋଜନା କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟରୁ ଏହି ଯୋଜନା କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ ହୋଇ ପାରିଲା ନାହିଁ ।

୧୭ । ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱ—ଏହି ବିଶାଳ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥର ପରିଚୟ ପ୍ରଦାନ କରିବା ଅନାବଶ୍ୟକ । ଜଣେ ସଂସ୍କୃତଜ୍ଞ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଏ ପ୍ରକାର ବୈଜ୍ଞାନିକ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିବା ବିସ୍ମୟକର ମନେହୁଏ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ ବିଷୟବସ୍ତୁ 'ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ', 'ମୁକୁର' ଏବଂ 'ସତ୍ୟବାଦୀ'ରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ଦ୍ୱିତୀୟଭାଗ ଶେଷ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ଗୋପୀନାଥଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ଘଟିବାରୁ ଏହା ସଂପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇପାରିଲା ନାହିଁ । ତାଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁପରେ ୧୯୨୭ ସାଲରେ ତାଙ୍କର ସୁଯୋଗ୍ୟ ଅନୁଜ ବଳଭଦ୍ର ନନ୍ଦ ଶର୍ମାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଏହା ପୁସ୍ତକାକାରରେ ଲୋକଲୋଚନକୁ ଆସିପାରିଥିଲା ।

୧୮ । ଶବ୍ଦତତ୍ତ୍ୱବୋଧ ଅଭିଧାନ—ଯେତେଦୂର ସମ୍ଭବ ମନେହୁଏ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର ଏହା ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଭିଧାନ । ୧୯୦୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଏହାର ରଚନା

ଶେଷ ହୋଇଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ବିଭିନ୍ନ କାରଣରୁ ଏହା ଖ୍ରୀ ୧୯୧୬ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୁଦ୍ରାଯନ୍ତ୍ରରୁ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରିବାର ସୁଯୋଗ ପାଇପାରି ନ ଥିଲା ।

ଉଲ୍ଲିଖିତ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକ ବ୍ୟତୀତ ସ୍ୱର୍ଗତ ନନ୍ଦ ଶର୍ମା 'ମୁକୁନ୍ଦାନନ୍ଦ ଭାଣ', 'ରସୋଲ୍ଲାସ', 'ରାଧାମାଧବ ବିଳାସ', 'ଉପରୂପକ' ଏବଂ 'ରଥୋତ୍ସବ' କବିତା ରଚନା କରିଥିବା ଜଣାଯାଏ । କିନ୍ତୁ ସେଗୁଡ଼ିକ ଆଜି ଦୁଷ୍ପ୍ରାପ୍ୟ । ବିଭିନ୍ନ ସମୟରେ ସେ ଯେଉଁ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ପ୍ରବନ୍ଧ ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ସାହିତ୍ୟ ପତ୍ରପତ୍ରିକାରେ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ, ସେଗୁଡ଼ିକ ଆଜି ସୁଦ୍ଧା ସଂଗୃହୀତ ହୋଇ ପାରିନାହିଁ । 'ଗଣନ୍ଦପୁମ କବିତା', 'ଜାନକୀ ପରିଣୟ ନାଟକ', 'ତୈଲଙ୍ଗ ଭୋଜ ଓ ତୈଲଙ୍ଗ ସାହିତ୍ୟ', 'ଲକ୍ଷ୍ମୀ ସମାଯୋଗ', 'ସଖି', 'ରଘୁବଂଶ ଈଶ୍ବର' ପ୍ରଭୃତି ବହୁ ପ୍ରବନ୍ଧ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଭାବରେ ତତ୍କାଳୀନ ବିଭିନ୍ନ ପତ୍ର ପତ୍ରିକାର କଳେବର ମଣ୍ଡନ କରିଥିଲା ।

ଓଡ଼ିଶାର ସୁଧୀ ପାଠକବୃନ୍ଦ ଗୋପୀନାଥ ନନ୍ଦଙ୍କ ଜନ୍ମ ଶତବାର୍ଷିକୀ ପାଳନ କଲାବେଳେ ଅନ୍ତତଃ ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ ରଚନାକୁ ଏକତ୍ର କରି ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ ପ୍ରକାଶନର ଉଦ୍ୟମ କରିବା ଏକାନ୍ତ ବାଞ୍ଛନୀୟ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ସାହିତ୍ୟ ସେବା ସମ୍ପର୍କରେ ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟଙ୍କ ଆଦର୍ଶ ହିଁ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ପଥପ୍ରଦର୍ଶକ ହେଉ ।

ନ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟା ନ ଚ ରାଜ୍ୟଲକ୍ଷ୍ମୀସ୍ତଥା ଯଥେୟଂ କବିତା କବୀନାଂ ।
ଲୋକୋତ୍ତରେ ପୁଂସି ନିବେଶ୍ୟମାନା ପୁନୀତ ହର୍ଷଂ ହୃଦୟେ ତନୋତି ।"

—•••—

ପଣ୍ଡିତ ଗୋପୀନାଥ ନନ୍ଦଙ୍କ 'କ୍ଲାସନୋଟ'

ପଣ୍ଡିତ ଗୋପୀନାଥ ନନ୍ଦ ଆଜ ସ୍ୱୀୟ ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱ ଓ ସାରଳା ମହାଭାରତ ସମାଲୋଚନା ପାଇଁ ଓଡ଼ିଶାର ସୁଧୀବୃନ୍ଦଙ୍କ ନିକଟରେ ସୁପରିଚିତ । ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଓଡ଼ିଶାର ଏକ ଉପାନ୍ତ ଅଞ୍ଚଳରେ ରହି ସେ ଯେଉଁ ସାଧନା ଓ ଅଧ୍ୟବସାୟ ବଳରେ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟକୁ କେତୋଟି ଅମୂଲ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଦାନ କରି ଯାଇଛନ୍ତି ତାହା ଆଜସୁଦ୍ଧା ଶିକ୍ଷିତ ଉତ୍କଳ ସାହିତ୍ୟ ସମାଲୋଚକ ଓ ଭାଷାବିତ୍‌ଙ୍କର ଅନତିକ୍ରମ୍ୟ ହୋଇ ରହିଛି । ସ୍ୱର୍ଗତ ନନ୍ଦ ଆଧୁନିକ ଅର୍ଥରେ ଉଚ୍ଚ ଶିକ୍ଷା ଲାଭ କରିନଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଶିକ୍ଷାଦୀକ୍ଷା କେତେଦୂର ଥିଲା ତାହା ଭାଷାତତ୍ତ୍ୱ ଗ୍ରନ୍ଥର 'ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରବେଶ'ରେ ପଣ୍ଡିତ ନୀଳକଣ୍ଠ ଦାସଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଦତ୍ତ ନିମ୍ନ ପରିଚୟରୁ ଜ୍ଞାତ ହେବ—

"ଗୋପୀନାଥ ବାଲ୍ୟକାଳରେ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ଶତପଥୀଙ୍କ ଚାଟଶାଳୀରେ ଦେଶୀୟ ରୀତିରେ ଶିକ୍ଷାରମ୍ଭ କରିଥିଲେ ଏବଂ ଘରେ ଅବସରବେଳେ ନିଜ ପିତାଙ୍କ ପାଖେ ଅମରକୋଷ ଅଭିଧାନ ପଢୁଥାଆନ୍ତି । ସେତେବେଳକୁ ଚାଟଶାଳୀମାନଙ୍କରେ ଓଡ଼ିଆ ସଙ୍ଗେ ତେଲେଙ୍ଗୀ ଭାଷା ମଧ୍ୟ ଶିକ୍ଷା ଦିଆଯାଉଥିଲା ଓ ନନ୍ଦେ ବି ଓଡ଼ିଆ ସଙ୍ଗେ ତେଲେଙ୍ଗୀ ଶିଖୁଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ପାରଳାଖେମୁଣ୍ଡି ରାଜାଙ୍କର ଯେଉଁ କଲେଜ ଅଛି, ତାହା ସେତେବେଳେ ମଧ୍ୟ-ଇଂରାଜୀ ବିଦ୍ୟାଳୟ ମାତ୍ର ଥିଲା । ୧୮୮୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦଠାରୁ ୧୮୮୬ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗୋପୀନାଥ ସେହି ମଧ୍ୟ-ଇଂରେଜୀ ସ୍କୁଲରେ ପଢ଼ିଥିଲେ ଏବଂ ଫଳରେ ସାମାନ୍ୟ ଇଂରାଜୀ ଶିକ୍ଷା ମଧ୍ୟ ପାଇବା ତାଙ୍କ ଭାଗ୍ୟରେ ଘଟିଥିଲା ।"

ଏତକି ମାତ୍ର ସ୍କୁଲ ଶିକ୍ଷା ପାଇ ସେ ଓଡ଼ିଆ, ସଂସ୍କୃତ, ପାଲି, ପ୍ରାକୃତ, ହିନ୍ଦି, ବଙ୍ଗଳା ଓ ତେଲୁଗୁ ଭାଷା ତଥା ସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରାଣତା ଲାଭ କରି କିପରି ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସମାଲୋଚନା ରୀତିରେ ସାହିତ୍ୟାଲୋଚନା କରିବା ପାଇଁ ଅଗ୍ରସର ହୋଇ ପାରିଥିଲେ, ତାହା ଚିନ୍ତା କଲେ ବିସ୍ମିତ ହେବାକୁ ପଡେ । ଅବଶ୍ୟ ସେ ସମୟରେ ପାରଳାଖେମଣ୍ଡି ବୁଧହଂସ କେଳି ସରୋବର ଥିଲା । ରାଜାଙ୍କର ସାହିତ୍ୟପ୍ରୀତି ଓ ସଜ୍ଜନ ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା ଯୋଗୁଁ ବହୁ ବିଦ୍ୱାନ୍ ଏଠାରେ ଆସି ଉପସ୍ଥିତ ହେଉଥିଲେ । ପଣ୍ଡିତ ପ୍ରବର ହୁଏତ ଏମାନଙ୍କ କାହାରିଠାରୁ ସଂସ୍କୃତ ଶିକ୍ଷା ଲାଭ କରିଥିବେ । କିନ୍ତୁ ସେ ସମୟର ସଂସ୍କୃତ ସାହିତ୍ୟ ଅଧ୍ୟୟନ ପ୍ରଣାଳୀ ମଧ୍ୟ ଅତି ଅଦ୍ଭୁତ । ବର୍ତ୍ତମାନ ବିଭିନ୍ନ ବୟୋବୃଦ୍ଧ ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ମୁଖରୁ ସେ ସମୟର ବିଦ୍ୟାଦାନ ପ୍ରଣାଳୀ ସମ୍ପର୍କରେ ଶୁଣାଯାଇଥାଏ- ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଶିଷ୍ୟର ବିଦ୍ୟାବୁଦ୍ଧି ତଥା ଗ୍ରାହ୍ୟକାଶକ୍ତି ଅନୁଯାୟୀ ସଂସ୍କୃତ କାବ୍ୟରୁ ଦୁଇଟି ବା ତିନୋଟି ଶ୍ଳୋକ ପଢ଼ାଇ ଦିଅନ୍ତି । ପରଦିନ ଏଗୁଡ଼ିକ ଯଦି ମୁଖସ୍ଥ ହୋଇ ନଥାଏ ଏବଂ ଏଥିରେ ଥିବା ବ୍ୟାକରଣ, ଛନ୍ଦ, ରସ, ରୀତି, ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟରେ ଯଦି ଶିଷ୍ୟ ଯଥାଯଥ ଉତ୍ତର ଦେଇ ନପାରେ, ତାହାହେଲେ ସେଦିନ ଅଧିକ ପଢ଼ା ହେବା ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ ।

ଏହିପରି ଭାବରେ ଶିକ୍ଷାଲାଭ କରି ଗୋପୀନାଥ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟରେ ଶିକ୍ଷକ ରୂପେ ନିଯୁକ୍ତି ଲାଭ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କର ଶିକ୍ଷାଦାନ ପ୍ରଣାଳୀ ଥିଲା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପୃଥକ୍ ।

ଖ୍ରୀ: ୧୯୦୫ରେ କଲେଜର ପାଠ୍ୟ-ନିର୍ଘଣ୍ଟରେ କାଳିଦାସଙ୍କ 'ରଘୁବଂଶମ୍' ମହାକାବ୍ୟ ରହିଥାଏ । ଯେତେବେଳେ ସଂସ୍କୃତ ଶିକ୍ଷାପ୍ରତି ଲୋକଙ୍କର କ୍ରମଶଃ ବିତୃଷ୍ଣା ଆସୁଥାଏ, ସେତେବେଳେ ପଣ୍ଡିତ ଗୋପୀନାଥ ଏହି କାବ୍ୟ ଖଣ୍ଡିକ କଲେଜ ଛାତ୍ରଙ୍କୁ ଶିକ୍ଷା ଦେଉଥାଆନ୍ତି । ନିଜର ଗମ୍ଭୀର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ, ବିଭିନ୍ନ ଭାଷା ଧୀଶକ୍ତି ତଥା ଅପୂର୍ବ ଶିକ୍ଷାଦାନ ପ୍ରଣାଳୀଦ୍ୱାରା ସେ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ ମନରେ ଏ ସାହିତ୍ୟ ଅଧ୍ୟୟନ ପ୍ରତି ଆଗ୍ରହ ସୃଷ୍ଟି କରିବା ପାଇଁ କିପରି ଲାଳାୟିତ ଥିଲେ, ତାହା ତାଙ୍କ 'କ୍ଲାସନୋଟ'ରୁ ଜଣାଯାଏ ।

'ରଘୁବଂଶ' କବିଗୁରୁ କାଳିଦାସଙ୍କ ସରଳତମ କାବ୍ୟ । ପଣ୍ଡିତମାନେ ଏହାକୁ କିପରି ନମ୍ର ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖୁଥିଲେ, ତାହା 'ରଘୁରପି କାବ୍ୟଂ ତଦୁପରି ଟୀକା ସାପିଚ ଭବ୍ୟା'ରୁ ଅନୁମେୟ । କିନ୍ତୁ କାଳିଦାସୀୟ ଅମର-ପ୍ରତିଭାପ୍ରସୂତ ଏହି ବିରାଟ ମହାକାବ୍ୟର ଅନ୍ତଃସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଯେ କବିଙ୍କୁ ଦୀପଶିଖା କାଳିଦାସ ଉପାଧିରେ ବିଭୂଷିତ କରିଛି ଏହା କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ ମାତ୍ର । ଏହି କାବ୍ୟକୁ ପଢ଼ାଇବା ପାଇଁ ୬ ନନ୍ଦ ମହାଶୟ ଯେଉଁ 'କ୍ଲାସ୍ ନୋଟ' ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଥିଲେ, ତାକୁ ଚାରି ବର୍ଷ ପରେ ପ୍ରବନ୍ଧାକାରରେ ପ୍ରକାଶ କରିଦେଇଥିଲେ । ଏହା ୬ ଶଶିଭୂଷଣ ରଥଙ୍କ ସମ୍ପାଦନାରେ ପ୍ରକାଶ ପାଉଥିବା 'ପ୍ରଦୀପ' ମାସିକ ପତ୍ରିକାର ୨ୟ ଭାଗ ପଞ୍ଚମ ସଂଖ୍ୟାଠାରୁ ୧୦ମ ସଂଖ୍ୟା ମଧ୍ୟରେ 'ରଘୁବଂଶ ବିଚାର' ନାମରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରବନ୍ଧ ଶେଷରେ ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟ ପାଦଟୀକାରେ ସୂଚନା ଦେଇଥିଲେ, "ଶିକ୍ଷକ ମହାଶୟମାନେ ଅଧ୍ୟାପନା ସମୟରେ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କୁ ପ୍ରୋକ୍ତ ଧର୍ମମାନଗୁଡ଼ିକର ନିଦର୍ଶନ ସ୍ଥଳମାନଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶପୂର୍ବକ ପଂକ୍ତିମାନ ଉଦ୍ଧାର କରିବା ପାଇଁ ଆଦେଶ ଦେଲେ ସେମାନେ ବହୁ ପରିମାଣରେ ଉପକୃତ ହେବେ ।

ପ୍ରାୟ ଚାରିବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ଏହି କାବ୍ୟ ଖଣ୍ଡିକ କଲେଜ କ୍ଲାସର ପାଠ୍ୟ ରୂପେ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ଥିଲା । ସେତେବେଳେ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କର ଶିକ୍ଷାର ସୁବିଧା ଏବଂ ଅବଶ୍ୟ ବହୁ ବିଷୟରେ ଅବଗତି ପାଇଁ ନାନା ଦିଗରୁ ଆଲୋଚନା କରି ଏ ସମ୍ବନ୍ଧେ ଟିପ୍ପଣୀ ଗୁଡ଼ିଏ ଲେଖିଥିଲୁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେସବୁ ନେଇ ପ୍ରବନ୍ଧ ଆକାରରେ ପ୍ରକାଶିତ କରୁଅଛୁଁ ।"

ଏହି ପ୍ରବନ୍ଧଟିକୁ ଆମୂଳଚୂଳ ପାଠ କଲେ ପଣ୍ଡିତ ମହାଶୟଙ୍କ କାବ୍ୟ ଅଧ୍ୟାପନାର ସ୍ୱରୂପ ସମ୍ୟକ୍ ଭାବେ ଜାଣିହେବ । କାବ୍ୟସ୍ଥ ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକର ଅନ୍ୱୟ ଓ ଅର୍ଥ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ସେ କବିଙ୍କର ପରିଚୟ ଏବଂ କାବ୍ୟର ମହତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ପର୍କରେ ଛାତ୍ରମାନଙ୍କୁ କିଛି ସୂଚନା ପ୍ରଦାନ କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିଲେ । ସଂସ୍କୃତର ଷଟ୍‌କାବ୍ୟ, ତା ମଧ୍ୟରେ କାଳିଦାସୀୟ କାହାକୁ କୁହାଯାଏ, କାଳିଦାସଙ୍କ ସମ୍ପର୍କରେ ଶୁଣାଯାଉଥିବା 'ଅସ୍ତି କଶ୍ଚିତ୍ ବାଗ୍‌ବିଶେଷଃ' କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଏବଂ କାବ୍ୟଟିର ରଚନାକ୍ରମ ବିଷୟରେ

କୋମଳମତି ଛାତ୍ରମାନଙ୍କୁ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ସୂଚନା ପ୍ରଦାନ କରି ସେମାନଙ୍କ ମନରେ କାଳିଦାସ ଓ ତଦୀୟ ଗ୍ରନ୍ଥ ସମ୍ପର୍କରେ ଆଗ୍ରହ ସୃଷ୍ଟି କରିବା ପାଇଁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିଲେ । ଛାତ୍ରମାନଙ୍କ ଉପକାର ନିମିତ୍ତ ଅଧ୍ୟବସାୟ କରି ବହୁ ଗ୍ରନ୍ଥ ଆଲୋଡ଼ନପୂର୍ବକ ସମଗ୍ର ରଘୁବଂଶର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶ୍ଳୋକକୁ ଗଭୀର ମନନଶୀଳତାର ସହ ପାଠକରି ଏବଂ ଏହି ଶ୍ଳୋକର ଭାବ ଓ ଭଙ୍ଗୀ ସହ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥର ଶ୍ଳୋକଗୁଡ଼ିକର କି ପ୍ରକାର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଅଛି ତାହା ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରି ସେ ଯେଉଁ 'ନୋଟ' ପ୍ରସ୍ତୁତ କରୁଥିଲେ, ତାହା ପ୍ରକୃତରେ ଯେପରି ବିସ୍ମୟକର ସେହିପରି ତାଙ୍କର ଛାତ୍ରବତ୍ସଳତା ତଥା ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ପରିଚାୟକ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଛାତ୍ରମାନେ ଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କୁ 'ନୋଟ' ଧରି ପଢ଼ାଇବା ଦେଖିଲେ ତାଙ୍କର ଜ୍ଞାନ ଗାରିମାରେ ସନ୍ଦେହ ପ୍ରକାଶ କରିଥାଆନ୍ତି ଏବଂ ଶିକ୍ଷକମାନେ ମଧ୍ୟ ଏହାଦ୍ୱାରା ନିଜର ସମ୍ମାନ ଉପରେ ଆଞ୍ଚ ଆସୁଛି ବୋଲି ଭାବିଥାଆନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ପଣ୍ଡିତ ପ୍ରବରଙ୍କ ଅଧ୍ୟାପନା କୌଶଳ ଯଦି ଆଜିର ଗୁରୁବୃନ୍ଦଙ୍କର ଧ୍ୟେୟ ହୁଅନ୍ତା, ତାହାହେଲେ ଛାତ୍ର ସମାଜର ଅଶେଷ ଉପକାର ସାଧିତ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେମାନଙ୍କ ମନରେ ପିପଠିଷା ଜାଗ୍ରତ କରାଇ ଭବିଷ୍ୟତ ଜାତିର ଅଭୂତପୂର୍ବ ମଙ୍ଗଳ ସାଧନ କରାଯାଇପାରନ୍ତା ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ୬ ନନ୍ଦଙ୍କ ପ୍ରକାଶିତ ପ୍ରବନ୍ଧରୁ ତାଙ୍କ 'ନୋଟ'ର ରୂପରେଖର ସୂଚନା ପ୍ରଦାନ କରାଯାଉଛି—

୧ । କାଳିଦାସକୃତିର ସ୍ଥୂଳ ପରିଚୟ—

ସର୍ବାଦୌ ରଘୁବଂଶ, ତା ପରେ କୁମାର ସମ୍ଭବ, ଅତଃପର ମେଘଦୂତର ଅଧୀତ ଶେଷ ହେଲା ପରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କାବ୍ୟ ନାଟକାଦିର ଅଧ୍ୟୟନ—କିନ୍ତୁ ଏଗୁଡ଼ିକର ରଚନାକ୍ରମ ଏତାଦୃଶ ନୁହେ । ଏ ସମ୍ପର୍କରେ 'ପ୍ରଚଳିତ ଅସ୍ତି କଶ୍ଚିତ୍ ବାଗ୍‌ବିଶେଷଃ' କିମ୍ବଦନ୍ତୀର ଆଲୋଚନା ।

୨ । ରଘୁବଂଶ କାବ୍ୟର ନାମକରଣ—

କାବ୍ୟର ନାମକରଣରେ ରଚୟିତା ମହାଶୟ ରଘୁ ଓ ରାଘବଙ୍କୁ ମନରେ ଅବଧାରଣ କରିଥିବାରୁ ସେ ଉଭୟଙ୍କ ଚରିତ ବର୍ଣ୍ଣନା ସମ୍ବନ୍ଧରେ

ଖୁବ୍ ସାଦୃଶ୍ୟ ବର୍ତ୍ତମାନ । ରଘୁ ଯେପରି ବଶିଷ୍ଠଙ୍କ ଆଦେଶାନୁସାରେ ନନ୍ଦିନୀ ପୟଃପାନରୁ ସଂଭୂତ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ମଧ୍ୟ ସେପରି ଋଷ୍ୟଶୃଙ୍ଗଙ୍କ ଚରୁ ସେବନରୁ ସଂଭୂତ ହୋଇଥିଲେ – ରଘୁ ପିତୃ ନିୟୋଗରୁ ପ୍ରଥମ ବୟସରେ ଯୋଗାଶ୍ୱରକ୍ଷଣରେ ଯେପରି ନିଯୁକ୍ତ ଥିଲେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ମଧ୍ୟ ପିତୃ ନିୟୋଗରୁ ପ୍ରଥମ ବୟସରେ ବିଶ୍ୱାମିତ୍ରଯଜ୍ଞରକ୍ଷାଣାର୍ଥ ନିଯୁକ୍ତ ହୋଇଥିଲେ । ରଘୁ ଯେପରି କାମଦୁଘା ଦେବ ଧେନୁଙ୍କ ପ୍ରଭାବରୁ ଅଦୃଶ୍ୟ ଦର୍ଶନ ଶକ୍ତି ପାଇଥିଲେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ମଧ୍ୟ ସେପରି ମହର୍ଷି ବିଶ୍ୱାମିତ୍ରଙ୍କ ସର୍ବକାମଧୁକ୍ ଅନବସାଦ ପ୍ରସାଦରୁ ସମଧିଗତ—ଦିବ୍ୟାସ୍ତ୍ରଶକ୍ତି ହୋଇପାରିଥିଲେ । ରଘୁ କୈହଯାହାରେ ବିଶ୍ୱଜିତ୍ ଯାଗସମ୍ପନ୍ନ କରିପାରିଥିଲାପରି ଶ୍ରୀ ରାମଚନ୍ଦ୍ର କୈହଯାହାରେ ରାବଣାଦି ରକ୍ଷୋନିବହର ବିନାଶମୂଳକ ଦେବକାର୍ଯ୍ୟର ନିର୍ବାହ ପୂର୍ବକ ଅଶ୍ୱମେଧ ଯାଗକୁ ସୁସମ୍ପନ୍ନ କରିଥିଲେ । ରଘୁ ଯେପରି ସର୍ଗାବସାନରେ ସ୍ୱଚ୍ଛନ୍ଦମରଣ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ଶ୍ରୀ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ମଧ୍ୟ ସେପରି ସ୍ୱେଚ୍ଛାକ୍ରମେ ସ୍ୱତନୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିଲେ —

ରାମାୟଣରେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ପ୍ରମାଣ—

ସନାଥା କଥିତଂ ପୂର୍ବଂ
 ନାରଦେନ ମହର୍ଷିଣା
ରଘୁବଂଶସ୍ୟ ଚରିତଂ
 ଚକାର ଭଗବାନ୍ ଋଷିଃ ।

[ବା: କା: ୫ ସ ୯ ଶ୍ଳୋ]

ରଘୁ ଓ ରାଘବଙ୍କଠାରେ ଉପପାଦିତ ଗୁଣ ନିଚୟରେ ନ୍ୟୂନାତିରିକ୍ତତା କୁତ୍ରାପି ପରିଲକ୍ଷିତ ନୁହେଁ । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ରାଜା ଦିଲ୍ଲୀପଙ୍କ କର୍ମଠତ୍ୱ, ଅଜଙ୍କ କରୁଣ ତରଳତ୍ୱ, ଦଶରଥଙ୍କ ରଜୋନମୀଳିତତ୍ୱ, କୁଶଙ୍କର ଅପ୍ରମତ୍ତତ୍ୱ, ଅତିଥିଙ୍କ ପ୍ରଜାପାଳନ ତତ୍ପରତ୍ୱ, ନୈଷଧ ପ୍ରଭୃତି ରାଜାଙ୍କର ସ୍ୱର୍ଗଫଳାକାଂକ୍ଷତ୍ୱ ଏବଂ ଅଗ୍ନିବର୍ଣ୍ଣଙ୍କ ଏକାନ୍ତ ବିଷୟୋପଭୋଗାସକ୍ତତ୍ୱ ।

୩ । କାବ୍ୟ ବିଷୟବସ୍ତୁର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ସୂଚନା—

ପ୍ରଥମ ସର୍ଗ – ନିଜ ଶ୍ରୌତ ସ୍ମାର୍ତ୍ତ-କର୍ମାନୁଷ୍ଠାନ-ତତ୍ପର ସାତ୍ତ୍ୱିକ ପ୍ରାପ୍ତ ଅନୁମିତ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ – 'ଅଧ୍ୱର ସ୍ତବକ ଦକ୍ଷିଣା'ରୁ ଅନୁକୂଳ ଦାମ୍ପତ୍ୟର

ସୂଚନା ଶକୁନ୍ତଳା ନାଟକର ପ୍ରଥମାଙ୍କରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ସ୍ୟନ୍ଦନାବଦ୍ଧଦୃଷ୍ଟି—ମୃଗ ଏବଂ ରଥରେ ଧାବମାନ ସାରଥୀ ବିଶିଷ୍ଟ ଦୁଷ୍ମନ୍ତଙ୍କ ଚିତ୍ର ଅନେକ ସ୍ଥଳରେ ପାଠକର ସ୍ମରଣ ହୁଏ—କରୁଣମିଶ୍ରିତ ଶାନ୍ତରସ ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ସର୍ଗ—କୁମାରସମ୍ଭବ କାବ୍ୟର ପ୍ରଥମ ସର୍ଗରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହିମାଳୟର ସ୍ମୃତି ଜାଗ୍ରତ କରେ—କରୁଣମିଶ୍ରିତ ଏକଦେଶିକ ଶୃଙ୍ଗାର ରସ ।

ତୃତୀୟ ସର୍ଗ—'ଶମୀମିବାଭ୍ୟନ୍ତରଲୀନ ପାବକ' ସହ ଶକୁନ୍ତଳା ନାଟକର 'ଅଗ୍ନିଗର୍ଭ ଶମୀମିବ' ତୁଳନୀୟ—'ଗୃହାଣଶସ୍ତ୍ରଂ ଯଦି ସର୍ଗ ଏଷତେ' ସହ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସର୍ଗର 'ଅହଙ୍କାର ନୃ ବିଜେତ୍ର ଭୁଜବଳୀ' ତୁଳନୀୟ ଏବଂ ରଘୁ ଓ ରାଘବ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ପ୍ରତିପାଦନ—ପ୍ରଥମେ ଶୃଙ୍ଗାର ପରେ ବୀର ରସ ।

ଚତୁର୍ଥ ସର୍ଗ—ରଘୁଙ୍କର ଦିଗ୍‌ବିଜୟଯାତ୍ରା ବର୍ଣ୍ଣନରେ କାଳିଦାସଙ୍କ ଭୌଗୋଳିକ ଜ୍ଞାନ—ଭାରତୀୟମାନଙ୍କର ବହୁଦେଶ ମାର୍ଗାଭିଜ୍ଞତା—ବ୍ୟବହାର ନୀତି ଦକ୍ଷତା, ଶୂରତ୍ୱାଦି ଗୁଣିଗଣଶାଳିତା ଏବଂ ଅନନ୍ୟ ସାମାନ୍ୟ ମହିମାୟମାନଙ୍କର ସମାଦରଣୀୟତା ଓ ବାଗ୍ମିତା -ବୀର ରସ ।

ପଞ୍ଚମ ସର୍ଗ—ବରୁଣଙ୍କ ପ୍ରସାଦନାର୍ଥ କୃତପ୍ରାୟୋପବେଶ ଶ୍ରୀରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନାର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ—ଶାନ୍ତ ଓ ଶୃଙ୍ଗାର ରସ ।

ଷଷ୍ଠ ସର୍ଗ—ଶୃଙ୍ଗାର ରସର ଚମତ୍କାର ବର୍ଣ୍ଣନା ।

ସପ୍ତମ ସର୍ଗ- ଶୃଙ୍ଗାର, ବୀର ଓ ଶାନ୍ତରସ ।

ଅଷ୍ଟମ ସର୍ଗ—ରଘୁ କଥାବସାନ ତୃତୀୟ ସର୍ଗଠାରୁ ଅଷ୍ଟମ ସର୍ଗାବଧି ସର୍ଗଷଟ୍‌କରେ ରଘୁକଥା ଏବଂ ଦଶମ ସର୍ଗଠାରୁ ପଞ୍ଚଦଶ ସର୍ଗାନ୍ତ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଷଟ୍‌ସର୍ଗରେ ରାଘବ କଥା । ଏଥିରୁ ରଘୁ ରାଘବଙ୍କ ସାମ୍ୟ—କରୁଣ ଓ ତଦଙ୍ଗୀଭୂତ ଶୃଙ୍ଗାର ରସ—ଏ ସର୍ଗର କେତେକ ଅଂଶ ବିକ୍ରମୋର୍ବଶୀୟ ଏବଂ ମାଳତୀ ମାଧବ ସହ ତୁଳନୀୟ ।

୪ । "ବୈବସ୍ୱତ ମନୁଙ୍କର ବଂଶଟି ଗୋଟିଏ ସହକାରତରୁର ସହିତ ତୁଳନା କରାଯାଇପାରେ । ଧର୍ମାର୍ଥାଦ ପୁରୁଷକାର-ବୀଜ-ସହକାରୀ ହେତୁ ସହକାରତରୁଟି ବୈବସ୍ୱତ ମନୁଙ୍କଠାରୁ ଅଙ୍କୁରିତ, ଇକ୍ଷ୍ୱାକୁ ... ଦ୍ୱାରା, ସଗର ପ୍ରଭୃତି ନରପତିମାନେ ଏହାର ଶିଖର ପ୍ରାପ୍ତ, ବଶିଷ୍ଠ ... ଦ ମହର୍ଷିଗଣ ଏହାର ଆଶ୍ରିତ ଦ୍ୱିରେଫ ସଦୃଶ, ବୈଷ୍ଣବ ତେଜ ... ତ କକୁତ୍ସ୍ଥାଦ ସାର୍ବଭୌମମାନେ ସ୍ୱକୀୟ ସୁଗୁଣ ସୌରଭ ... ଗଙ୍କୁ ମହକାଇ ପାରିବା ଭଳି କଣ୍ଟକସ୍ଥ ସଦୃଶ ବିରାଜିତ । ତାହାର ... , ସମ୍ୟକ୍ ବିଚାର କରିଦେଲେ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏହି ରଘୁବଂଶୀୟ ଭାସ୍ୱର ସହକାରରେ ଦିଲୀପ ପୁଷ୍ପୋଦ୍‌ଗମ ଓ ରଘୁ ରାଜଫଳ ସ୍ୱରୂପ; କିନ୍ତୁ ଅଜ ପୁଷ୍ପ ନୁହନ୍ତି କି ଫଳ ନୁହନ୍ତି । ତଥାପି ଦଶରଥପ୍ରସୂନ ଓ ରାଘବ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଫଳ ସ୍ୱରୂପ କିନ୍ତୁ କୁଶପ୍ରସୂନ କିମ୍ବା ଫଳ ନୁହନ୍ତି । ଏତଦନୁକ୍ରମରେ ପ୍ରାୟଶଃ ଦିଲୀପଙ୍କୁ ଅନୁକରଣ କରିଯାଇଥିବା କୌମୁଦ୍‌ବତେୟ ଅତିଥି କୁସୁମ ପ୍ରାପ୍ତ ମାତ୍ର । ତଦନନ୍ତର ଜାତ ରାଜାମାନେ ନୀରସ ଶଲାଟୁ ପ୍ରାୟ ବୋଧ ହୁଅନ୍ତି । କବି ମହୋଦୟ ସମସ୍ତେ ଏହି ସହକାରରେ ଫଳପ୍ରାଦନରେ ଅକ୍ଷମତା ମନେ କରି ସୁଦର୍ଶନଙ୍କୁ ଚରମ କୁସୁମ ସ୍ୱରୂପ ମାତ୍ର ଭାବନ କରି ଗୃହୋପବନରେ ନଗୂଢ଼ତଃ ଅଗ୍ନିସାତ୍‌କୃତ ଅଗ୍ନିବର୍ଣ୍ଣଙ୍କ ସହ ଏହିଁ ଚିରନ୍ତନ ବୃକ୍ଷର ଭସ୍ମୀକରଣ ଉତ୍ପାଦନ କରିଅଛନ୍ତି ।"

୫ । ରଘୁବଂଶ ମହାକାବ୍ୟରେ ରାମାୟଣ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପୁରାଣର ପ୍ରଭାବ—

ଅସକୃତ ବର୍ଣ୍ଣିତ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ଅଗ୍ନିଙ୍କର ତେଜ ବାଣମୟ କଥା ବାୟୁ ପୁରାଣରେ—ଷଷ୍ଠ ସର୍ଗରେ ମହାରାଜ ପୁରଞ୍ଜୟ ପିନାକୀ ବେଶ ଧାରଣ ପୂର୍ବକ ମହୋକ୍ଷ ରୂପୀ ମହେନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ପୃଷ୍ଠଦେଶରେ ଆରୋହଣ କରି ଦୁର୍ଦ୍ଦାନ୍ତ ଦୈତ୍ୟଗଣଙ୍କୁ ରଣରେ ନିପାତ କରିଥିବା ବିଷ୍ଣୁ ପୁରାଣରେ—କାର୍ତ୍ତବୀର୍ଯ୍ୟଙ୍କର ଦ୍ୱିଭୁଜ ଦେବପ୍ରସାଦରୁ ସଂଗ୍ରାମ କାଳରେ ସହସ୍ରଭୁଜ ହେବା ତଦନ୍ୟ ପୁରାଣରୁ ଗୃହୀତ । ଲଙ୍କେଶ୍ୱର କାର୍ତ୍ତବୀର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱାରା ପରାସ୍ତ ହୋଇ ତାର ପ୍ରସାଦ ସମୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କାରାଗୃହରେ ରହିବା ବାୟୁ ପୁରାଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ମାହିଷ୍ମତୀ ବଂଶୀୟମାନେ ଅଗ୍ନିଦେବଙ୍କ କର୍ତ୍ତୃକ ସାହାଯ୍ୟପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥିବା କଥା ବାୟୁ ପୁରାଣରେ ଅଛି ।

୬ । ରଘୁବଂଶ ଓ ବାଲ୍ମୀକି ରାମାୟଣ—

ଦିଲୀପଙ୍କ ଆକୃତି ଓ ଗୁଣାବଳୀ ବର୍ଣ୍ଣନା ବାଲ୍ମୀକଙ୍କ 'ବ୍ୟୂଢ଼ୋରସ୍କ ବୃଷସ୍କନ୍ଧଃ ଶାଳପ୍ରାଂଶୁର୍ମହାଭୁଜଃ'ର ଅନୁରୂପ—ଦ୍ୱିତୀୟ ସର୍ଗରେ 'ଅବାକିରନ୍ ବାଳଲତା ପ୍ରସୂନୈଃ' ପ୍ରଭୃତିର ସାମ୍ୟ ରାମାୟଣର 'ବାର୍ଯ୍ୟମାଣଃ ସୁପୁଷ୍ପୌଘୈଃ ଯଯୌସ୍ତ୍ରୀଭିଃ ଅରିନ୍ଦମଃ' ସହିତ—ରାମାୟଣର ଆପାନ ଭୂମି ରଚନା କାଳିଦାସଙ୍କଦ୍ୱାରା ଅବିକଳ ଅନୁସୃତ—ଇନ୍ଦୁମତୀ ଓ ଅଜଙ୍କର ପୁର ପ୍ରବେଶ ବର୍ଣ୍ଣନ ରାମାୟଣ ବାଳକାଣ୍ଡର ୭୭ ସର୍ଗର ବର୍ଣ୍ଣନାର ଅନୁରୂପ—ଚିତ୍ରକୂଟର ଗୁହା ପ୍ରସ୍ରବଣ, ଯଜ୍ଞଧୂମ ପ୍ରଭୃତିର ବର୍ଣ୍ଣନା ଉଭୟତ୍ର ସମାନ—ରୋଦନ ଧ୍ୱନି ନିମିତ୍ତ ଉଭୟେ କୁରରୀର କରୁଣ କ୍ରନ୍ଦନର ଉପମା ପ୍ରଦାନ କରିଛନ୍ତି ।

୭ । କାବ୍ୟ ରଚନାର ଲକ୍ଷ୍ୟ—

ସର୍ବସାଧାରଣଙ୍କ ସକାଶେ ଧର୍ମ ଓ ନୀତିମୂଳକ ଉପଦେଶମାନ ପ୍ରଦାନ କରିବାହିଁ କବିଙ୍କର ଅଭିମତ ଆତ୍ମଗୁଣାଧାନସ୍ୱରୂପ ଚରମ ଫଳ ଅଟେ—ପୂଜ୍ୟପୂଜା ବ୍ୟତିକ୍ରମ ସର୍ବଥା ଶ୍ରେୟଃ ସାଧନର ପ୍ରତିବନ୍ଧକ (ନିଶଙ୍କ୍ୟପାୟଂ ହି ସତାମତିକ୍ରମଃ—ଭାରବି; ନୂନଂ ଜନେନ ପୁରୁଷେ ମହତି ପ୍ରଯୁକ୍ତଂ ଆଗଃ ପରଂ ତଦନୁରୂପ ଫଳଂ ପ୍ରସୂତେ—ଭୋଜରାଜ; ମହତି ସରସା ବଲଙ୍ଘୟନ୍ ନିଜ ଦୋଷେଣ କୁଧୀର୍ବିନଶ୍ୟତି—ମାଘଃ)—ଅନୁଦାସୀନତାହିଁ ଶ୍ରୀଲାଭର ମୂଳ କାରଣ (ଉଦ୍‌ଯୋଗିନଂ ପୁରୁଷ ସିଂହ ମୁପୈତି ଲକ୍ଷ୍ମୀଃ—ଆର୍ଯ୍ୟମିଶ୍ର; ଉଦ୍‌ଯୋଗାତ୍ ଅନିବୃତ୍ତସ୍ୟ ସୁ ସହାୟସ୍ୟ ଧୀମତଃ···ଆର୍ଯ୍ୟାସ୍ତି ନିବସନ୍ତି ପରାକ୍ରମାଶ୍ରୟାଃ ନ ବିଷାଦେନ ସମଂ ସମୃଦ୍ଧୟେ—ଭାରବିଃ)

ଶେଷରେ ଏତିକି କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ ଆଜିର ଛାତ୍ର ବିଶୃଙ୍ଖଳାକୁ ଆୟତ୍ତ କରିବା ନିମିତ୍ତ ସରକାର ସେମାନଙ୍କ ଚିତ୍ତରେ ପିପଠିଷା ଜାଗ୍ରତ କରାଇବା ଉଚିତ ବୋଲି ଯାହା କହୁଛନ୍ତି, ତାହା ଏକାନ୍ତ ସତ୍ୟ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ৺ ନନ୍ଦଙ୍କର ଅଧ୍ୟାପନା କୌଶଳ ଏ ଦିଗରେ ଆମର ପଥପ୍ରଦର୍ଶକ ହେଉ ।

ଏଇ ଲେଖକଙ୍କ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଲେଖା—

୧ । ସାହିତ୍ୟ ଓ ସାହିତ୍ୟିକ

୨ । କଥାସରିତ୍ ସାଗର (୧ମ ଭାଗ)

୩ । କଥାସରିତ୍ ସାଗର (୨ୟ ଭାଗ) (ଯନ୍ତ୍ରସ୍ଥ)

୪ । କଣ୍ୱ ଅଭିମନ୍ୟୁ—ପ୍ରକାଶ ଅପେକ୍ଷାରେ

୫ । ଚନ୍ଦ୍ରଲେଖା କାବ୍ୟ—ପ୍ରକାଶ ଅପେକ୍ଷାରେ